Yalnız Gezegen

Yrd.Doç.Dr. İbrahim ÖZDEMİR

KAYNAK YAYINLARI©

Yalnız Gezegen

Yayın Numarası: 58 ISBN: 975-7388-72-6

ADRES: Altunizade mah. Kısıklı cad. Kuşbakışı sok. No: 4 81190
Tel: 0216 474 01 96 Fax: 0216 474 01 55 Üsküdar/İstanbul
BASKI: ÇAĞLAYAN A.Ş.
Sarnıç Yolu No: 7 35410 Gaziemir/İzmir Tel: 0323 252 20 97/98

Yard. Doç Dr. İbrahim ÖZDEMİR

YALNIZ GEZEGEN

(Makaleler-1)

İSTANBUL-2001

Yard. Doç. Dr. İbrahim ÖZDEMİR

1960 yılında İslahiye'de doğdu. Lisansını *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde* tamamladı (1985). 1987-1992 yıllarında Başbakanlık Devlet Arşivlerinde uzman olarak çalıştı. 1992 yılında İlahiyat Fakültesi Felsefe Tarihi Anabilim Dalında Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. Yüksek Lisansını ODTÜ, Felsefe Bölümünde *Some Aspects of Ibn Miskawayh's Moral Philosophy* konulu teziyle 1989'de, doktorasını ise yine ODTÜ'de *The Ethical Dimension of Human Attitude Towards Nature* konulu teziyle 1996 yılında tamamladı.

Yazar özellikle Çevre Felsefesi ve İslâm'ın Çevre Anlayışı konularında olmak üzere yerli ve yabancı birçok bilimsel konferansa katıldı. Hartford İlahiyat Fakültesine (ABD) misafir öğretim üyesi olarak davet edildi ve kendi konusunda 6 ay müddetle dersler verdi. (2000)

Halen *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde* öğretim üyesi olarak görevine devam eden yazarın bazı yayınları şunlardır:

The Ethical Dimension of Human Attitude Towards Nature, Çevre Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.

Çevre ve Din, Çevre Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.

Çevre Sorunları ve İslâm, DİB Yay, Ankara, 1995. (Münir Yükselmiş'le beraber). 2. Baskı, Şubat 1998.

Mevlâna Celaleddin-i Rumi'nin Kişilik Çözümlemesi: Aşkta ve Yaratıcılıkta Yeniden Doğuş, Reza Arasteh. (Bekir Demirkol ile birlikte), Kitabiyat, Ankara, 2000. (çeviri)

E-mail: ozdemir@divinity.ankara.edu.tr

Bu kitap YALNIZ GEZEGEN'i düşünen, onu anlamaya çalışan ve sorunlarını kendine dert edinenlere ithaf edilmiştir.

İÇİNDEKİLER

Önsöz

YALNIZ GEZEGEN bizim gezegenimiz. Havasını soluduğumuz, suyunu içtiğimiz, yetiştirdikleri ile beslendiğimiz dünyamız ve evimiz. Ancak son zamanlara kadar onu hakkıyla tanıyamadık ve kadrini bilemedik. Onu cansız, almasız, ruhsuz bir madde yığını sandık. Onun da canlı olduğunu, geliştiğini ve tıpkı bizler gibi olumsuzluklardan etkilendiğini yeni yeni öğrendik. Bencil insanoğlu geç fark etti gezegenimizin yalnızlığını. Ancak bir şeyler yapmak, gezegenimizi ve bizleri tehdit eden sorunların üstesinden gelmek için henüz geç mış sayılmayız. YALNIZ GEZEGEN'i düşünmek hepimizin görevi, hem de en önemli görevi olmalı. Zira geleceğimiz ve gelecek nesillerimiz onun sağlıklı olmasına bağlı.

Elinizdeki kitap YALNIZ GEZEGEN'i düşünme, onun aşkın anlamını ve kutsal boyutunu keşfetme; onu tehdit eden sorunları anlama çabalarının sonucu olan yazılardan oluşuyor. Bu yazılar çevre, çevre felsefesi, çevre ahlâkı, çevre-din ilişkisi, İslâm'ın çevre anlayışı vb konularında odaklaşıyor. Yazıların bir kısmı daha önce çeşitli dergilerde yayınlanmış, bir kısmı ise bilimsel toplantılara tebliğ olarak sunulmuştur. Bunları bir araya getirme ve kitap olarak yayınlama konusunda dostların teşviki olmasaydı, bu yazılar şurada-burada "yalnız" yetimler gibi durmayı sürdüreceklerdi.

Yazılar farklı bağlamlarda yazıldığından, birbirinden bağımsız. Okuyucu istediği yazıdan başlayabilir. Yazılarda tekrarların meydana gelmesi bir kusur olarak görülebilir. Bu da kitabın farklı zeminlerde ve bağlamlarda yazılmış yazılardan meydana gelmesinden kaynaklanıyor. Hoş karşılanmasını ümit ederim.

Son yıllarda çevre sorunları, çevre felsefesi, sürdürülebilir kalkınma, dünyamızın geleceği ile ilgili yayımlanan kitapların sayısındaki artış yeterli düzeyde olmasa da sevindiricidir. Tüm bu yayınların güçlenen çevre bilincinde elbetteki büyük katkısı var. Elinizdeki kitap bu tartışmalara mütevazı bir katkıda bulunur ve çevreye "farklı" bakma, kâinatın mütevazı bir üyesi olarak YALNIZ GEZEGEN'e karşı sorumluluklarımızı hatırlamaya vesile olursa amacına ulaşmış olacaktır.

Bu yazıların kitap olarak huzurunuza gelmesinde emeği geçen tüm dostlara teşekkür etmeyi edası gereken bir görev olarak görüyorum.

İbrahim ÖZDEMİR
Çayyolu / Ankara

Çevre – Ahlâk İlişkisi*

Çevre-ahlâk ilişkisi ve bu bağlamda ifade edilen çevre ahlâkı yeni bir konu olup, ahlâk felsefesinin bir alt dalı olarak ele alınmaktadır. Dünya çapındaki çevre sorunlarının ortaya çıkması ve insanın bunların üstesinden gelme çabaları çerçevesinde ortaya çıktığı söylenebilir. Bu bakımdan, kendisinden önce ortaya çıkan tıp ahlâkı, iş ahlâkı vb. pratik ahlâk kuramlarına benzemekle beraber, konuyla ilgili tartışmaların tarihi oldukça yenidir. Felsefecilerin konuyla ilgilenmesi ve çevre -ahlâk ilişkisiyle ilgili tartışmalara katılmaları; konuyu felsefî ve eleştirel olarak ele almaları ise daha da yenidir. Ömer Naci Soykan'ın tespitiyle "felsefe ve felsefeciler çevre sorunlarıyla ilgilenmekte gecikmiştir."[1] Her zaman bilimin önünde giden felsefe, her nedense bu sefer onun arkasında kalmıştır.

Bunda biraz da baskın bilim anlayışı ve teknolojiye olan sarsılmaz inancın da rolü olduğunu düşünüyorum. Zira çevre sorunlarının ilk ortaya çıkışı II. Dünya Savaşından sonraya rastlar. Ancak ilk çevreci hareketler 60'lı yıllarda başlamakla beraber, esas yoğunluk ve büyük gösteriler 70'li yıllarda ortaya çıktı. Ancak bütün bu çevreci hareketlerin ve protestoların niteliğine bakıldığında olayın Ahlâkî boyutundan çok, teknoloji ve aşırı sanayileşme sorunu olarak ele alındığı görülür. Bu nedenle alınacak bazı yasal ve teknolojik önlemlerin veya

---

* *Felsefe Dünyası*, sayı: 14, Kış 1994.

[1] Ömer Naci Soykan. *Türkiye'den Felsefe Manzaraları*, YKY, İstanbul, 1993. s. 151.

daha az teknolojilerin uygulanmasıyla sorunun çözüleceği sanılıyordu.[2] Çevreci hareketlerin aynı dönemde siyasallaşmasının ve güçlenmelerinin de yine bununla ilgisi olduğunu söyleyebiliriz.

Ancak 80'li yıllarda çevre sorunları olarak adlandırılan ve sadece doğal dengeyi değil, gerekli önlemler alınmadığı takdirde başta insanın bizzat kendi hayatı olmak üzere, tüm yaşamı tehdit ettiği ileri sürülen ekosistemdek i bazı sorunların daha derin boyutları üzerinde durulmaya başlandı. Yeni bir ahlâk felsefesi geliştirmeye çalışan filozoflara göre "çevre sorunlarının kaynağını çevreye yönelik davranışlarımızı yönlendiren, evrene, insana, insanın evrendeki yerine, yaşamın anlamına ilişkin temel felsefî inançlarımız" oluşturuyordu.[3] Böylece ilk defa insan-doğa ilişkileri, insanın doğaya karşı tutum ve davranışlarının Ahlâkî boyutu vurgulanmaya başlandı. İnsan-doğa ilişkilerinin boyutları anlaşılmadan, bu boyutun mevcut sorunların ortaya çıkmasındaki etkileri tartışılmadan ortaya atılacak çözümlerin pek tutarlı ve yararlı olamayacağı açıktır. Hatta daha çok bilim ve daha çok teknolojilerin ekonomik olarak da ek yükler getirdiği ileri sürülerek, zaten sınırlı kaynakları olan dünyamızın geleceği açısından konuyla ilgili Ahlâkî boyutun vurgulanmasının daha pratik ve makul olduğu görülmektedir. Schumacher'in konuyla ilgili şu tespitleri aynı zamanda Ahlâkî boyuta da işaret ettiği için önemlidir:

---

[2] Bkz. Jim O'Brien, "Environmantalism as a Mass Movement: Historical Notes", *Radical America*, 1983, no:2.

[3] Hasan Ünder. "Çevre Ahlâkı Anlayışları ve Çevre Eğitiminde Perspektifler." (II. Çevre Şurasına sunulan bildiri. 28 Şubat-3 Mart 1994, İstanbul), s.1; Çevre sorunlarının ortaya çıkışıyla doğrudan ilgili görülen ve Schumacher tarafından çevre karşıtı görüşler olarak ileri sürülen fikirler şunlardır: Evrim, mücadele, doğal seleksiyon ve uygun olanın yaşaması, tarihin materyalist yorumunu temel alan Marxist görüş; bilinçaltını çok abartan ve önemseyen Freudiyen vurgu; bütün mutlakları, normları ve standartları reddeden görecilik; doğru bilginin sadece fizik bilimlerin yöntemiyle mümkün olduğunu ileri süren bilim felsefesi. David Pepper. *The Roots of Modern Environmentalism* (London,1984), s. 4-6.

> Çevre kirlenmesine karşı savaşmak, doğanın yaratıklarını korumak, yeni enerji kaynakları bulmak ve barış içinde yaşamayı sağlayacak daha iyi işleyen anlaşmalara varmak amacıyla, daha çok kaynak seferber etmekle çağdaş dünyanın yıkıcı güçlerini "denetim altına alabileceğimizi" sanıyorsak, hakikatlerden kaçıyoruz demektir. Gerçi servet, eğitim, bilimsel araştırma ve daha birçok kaynak uygarlığa gereklidir; ama bugün en çok gerekli olan bu araçların hizmet edeceği amaçların yeniden bir gözden geçirilmesi ve değiştirilmesidir.[4]

Başka bir ifade ile, insanın sahip olduğu dünya görüşü ve değer yargılarının çevresiyle olan ilişkilerinde temel belirleyici olduğunu vurgularsak,[5] bu görüşler araştırılmadan, tartışılmadan ve eleştirilmeden insanların görüş ve tavırlarını değiştirmenin mümkün olmadığı söylenebilir.

Çevre sorunlarının sadece teknolojik önlemler ve yasal düzenlemelerle çözülemeyeceğinin anlaşılması üzerine,

---

[4] E.F. Schumacher. *Küçük Güzeldir* (İstanbul, 1989), s.220. Bunu daha iyi anlayabilmek için çevreyle ilgili ilk önlemlerin alındığı ve sorunun teknolojik ve yasal önlemlerle çözüleceğinin ileri sürülmesinden yirmi yıl sonra dünyanın durumuyla ilgili şu rakamlara bakmak yeterlidir: Yaklaşık 120 milyon hektarlık ormanlık alan yok olmuştur. Binlerce bitki ve hayvan türü tükenmiştir. Her gün yaklaşık 140 bitki ve hayvan türü yok olmaya devam ediyor. Dünya nüfusuna 1.6 milyar insan ilâve edilmiştir. Dünyanın her yerinde tatlı su balıkları hızla azalmaktadır. Yaklaşık 480 milyar ton verimli toprak erozyon ve diğer nedenlerle kaybedilmiştir. Lester R. Brown. *State of the World* 1992. New York, Norton:New York, 1992. s. 3-26.

[5] Clire Donting. *A Green History of The World*, Penguin Books, London,1991. s.141-160; Kişinin sahip olduğu dünya görüşünün onun çevreyle ilgili hareketlerini nasıl etkilediğiyle ilgili olarak bkz: Clive Seligman. "Environmental Ethics'', *Journal of Social Issues*,vol. 45, no. 1. 1989. s. 169-184.

sorunun Ahlâkî boyutunun önemi her kesimce kabul edilmeye başlanmıştır. Konuyla ilgili yayımlanan bir raporda "ortada Ahlâkî seçim yapma sorunu vardır"; "ne kadar hesap yapılırsa yapılsın, tek başına yanıtları bulmaya yetmez... Dünyanın dört bir yanındaki genç insanların alışılagelmiş değerlerin geçerliliğini sormakta olmaları sanayi uygarlığından duyulan yaygın rahatsızlığın bir belirtisidir" demektedir.[6] Bunun diğer bir örneği ise, BM'in önerisiyle hazırlanan Ortak Geleceğimiz adlı kitabın başında komisyon başkanı Gro Harlem Brundland'ın bütüncül yeni bir ahlâk için insanlığa çağrıda bulunmasıdır.[7]

Bu ve benzeri çağrılarla çevre sorunlarının Ahlâkî boyutu tartışılmaya başlanmıştır. Aslında daha önceleri Leopold ve Schweitzer doğaya karşı daha saygılı yeni ahlâk anlayışları ileri sürmelerine rağmen, gereken ilgiyi görememişlerdi. Ancak çevre sorunlarıyla beraber doğayla ilgili tutum ve davranışlarımız, bunları motive eden dünya görüşümüz ve temel değer yargılarımızla olan ilişkisi kabul edilmeye başlandı. Bunun sonucu olarak hem bilimsel modern dünya görüşü, hem de geleneksel görüşler tartışılmaya ve eleştirilmeye başlandı. Çevre ahlâkı tartışmalarının hem pozitivist bilim anlayışının eleştirildiği ve eski itibarını yitirdiği, hem de post-modern durum denen, diğer kültür ve geleneklere daha hoşgörülü baktığını iddia eden bir zamana rastlaması, rastlantı veya tesadüf değildir. Çevre-ahlâk ilişkisiyle ilgili literatürün büyük çoğunluğunun son onlu yıllarda[8] olmasının nedeninin de bu bağlamda düşünülmesi gerekir.

---

[6] E.F. Schumacher. *Küçük Güzeldir* (İstanbul, 1989), s. 220

[7] Ed. J. Ronald Engel ve Joan Gibb Engel. *Ethics of Environment and Development. Global Challenge, International Response*. London, 1990. s. 1.

[8] Çevre sorunlarını felsefî bir bağlamda ele alarak tartışan ve çeşitli alternatif görüş ve düşüncelere yer vererek tamamen çevre ahlâkıyla ilgili konulara kendini adayan *Environmental Ethics* (Çevre Ahlâkı) dergisi 1979'dana bu yana İngilizce olarak yayınlanmaya devam etmektedir. Ayrıca konuyu bütün boyutlarıyla ele alarak, geleneksel din ve kültürleri bu bağlamda inceleyen ve onların insan-doğa

Kısaca, çevre sorunlarının dünya çapında bir bunalım hâline gelmesi ve insanlığın geleceği için bir tehdit oluşturması üzerine, sorunun tüm boyutları vurgulanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda insan-doğa ilişkilerinin meşruiyyet zemini ve tarihi boyutu; insan-doğa ilişkilerinin arkasındaki dünya görüşü /görüşleri tartışılmaya başlanmıştır. Geleneksel ahlâk kuramlarında, çevre gereken ilgiyi görmezken veya Ahlâkî bakımdan nötr bir durumda iken, yeni ahlâk tartışmalarında "çevre ahlâkı" ahlâk felsefesinin bir alt dalı olarak yerini almaya başlamıştır. Ancak öncelikle çevre-ahlâk kavramlarıyla ilgili bir iki noktaya işaret etmek, daha sonra da çevre ahlâkıyla neyin anlaşıldığını vurgulamak istiyoruz.

Gerek çevre ve gerekse çevre ahlâkı tartışmalarının henüz yeni olduğu ifade edilmişti. Her yeni alan için olduğu gibi bu alanda da bir kavram kargaşasının olması normaldir. Konuyla ilgili tartışma ve araştırmalar arttıkça, hâliyle bu kavramlar da yerine oturacaktır. Bununla beraber çevre ve çevre ahlâkıyla neyin anlaşıldığına işaret etmek yararlı olacaktır.

Çevre derken, daha çok, ekoloji biliminin de etkisiyle sadece doğal ve fizikî çevre anlaşılmaktadır. Bu tanım doğru olmakla beraber, bir felsefe öğrencisi için en azından eksiktir. Zira insanlık tarihine bakıldığında, insanın etkilediği ve etkilendiği, değiştirdiği ve kendisinin de durumunda değişme meydana geldiği çevre(ler) sadece doğal çevreyle sınırlandırılamayacak kadar çeşitlilik göstermektedir. Bundan dolayı çevre kelimesi bugün çok geniş bir yelpazede kullanılmaktadır. Bunda çevre sorunlarının sergilediği karmaşık yapı ve bu sorunların oluşmasında birden fazla ve yine karmaşık nedenlerin olmasının etkisi olabilir.

---

ilişkileriyle ilgili görüşlerini öne çıkaran birçok araştırma yapılmıştır. 12. dipnottaki kaynaklara bakınız.

Bundan hareketle Ahmet İnam, çevre kavramının daha iyi anlaşılmasının, insan-toplum ve insan doğa ilişkilerinin daha bütüncül bir kavrayışı için şart olduğunu vurgulayarak 4095 çeşit çevreden bahsetmektedir.[9] Ayrıca insanlığın karşı karşıya bulunduğu bozulma ve bunalımın sadece doğal çevreyle sınırlandırılmasının doğru olmadığını da vurgulamaktadır. Buna göre insanın diğer çevreleriyle de sorunları, hem de çok ciddî sorunları bulunmaktadır. Bununla beraber, burada İnam'ın dış ve iç çevre diye kavramlaştırdığı ayrım üzerinde kısaca durmak istiyoruz. Buna göre dış çevre: Toplumsal çevre, Politik çevre, Ekonomik çevre Doğal çevreden oluşmaktadır.

İç çevre ise: Düşünme-düşünce çevresi, Bilgi çevresi, Duygu çevresi, Anlam çevresi, Sanat çevresinden oluşmaktadır.

Ayrıca bu iki çevre arasında köprü görevi gören; Teknik-teknolojik çevre, Ahlâk, ve tarih çevreleri bulunmaktadır."

İnam, "çevre sorunları yalnızca doğal çevre sorunu değil" derken, aslında çevre bunalımının derinlerdeki köklerine işaret ederek soruyor:

> Doğal çevrenin kirlenmesi, toplumsal ve politik çevremizin yanlış işlemesinden, anlam çevresinin yozlaşmasından değil mi? (....) Büyük çevreyi oluşturan küçük çevreler teker teker yozlaşmış, bunlar arasındaki ilişkide uyum yok. Çevre sorunu bu işte.

İşte, ahlâkın çevreyle ilgili tartışmalara girmesi ve çevre ahlâkının yeni bir dal olarak ortaya çıkması insan-

---

[9] Ahmet İnam. "Çevrelenmiş Bir Çevrede İnsan Olma Savaşı," *Teori*, Mart 1993, s.45.

doğa arasındaki uyumu yeniden kurmaktan başka bir şey değildir.

Ülkemizde çevre konusuna felsefî bir açıdan eğilen ve aslında felsefecilerin konuyu ihmal ettiklerini ifade eden diğer bir filozofumuz ise Ömer Naci Soykan'dır. Soykan da çevrenin sadece ekolojinin bize tanımladığı şekliyle algılanmasını eksik bulur. Bu bağlamda kullanılan "ekosophie" (çevre bilgeliği) kavramı yerine "kosmosophie" (evren ya da dünya bilgeliği) kavramını teklif eder.[10] Soykan'a göre ekoloji terimini ilk defa kullanan Haeckel bunu "evbilimi" anlamında ve daha çok hayvan ve bitkilerin birbiriyle ve içinde yaşadıkları çevreyle olan ilişkilerini anlatmak için kullanmıştır. Soykan'ın bu kavrama itirazı, onun hayvan ve insanla ilgili yaptığı temel bir kavramlaştırmadan kaynaklanmaktadır. Ona göre, hayvan çevresine uyum sağlayan bir varlık iken, insan "çevresini değiştirerek, onu kendisine uydurur." Ancak insanın çevreyi kendisine -kendi dünya görüşüne- (vurgu benim) uydurması bugünkü çevre sorunlarına neden olmuştur. İnsan hayvan arasındaki farkı vurguladıktan ve böylece bu farkın pek vurgulanmadığını da ima ettikten sonra Soykan şöyle der: "İnsan dışında hiçbir canlı doğal dengeleri bozamaz."[11]

Görüldüğü gibi çevre sorunları söz konusu olduğunda bunu sadece doğal ve fizikî çevreyle sınırlandırmak, sorunların gerek tam olarak anlaşılması ve kavranması ve gerekse sorunun insanî boyutunun vurgulanması

---

[10] Soykan, s. 151-152. Ekosophie, ekoloji deyiminden türetilmiştir. Ekoloji, hayvan ile bitkilerin birbiriyle ve içinde yaşadıkları çevreyle ilişkilerinin bilimi demek olan "Ökologie"nin kurucusu ve ilk defa bu sözcüğü kullanan ise Alman zooloji profesörü E. Haeckel (1834-1919)dır. Yunanca'da ev demek olan "oykhos" ile bilim anlamına gelen "logos" sözcüklerini birleştirerek, "evbilim" sözlük anlamında bu deyimi meydana getirdi. Ecology, ecophilosophy ve ecosophy kavramları özellikle derin çevreci kesimlerde çok kullanılmaktadır. Bu kavramlar için özellikle bu akımın ilk filozoflarından olan Arne Naess'in *Ecology, Community and Lifestyls.* Cambridge, 1992. s.35-39 kitabına bakılabilir.

[11] a.g.e. s.152.

açısından eksik olacaktır. Böyle olmakla beraber, çevre sorunları söz konusu olduğunda, ilk elden doğal ve fizikî çevre anlaşılmaktadır. Ayrıca çevre ahlâkının temel sorunlarının başında insanın kendi dışındaki varlıklara karşı olan sorumlulukları geldiğinden, bu çalışmada biz de çevre derken, öncelikle insanın içinde yaşadığı, etkilediği ve etkilendiği doğal çevreyi vurguluyoruz. Bununla beraber konunun karmaşık yapısının da unutulmaması gerektiğini ifade etmek istiyoruz.

Çevre ahlâkı kavramıyla ilgili olarak üzerinde ittifak edilmiş bir tanım yoktur. Ancak çevre sorunları çerçevesinde insan-doğa ilişkilerini Ahlâkî bir bağlamda açıklama girişimiyle beraber ortaya atılmış bir çok tanım vardır. Hepsinin ortak niteliği ise, çevre -insan ilişkilerinin şimdiye kadar pek öne çıkmayan veya doğa aleyhine ortaya çıkan Ahlâkî yönünün vurgulanması; insanın doğal çevreye ve diğer varlıklara karşı Ahlâkî sorumluluk duygusuyla yaklaşmasıdır. Aslında sorunla ilgili güçlüklerin temelinde, geleneksel ahlâk kuramlarında insan dışındaki varlıkların Ahlâkî bir nesne olarak ele alınmaması yatmaktadır.[12]

Ahlâk'ın gelişimine baktığımızda bunu açıkça görmek mümkündür. Zira geleneksel ahlâk kuramlarında temel sorun:

---

[12] Bazı eski geleneklerde, beşerî ve semavî dinlerde çevreyle ilgili, insana ahlâki sorumluluk yükleyen ve insanı sorumlu tutan görüşler vardır. Ancak bizim buradaki vurgumuz batı felsefe tarihi çerçevesinde olduğundan o konulara girmiyoruz. Konuyla ilgili şu kaynaklara bakılabilir: Ed. J. Ronald Engel ve Joan Gibb Engel. *Ethics of Environment and Development. Global Challenge, International Response.* London, 1990.(Kitap çevre sorunları ve bunların ahlâki boyutuyla ilgili genel bir girişten sonra çeşitli din, kültür ve milletin çevreyle ilgili görüşlerini kapsayan makaleleri kapsamaktadır. Konuyla ilgili hemen hemen tüm görüşlere yer veren kitap, çevreyle ilgilenenler için zengin bir kaynaktır.) Ayrıca B. Callicott ve Roger T. Ames. *Nature in Asian Traditions of Thought.* New York, 1989. (Bu kitap Doğu geleneklerine ve felsefelerine, çevre sorunları ve çevre felsefesi açısından eğilen ilk kitap olarak görülebilir. Ancak kitap sadece uzakdoğu gelenek, din ve felsefelerini kapsamaktadır.)

insan-insan,
insan-toplum ilişkileridir.

Bu ilişkilerin insanın mutluluğunu (egoist) veya toplumun mutluluğunu (faydacı) sağlayacak şekilde temellendirildiği görülmektedir.[13] Bunun istisnası ise deontolojik ahlâk kuramlarıdır. Bu kuramlarda insanın doğa ve doğadaki varlıklara karşı sorumluluğundan bahsedilmemekte veya herhangi bir sorumluluğu olmadığı, doğayı ve doğadaki varlıkları istediği gibi kullanabileceği ve mutluluğunu arttırmak için bunlardan yararlanabileceği vurgulanmaktadır.

Bu açıdan ahlâkın bir bilim olarak ilk defa ortaya çıktığı kabul edilen antik Yunan'a bakıldığında durum şöyledir: Aristo'ya göre hayvanların değeri, sadece insanın menfaatlerine hizmet etmektir.[14] Aristo'nun bu tanımı çok önemlidir. Zira onun insan ve hayvanların moral statüsüyle ilgili bu görüşleri kendisinden öncekilerle aynı doğrultuda olduğu gibi, kendinden sonraki dönemler için de belirleyici ve çok etkili olmuştur. Aristocu bilim iki bin yıl kadar bilim dünyasında etkili olmuştur. Onun siyasî etkileri de hakeza. Örneğin, Aristo'nun daha aşağıdaki insanların, üsttekilere hizmet etmeyle (kölelik) ilgili fikirlerini bugün kabul etmezken, insanlar dışındaki varlıklara karşı fikirlerini hâlâ paylaşmaya devam ediyoruz.[15]

Stoacılar bile, diğer fikirlerinde Plato ve Aristo'ya muhalefet ederken, hayvanların Ahlâkî alanın dışında bırakılmasında onlardan daha kararlı görünmektediler.[16] Klâsik Yunan'da hayvanlara karşı daha merhametli davranan ve onları Ahlâkî alanın içine alan iki düşünür

---

[13] Kia Nielsen, "Problems of Ethics", *Encyclopedia of Philosophy.*

[14] Aristotoles, *Politics*, 1254b.

[15] Lawrence E. Johnson. *A Morally Deep World. An Essay on Moral Significance and Environmental Ethics.* Cambridge, 1991. s. 14-15.

[16] a.g.e. s. 15.

Epikür ve Plutach'tır. Bunlara göre hayvanlar bizim gibi akıl sahibi olmasalar da, kendilerine ait bir dünyaları vardır. Bu nedenle sadece bizim çıkarımız ve kullanmamız için yaratılmamışlardır. Özellikle Plutach hiç et yemez ve hayvanlara karşı da çok iyi davranırdı.[17]

Ancak batı dünyasında hâlâ hakim olan anlayış bilindiği gibi Platon ve Aristo çizgisinin görüşleridir. Epikürcü ekolün görüşleri ancak 19. yüzyılda tekrar taraftar bulurken, insanı en üstün varlık olarak gören ve Ahlâkî olanı ona münhasır kılan, insan dışında kalan her şeyin sadece insanın çıkarı için olduğu, başka bir değeri olmadığını ileri süren görüş klâsik çağdan sonrada batı düşünce geleneğinde hakim tek görüş olmuştur. Hristiyanlık, insanın Tanrının bizzat kendi imgesinden yaratıldığını vurgulayarak, ahlâkın temel hedefinin insan olduğunu, başka bir şey olmadığı görüşünü iyice pekiştirmiştir.[18] Kısaca gerek klâsik Yunan ve gerekse Hristiyan anlayışının temel varsayımı insan doğa ilişkisinin, insanın doğaya hakim olması ve onu kendine boyun eğdirmesidir.[19]

Geleneksel ahlâkın bu niteliği bugün bü[20]tün çevre filozofları tarafından vurgulanmakta ve eleştirilmektedir. Ancak buna ilk defa dikkat çeken, ahlâkın gelişmeci niteliğini vurgulayarak artık yeni bir adım atarak insan-doğa arasındaki ilişkileri de Ahlâkî bir boyuta oturtmanın gerektiğini ilk söyleyenlerden biri Aldo Leopold'dur.

---

[17] a.g.e. s. 16.

[18] a.g.e. s. 16; Clire Donting. *A Green History of The World*, s. 141-160.

[19] Bu varsayımdan hareket eden Lynn White, çevre bunalımının asıl sorumlusunun Yahudi-Hristiyan dini geleneği olduğunu ileri sürmüş ve bu görüşüyle batı dünyasında büyük tartışmalara neden olmuştu. Bkz. L. White. Historical Roots Of Our Environmental Crisis, *Science*, 155(1967):1203-1207. White'in görüşlerinin tartışılması ve karşıt tezler için bkz. John Passmore.Man's Responsibity of Nature (London: Ducmworth, 1974); Ayrıca H. Paul Santmire. "Historical Dimension of the American Crisis", *Western Man and Environmental Ethics* ,ed. I.G. Barbour, London,1973 içinde, s. 66-92; John Black. *The Dominion of Nature*, (Edinburgh, 1970). özellikle 2. ve 3. bölümler, s. 19-44.

[20]John Passmore, s. 57.

Leopold'a göre ahlâkın gelişimi şu sırayı takip etmiştir: Ahlâk öncelikle insanlar arasındaki ilişkileri konu edinmiştir. Daha sonra ise, insan ve toplum arasındaki ilişkileri temellendirmiş.

Son adım ise, Leopold'ın *land ethic* dediği, "toprağı, havayı, suyu, bitkileri ve hayvanları" ahlâkın sınırları içine almasıdır. Yani insan-doğa ilişkilerini yeni bir Ahlâkî temele oturtmaktır[21]

Böylece ahlâkın insan-doğa ilişkilerinde, doğanın fethedilmesi ve ele geçirilmesiyle ilgili sağladığı meşrulaştırma, yerini doğa ve doğadaki her şeyle beraber yaşama ve onların yaşamına saygı gibi yeni bir ahlâkî görüşe bırakmaktadır. Aslında geleneksel ahlâk kuramlarının temel niteliklerine baktığımızda Leopold'un eleştirilerinde haksız olmadığı görülür. Geleneksel ahlâkın özellikleri şöyle özetlenebilir:

İnsan dışındaki varlıklarla ilgili eylemlerimiz, Ahlâkî bakımdan bir öneme sahip değildir (bu eylemlerimizden dolayı sorumlu tutulamayız.)

Ahlâkî bakımdan önemli olan doğrudan insanın-insanla veya bizzat insanın kendisiyle ilgili eylemleriyle ilgilidir. Bundan dolayı tüm geleneksel ahlâk teorileri insan-merkezlidir (antropocentric).

Doğayla ilişkilerinde sadece "insan" ve onun temel durumu esas olarak alınmakta ve *techne*'yi yeniden şekillendiren özne olarak ele alınmamaktadır.

İyi ve kötüyle ilgili eylemler sadece eyleme yakın alanla ilgili olup, gelecek durumlarla ilgili değildir. Eylemin amaçları zaman ve mekânla sınırlandırılmaktadır. Eylemin etki alanı dar ve küçük, zamanı ise görülebilen zaman dilimi ve ulaşılan amaç olmakta, sorumluluk alanı da dardır.[22]

---

[21]John Passmore, s. 57.

[22]Joan, s. 45.

Bütün bunların bir sonucu olarak ahlâk şimdi ve burada olan durumlar için ve insan-merkezli olarak anlaşılmıştır. Görüldüğü gibi, insan dışındaki varlıklar ve gelecek nesillere karşı sorumlu olup olmadığı (eylemlerimizin şu anda olmasa bile ekosistemi tahrip edici etkileri) gibi konular geleneksel ahlâk kuramları için bir sorun oluşturmamaktadır. Geleneksel ahlâk kuramlarının birbiriyle bağımlı şu ortak noktaları içerdikleri unutulmamalıdır:

İnsanın kendi doğası ve şeylerin doğası tarafından belirlenen durumu bir seferde ve her zaman için aynı kalacak biçimde verilmiştir;

Bu temel üzerinde insan için iyi olan belirlenebilir;

İnsan eylemlerinin sınırının ve bunun sonucunda meydana gelen sorumluluğunun dar bir çerçeve ile sınırlandırılması.[23]

Ancak bu varsayımlar, eylemlerimiz söz konusu olduğunda, daha önce de işaret edildiği gibi, eylemlerimizin doğasını ve içerdiği sonuçları yansıtmamaktadır. Jonas'ın ifadesiyle:

> belli güçlerimizin gelişmesiyle, insan eyleminin doğası da değişmiştir. Ahlâk insan eylemiyle ilgilendiğinden, insan eylemlerinin doğasındaki bu gelişme, ahlâkta da bir değişmeyi gerekli kılar.[24]

Bütün yukarıda işaret edilen hususlardan dolayı, insan eylemlerinin değişen doğasını da göz önüne alan yeni bir ahlâk anlayışına ihtiyaç olduğu söylenmektedir. Bu ahlâkın temel niteliği olarak da, artık insan dışındaki tüm varlıklara karşı insanın daha duyarlı davranması ve onları istediği gibi kullanamaması, doğal dengeyi bozacak her

---

[23]a.g.e., s.1.
[24]a.g.e, s.1

türlü eylemden ahlâkî bir duyarlılıkla vazgeçmesi olarak vurgulanmıştır.

Bununla beraber, eğer çevre ahlâkından bahsedilecekse[25], bunun klâsik ahlâktan farkı ne olacaktır? Bütün bu ve benzeri sorular çevre ahlâkı tartışmalarının odak noktasını oluşturuyor. Bununla beraber çevre ahlâkının tam bir tanımı da yapılamamaktadır. Ancak bu konuda iki görüş üzerinde duracağız: Birincisi, özellikle Frenkane tarafından savunulan görüştür. Buna göre, yeni bir çevre ahlâkı icad etmeye gerek yoktur. Geleneksel ahlâk anlayışlarımızı gözden geçirir ve onların gerektirdiği şekilde yaşamımızı düzenlersek, çevre koruma için yeni bir ahlâk icad etmeye gerek kalmayacaktır. Ahlâkî görüşlerimizi yeniden düşünür ve toplum için en büyük faydayı (gelecek nesilleri de düşünerek) hedeflersek, insanın dışındaki varlıklara karşı daha korumacı bir tavır geliştirebiliriz.[26]

Bununla beraber, birçok yazar insan-merkezci olmayan yeni bir çevre ahlâkından bahsetmekte ve bunun temel niteliklerini de şöyle sıralamaktadırlar:

Çevre ahlâkı insanın dışında da varlıklar olduğunu ve bunların insan için sağladığı çıkar ve menfaatler söz konusu olmadan, sadece ekosistemde birer varlık oldukları için Ahlâkî bakımdan önemli olduklarını kabul etmelidir.

---

[25] Mevcut çevre sorunlarını ele alacak yeni moral ve metafizik ilkelerin oluşturulmasını akademik ve felsefi bir ortamda dile getiren ilk yazarlardan birisi Richard Routley'dir. Routley bu görüşlerini 15.Dünya Felsefe Kongresinde sunduğu "Yeni bir Çevre ahlâkına ihtiyaç var mı?" isimli tebliğinden savunmuştur. Bkz. *Proceedings of the Fifteenth World Congress of Philosophy*, vol.1(1973), s.95-100.

[26] Willam K. Frankena, "Ethics and Environment," K.E. Goodpaster ve K.M.Sayre'nın editörlüğünü yaptıkları *Ethics and the Problems of the 21st Century*, (Notre Dame, IN:Univ. of Notre Dame,1977.) içinde. s. 13

Bu kabul etme bilinçli varlıkların yanında bazı bilinci olmayan varlıkların da Ahlâkî bakımdan önemli olduklarını içermelidir.[27]

Ancak B. Callicot t'un çevre ahlâkıyla ilgili ileri sürdükleri ise şöyle:

> İnsan-merkezci olmayan bir değer kuramı geliştirmelidir.
>
> Yabancıl ve evcil organizma ve türler için, insanlar söz konusu olmadan özsel değer (intrinsic value) sağlamalıdır.
>
> Kavramsal olarak modern evrimci ve ekolojik biyoloji ile uyum içinde olmalıdır.
>
> Yine şu andaki ekosistem, onu meydana getiren parçalar, onu tamamlayan türler için özsel değer sağlamalıdır.[28]

Çevre ahlâkçılarının vurguladıklarından anlaşıldığı gibi, çevre ahlâkını temellendirmede esas rolü çevrebilim oynamaktadır. Tabiî bu da beraberinde birçok sorunu getirmektedir. Burada bunun üzerinde durmaktan ziyade, başka bir noktaya dikkat çekmek daha yararlı olacaktır. Bu da, çevre ahlâkını çevre bilimi üzerine bina etmekten çok, insan eylemlerinin değişen niteliklerine bakmak ve Ahlâkî sorumluluğu bu açıdan yeniden tanımlamaktır. Ancak bu eylemlerin gerçek boyutu ve etkilerini anlamada çevrebilim yine de bize yardımcı olabilir.

Eylemlerimize baktığımızda bu hem geleneksel ahlâk anlayışını anlamamızı ve hem de onu tamamlayan veya geliştiren alternatif kuramları geliştirmemizde bize

---

[27] Tom Regan. "The Nature and possibilty of an Environmental Ethics ." *Environmental Ethics* 3:20, Spring 1981.

[28] Biard Callicatt. "Non-Anthropocentric Value Theory and Environmental Ethics," *Americam Philosophical Quarterly*, vol.21. no.4. October 1984. s. 304.

yardımcı olabilir.[29] Jonas, daha önce de işaret edildiği gibi, geleneksel ahlâk öğretilerinin insanın, belli bir zaman ve mekan içinde meydana gelen ve sınırları belirlenebilen eylemlerini esas olarak aldıklarını, iyi ve kötüyü buna göre tanımladıklarını ifade eder. Zira insan eylemleri, doğaları gereği, ne diğer canlı türlerini yok etmek, ne de doğal dengenin düzenini toptan tehdit gibi sonuçları içermiyordu. Niteliği ve gücü gereği böyle bir potansiyeli de yoktu. Ancak zamanla, değişen bilim anlayışı (Bacon), gelişen mekanik yeni dünya görüşü (Descartes ve Newton), ilerlemeci uygarlık anlayışı (aydınlanma) ve insanın elinde bir güç olarak biriken kümülâtif bilgi ve teknolojiyle birleşince, insanın eylemleri klâsik sınırlarını yıkarak, çok büyük boyutlar kazanmıştır. Çevre sorunları olarak karşımıza çıkan sorunların çoğunun bu gücün şöyle veya böyle kullanılması ve doğadaki sınırların aşılmasından başka bir şey değildir.

İnsan (sanayileşmiş ve gelişmiş ülkelerin insanı dense daha doğru olur) sahip olduğu bilgi ve teknolojik güçle tüm ekosistemdeki dengeleri değiştirebilecek bir güce erişmiştir. İşte bu bağlamda insanın eylemlerinin sınırını ve sorumluklarını yeniden belirlemek, iyiyi ve kötüyü yeniden tanımlamak gerekmektedir. Modern insan eylemleriyle ve seçtiği yaşam biçimiyle şu zaman diliminde bulunan insanlara bir zarar vermese de, gelecek nesiller için aynısı söz konusu olmamaktadır. Şu andaki yaşam tarzımızın bir sonucu olarak doğal dengenin gittikçe bozulması ve canlı türlerin yok olması bunu açıkça göstermektedir.

Öyle ise, insanın eylemlerinin Ahlâkî boyutları üzerinde yeniden düşünmek, iyi ve kötüyü ona göre yeniden belirlemek gerekmektedir. Böylece insan,

---

[29] Buna ilk defa dikkat çeken ve vurgulayan Hans Jonas olmuştur: *The Imperative of Responsibity: In Search of an Ethic for the Technological Age*, (Chicago:University of Chicago Press, 1984), s.1-10.

eylemlerinin sonuçlarının sorumluluğunu duyacak, doğal dengeye, doğadaki diğer canlılara ve gelecek nesillere karşı daha sorumlu bir tavır takınacaktır. Ahlâk felsefesinin yapacağı katkı ise, eylemlerimizin Ahlâkî boyutlarını yeniden tartışarak ve eleştirerek kendimiz için daha iyi kararlar vermeyi sağlaması olarak görülebilir. Schumacher'in dediği gibi, dünyamızı, ekosistemi ve gelecek nesilleri tehdit eden çevre sorunları karşısında duyarlı ve "gerçekten ne yapabilirim?" diye soran birisine "kendi içimize bir çeki düzen vermeye çalışarak"[30] cevabıyla çevre ahlâkı yardımcı olabilir. Böylece, kendi dışımızdaki varlıklara ve tüm âleme karşı daha sağlıklı ve dengeli bir yaşam tarzı geliştirebiliriz. Dünyanın geleceği de böyle bir ahlâk geliştirip geliştiremeyeceğimize bağlı görünmektedir.

Ahlâk alanında yaşanan bu gelişmeye ve Ahlâkîliğin sınırının genişletilmesiyle ilgili taleplerin bir benzeri de insan haklarıyla ilgili tartışmalarda görülmektedir. İnsan haklarıyla ilgili bu değişimle ilgili tartışmalara baktığımızda 15-20 yıllık bir mazisinin olduğu görülmektedir. 1970'li yıllarda Çevre sorunlarının global düzeyde destek görmesi, 1972'de Stockholm Dünya Çevre Zirvesi ve etkileri yansımasını hukuk alanında da göstermekte gecikmedi. Bunun bir sonucu olarak uluslararası çevre hukuku tartışmaları gündeme geldi. Bu yeni hukuku geleneksel uluslararası hukuktan ayıran temel fark ise, hukuk için hareket noktası olarak kabul ettikleri temel süjelerinin farklı olmasıdır. Klâsik hukuk anlayışı şimdiki ve mevcut neslin üyeleri arasındaki ilişkileri esas alırken, uluslararası çevre hukuku insanoğlu kavramını hareket noktası olarak ele almaktadır. (Tıpkı biraz önce tartışılan ahlâkta olduğu gibi.) Böylece "hukuk süjesi olarak karşımıza çıkan insanlık kavramı, geçmiş,

[30] Schumacher. *Küçük Güzeldir* (İstanbul, 1989), s. 222

şimdiki ve gelecek nesilleri içine alan bir nitelik"[31] arz etmektedir. Gelecek nesillere daha sağlıklı bir çevre bırakma veya onların da sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı ancak böyle bir hareket noktasından sonra söz konusu olabilmiştir.

Gelecek nesillerin hukuku ve hakları ancak çevre sorunlarının gelecek nesiller üzerindeki etkisi anlaşıldıktan sonra gündeme gelmiştir. Bu yeni anlayış, çevre sorunlarının bilincimizi ve perspektifimizi genişletmekte ve bize yeni bakış açıları sağlamadaki sonuçlarından sadece hukuk alanındaki bir örneği olarak kabul edilebilir.

Klâsik hukuk anlayışlarında gelecek nesillerin hakkı söz konusu olmadığı gibi, konuya yer bile verilmemiştir. Konuyla ilgili temel hukuk felsefelerinin görüşlerini ise şöyle özetlemek mümkündür.

Faydacı (utilitarian) felsefeye baktığımızda olması gereken; bizim gelecek nesillere sahip olduğumuz fayda seviyesinde bir şeyler borçlu olduğumuzdur.[32] Ancak gelecek nesillerin kimlerden oluşacağını ve sayılarını bilmediğimizden, Bentham, Passmore ve Sidgwick gibi faydacı düşünürler, bizimle hiçbir bağlantısı olmayan gelecek nesillerin sahip olabilecekleri menfaatleri tamamen red etmişlerdir[33] (4) Bunun temel nedeni gelecek nesillerin şimdiki nesillerin mutluluğunu artırma yönünde herhangi bir etkilerinin olmayacak olmasıdır.

Locke 'un ve onun ve çağdaş temsilcisi Nozick 'in kazanım teorilerine bir göz attığımızda[34] karşımıza çıkan sonuç şudur. Eğer herhangi birisi (veya bir devlet) belli

---

[31] Kemal Başlar, Uluslararası Çevre Hukukunda Gelecek Nesillerin Durumu, *Ekoloji*,1992, yıl:2, sayı:5, s.38.

[32] Streeten, P., "What We Owe the Future?", (1986), 12 Resource Policy 4-16, 11. (K.Başlar, ag.e. 'den naklen.)

[33] Carr, I.M., "Saving the Environment- Does Utilitarianism Provide a Justification?" (1992) 12 *Legal Studies* ss. 92-102,

[34] Lock, J., *Two Treatise of Government*, N.Y., Mentor, 1965, bölüm: V.

bir toprak parçasını geçerli bir yoldan kazanmış ise, bu mülkiyet hakkı o kişiye o şey üzerinde tüketme ve tahrip etme yetkilerini vermektedir. Barry, özellikle kısa dönemli menfaatler için, ağaçlar, hayvanlar ve toprağın kirletilip tahrip edilmesini, Locke ve Nozick, liberal mülkiyetin hakkının doğal bir uzantısı olduğuna inananlarca gerçekleştirildiğini ifade etmektedir.[35] Bunun sonucu olarak, şimdiki neslin çevreyi tamamen tahrip etmesi hâlinde gelecek nesillerin bizleri adaletsizlikle suçlamaları söz konusu olmamaktadır. Burada problemin kaynağı olan nokta, sözleşmede taraf olmayan gelecek nesillerin elinde pazarlık gücünün olmamasıdır.[36]

Rousseau 'nun sözleşmeci doktrininde de gelecek nesiller için bir Ahlâkî sorumluluk topluluk içindeki bireylerin birbirlerine karşı ödevlerinden kaynaklandığından, üyeleri henüz doğmamış nesillerden oluşan bir toplum içinde, bu nedenle, Ahlâkî sorumluluk ve adalet kavramlarından bahsetmek imkânsızdır.[37] Aynı şekilde Thomas Hobbes'in gelecek nesiller için Ahlâkî ve hukukî bir sorumluluk taşımadığını ifade etmek gerekir. Hobbes'e göre, başkaları tarafından zarar görmemek için bizim de başkalarına zarar vermemiz gerekir. Eğer bu Ahlâkî değer, hukukun sosyal temeli olarak kabul edilirse, gelecek nesiller için herhangi bir sorumluluğumuz olmaksızın çevreyi tahrip etmemiz, adaletsiz bir davranış sayılmaması gerekir.

---

[35] Barry, B., Justice Between Generations, *Hacker's Law, Morality and Society*, Oxford, 1977, 272 içinde.

[36] Barry, s. 273.

[37] Rousseau, J:J., " A Discource on the Origin of Inequality" in *Soccial Contract and Discources*, N.Y., E.P. Dutton, 1950. (K. Başlar, a.g.e.'den naklen.)

Çevreyi Korumada Çevre Ahlâkının Önemi*

Giriş:

Aristoteles ahlâkla ilgili ünlü kitabı *Ethica Nicomachea*'da ahlâkı açıklarken şöyle der: "Gözleri ya da bütün bedeni iyileştirmek zorunda olan bir insan nasıl gözleri ve bedeni tanımak, bilmek zorundaysa, aynı şekilde, politik bilimler öğrencisi gibi ahlâk öğrencisi de *insan ruhu* ile ilgili bazı gerçekleri bilmek zorundadır."[1] Ünlü filozof böylece ahlâkın insan ruhu ve melekeleriyle olan ilişkisine dikkat çekerek, bunları tanımadan insanın Ahlâkî eylemlerini anlamanın güçlüğünü vurgulamıştır. Böylece, insanı tanımanın, onun ruh dünyasını, eylemlerini yönlendiren temel düşünceleri bilmenin önemini belirtmiştir. Bunları bilmek için de öncelikle şu soruların cevaplandırılması gerekmektedir:

İnsan nedir? Kâinattaki yeri nedir? Diğer varlıklara göre konumu nedir? İnsan dışındaki varlıkların anlamı ve insana göre anlamı nedir/nelerdir? Bunların kendi başlarına bir anlamı var mıdır? Hayatın ve insanın anlamı nedir? Hayattan beklentilerimiz nelerdir?

Tüm bu sorulara verilecek cevaplar insanın eylemlerinin arkasındaki temel varsayımları ortaya çıkarabileceği gibi, çevre ahlâkının nasıl bir anlayış üzerine kurulması gerektiğini de gösterecektir. Başka bir ifadeyle, insanı tanıdığımızda, özellikle *modern insanın kimliğini* çözümlediğimizde, hem bunun günümüz sorunlarıyla olan ilişkisini anlayacak, hem de muhtemel

---

* *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999.

[1] Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, W.D. Ross çevirisi, (Londra: Oxford University Press, 1925), 1102a, s.17-24.

bir çevre ahlâkının üzerine bina edilmesi gereken anlayışla ilgili bazı ip uçlarını yakalama imkânımız olacaktır diye düşünüyorum. Çağdaş filozoflardan Charles Taylor, *modern kimlik* dediği bu yeni anlayışı kapsamlı bir çalışmayla ortaya koymaya çalışmıştır.[2] Taylor'a göre bu yeni kimlik sadece modern tarihi değil, tüm modern toplumu ve kültürü de şekillendiren temel unsurdur. Bu nedenle bazı çevreci düşünürler ısrarla çevre sorunlarının temelinde sahip olduğumuz modern dünya görüşünün yattığını vurgulamaktadırlar.

Bu görüşün, bilim felsefesindeki bazı yeni gelişmelerle de desteklendiği görülmektedir. Thomas Kuhn'un başarılı bir şekilde gösterdiği gibi, bilimsel faaliyetleri ve bilimi belirleyen; neleri, nasıl ve niçin görmemiz gerektiği gibi konularda bizi yönlendiren temel belirleyici sahip olduğumuz dünya görüşümüz, varsayımlarımız ve önyargılarımızdır. Onun ifadesiyle sahip olduğumuz "paradigma"dır.[3] Bundan hareketle John Robinson

---

[2] Charles Taylor, *The Sources of The Self: The Making of the Modern Identity*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989).

[3] Thomas Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Çev: Nülifer Kuyaş, Alan Yayıncılık, 2.baskı, 1982. Kuhn'un temel tezi şöyle özetlenebilir: "Bilim adamının sahip olduğu değerler, normlar ve dünya görüşü onunun tüm bilimsel faaliyetlerini etkiler". Ayrıca bkz.: Thomas Kuhn, *The Essential Tension*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1977), s.323. Kuhn'un formüle ettiği bu paradigma kavramı birçok tartışmalara neden olmuştur. Örneğin bazı araştırmacılara göre paradigmalar "sadece dünyayı nasıl görmemizi ve ona karşı nasıl davranmamız gerektiğini belirlemekle kalmazlar; aynı zamanda doğayla olan ilişkilerimizin meşruiyyet zeminini de oluştururlar." Böylece doğayla olan ilişkilerimizi bu meşruiyyet zemini üzerine bina eder ve sürdürürüz. Bkz.: S. Cotgrove, *Catastrophe or Cornucopia*, (New York: Wily, 1982), s. 88. Teori ve pratiğin birbiriyle olan ilişkisi ve etkisiyle ilgili olarak bkz.: Andrew McLaughlin, "Images and Ethics of Nature," *Environmental Ethics*, c.VII. Winter 1985, s.297.; Margret Masterman, "The Nature of a Paradigm," *Criticism and the Growth of Knowledge*, eds. Imre Lakatos and Alan Musgrave, (Cambridge: 1970) içinde; Harmon Holcomb, " Interpreting Kuhn: Paradigm-Choice as Objective Value Judgment," *Metaphilosophy*, c.20, No: 1, Jan 1989; J. Mealand, "Kuhn, Scheffler and Objectivity in Science," *Philosophy of Science* 41, 2 (1974), s. 179.

"bütün bu sorunların kökeninde kendimiz ve kâinatla ilgili temel kavramlarımız"ın yattığını ileri sürmektedir.[4]

II. Çevre Sorunlarının Nedeni Olarak Modernitenin Eleştirisi

Çevre Sorunlarının dünya gündemine girmesinden bu yana, insan sadece bu sorunu nasıl çözeceğini sormakla kalmamış, bunun nedenlerini de araştırmıştır. Bu sorgulama ve araştırma tüm yüzyılımızı ve modern insanın varoluş biçimini de sorgulamayı beraberinde getirmiştir. Böylece başlangıçta başta çevre kirlenmesi olmak üzere diğer çevre sorunlarını sorgulamakla başlayan sorgulama süreci, insanın kendi kendini sorgulaması ve kendini yeniden tanımlamaya çalışmasıyla sonuçlanmıştır.

Bu bağlamda, "çevre nedir?" sorusu sadece doğal çevreyle cevaplandırılmamış, bilâkis birbirini kuşatan daireler biçiminde yüzlerce çevrenin iç içe olduğu görülmüştür. Bundan hareketle Ahmet İnam, çevre kavramının daha iyi anlaşılmasının, insan-toplum ve insan doğa ilişkilerinin daha bütüncül bir kavrayışı için şart olduğunu vurgulayarak 4095 çeşit çevreden bahsetmektedir.[5] Ayrıca o insanlığın karşı karşıya bulunduğu bozulma ve bunalımın sadece doğal çevreyle sınırlandırılmasının doğru olmadığını da vurgulamaktadır. Buna göre insanın diğer çevreleriyle de sorunları, hem de çok ciddî sorunları bulunmaktadır. İşin dramatik yönü ise, insanın sadece doğal çevresiyle değil, tüm çevreleriyle sorunlarının olduğu görülmektedir.

---

[4] John Robinson, "Framework Issues: In Defense of the Very Idea of Conceptual Frameworks," yayınlanmamış tebliğ, Department of Man-Environment Studies, University of Waterloo, Ontario, July 1982, Catherine Starrs, "Environmental Ethics.... And Beyond,"'dan alıntılandı. *Man-Environment Systems*, c. 14, No. 1, s.13. Lynn White'ın temel tezi de batı bilimi ve kültürünün temel nosyonlarının Yahudi ve Hristiyan gelenekle olan etkileşimini vurgulamasıydı.

[5] Ahmet İnam. "Çevrelenmiş Bir Çevrede İnsan Olma Savaşı," *Teori*, Mart 1993, s. 45.

Günümüzde modern insanın hem kendiyle, hem toplumla ve hem de doğal çevreyle kavgalı olduğu görülmektedir. İki büyük dünya savaşının bu yüz yılda olması bu nedenle tesadüf değildir. Yine bu yüz yılda meydana gelen savaşlarda ölen insanların sayısının180 milyon civarında[6] olması da bir tesadüf olmasa gerek.

İçinde yaşadığımız asra bir isim vermek isteyenler "endişe, stres, bunalım ve aspirin çağı" gibi isimler bulmuşlardır.[7] Halbuki 20. yüzyılın başında asrımızın bilim ve teknoloji, akıl ve mantık çağı olacağına inanılıyordu. Üstelik bilim ve teknolojinin bütün sorunlarımızı çözeceği, hastalarımıza ilâç, açlarımıza aş temin ederek; yeryüzünde bir refah toplumu yaratacağı sanılıyordu. Dinlerin öbür âlemde vadettiği cennetin bu âlemde gerçekleşmesiyle, başta dinler olmak üzere bütün metafizik dünya görüşlerinin ve geleneklerin değerini ve önemini kaybedeceğini ileri süren düşünürler çoğunluktaydı.

Bilim ve teknolojinin asrımızda ulaştığı noktayı ve insanlık için yaptığı olumlu gelişmeleri kimse inkâr etmiyor. Ancak öncelikle çevre sorunları başta olmak üzere, dünyanın karşı karşıya bulunduğu diğer sorunların anlaşılması ve çözüm yollarının bulunmasında modern bilimsel dünya görüşünün şiddetle eleştirildiği de yine bir gerçek. Aslında bu eleştirilerin özüne bakıldığında bizatihi bilim olarak bilimi eleştirmedikleri, bilâkis özellikle yüzyılımızda hakim olan ve her türlü manevî değeri, inancı ve dini reddeden pozitivist ve materyalist yorumunu eleştirdikleri ve reddettikleri görülür. Başka bir ifadeyle, bilimin arkasındaki örtük dünya görüşünü eleştirmektir. Bence bu ayırıma dikkat edilmelidir. Modern bilim ve teknolojinin, başta tabiata hakim olma

---

[6] Bkz.: Zbigniew Brezezinsky, *Kontrolden Çıkmış Dünya*, 2.baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1996, s. 6-16.

[7] Konuyla ilgili olarak bkz.: Karen Horney, *Çağımızın Tedirgin İnsanı* çev. çev. Ayda Yörakân, (İstanbul:Tur Yayınları, 1980).

ve daha sonra da insanlara ve diğer toplumlara hakim olma ve sömürüde alet olarak kullanılması, silâhlanmaya ve güce ağırlık verilmesi; bilim ve teknolojideki gelişmelerin ahlâka ve moral değerlere yansımaması sonucu, gelişen tüm tarım tekniklerine ve ürün artışlarına rağmen hâlâ dünyada kitleler hâlinde insanların açlıktan ölmesi böyle bir sorgulamayı zarurî kılmıştır.

Diğer önemli bir noktada ise, bilim ve teknolojinin gücüne dayanarak dünyanın en gelişmiş ve güçlü ülkeleri olarak kabul edilen ülkelerde bile, insanların mutlu ve barış içinde oldukları söylenememektedir. Uyuşturucu, stres, alkol, cinsel ve adi suçlardaki artış, ailenin parçalanması, çocuklara yönelik cinsel taciz ve tecavüzlerdeki artış gibi göstergeler, modern toplumun hastalıklı olduğunun en büyük göstergelerinden kabul edilmektedir. Erich Fromm'un tespitleriyle çağdaş insan;

> Bunca uygarlığa, bilim, kültür ve teknoloji alanındaki bunca gelişmeye rağmen (belki de bu gelişmelerden ötürü?) şaşkın ve güvensiz, ne yapacağını, neye inanacağını, neye bel bağlayacağını bilemez hale gelmiş.[8]

Görüldüğü gibi, modern insanın sadece doğal çevresiyle değil, diğer çevreleriyle de başı derttedir. Bunun en temel nedeni ise insanın kendine, topluma ve doğal çevresine yabancılaşmasıdır. Yine Fromm'dan alıntılarsak:

> Çağdaş insan, kendini tedirgin ve gitgide daha şaşkın hissetmektedir. Çalışıp çabalamakta, ama yaptığı işlerin boşluğunu belli belirsiz bir şekilde

---

[8] Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1993, s. L.

hissetmektedir. *Madde üzerindeki gücü artıkça, özel hayatında ve toplum içerisinde kendini güçsüz hissetmeye başlamıştır. Tabiata egemen olmak için yeni ve daha güçlü araçlar yarattıkça, bu araçların karmaşık ağına düşmüş ve onlara anlam kazandıran biricik gayeyi- yani kendisini- gözden kaçırmıştır. Tabiatın efendisi oldukça, kendi elleriyle yapmış olduğu makinenin kölesi haline gelmiştir. Madde konusundaki tüm bilgisine rağmen, insan varlığının en önemli ve temel sorunları konusunda bilgisizdir.*[9]

Dahası, kendine yabancılaşan insan iç dünyasıyla da savaş hâlindedir. Ruhu bedenine, bedeni de ruhuna isyan etmektedir. Modern toplumlarda intiharların artışını bu olguyla açıklayan bilim adamları az değildir.[10] İşte, bu çağa aspirin çağı diyen ilim adamları, bütün bu sıkıntılardan kurtulmak için hemen aspirine koşan, aspirin ve benzeri ilaçlardan medet uman insandan hareketle bu tanımı yapmışlardır. Ancak uyuşturucunun ülkemizde bile büyük boyutlara ulaştığı düşünülürse, aspirin çağının çoktan gerilerde kaldığı söylenebilir.

Durumun abartıldığını, zira bu tür olaylara tarihin her döneminde rastlanabileceğini ileri sürenler olabilir. Ancak bizzat gelişmiş batı toplumlarının düşünürlerinin yaptığı araştırmalar bu olayların "bu kadar yaygın, yoğun ve bu kadar kalıcı olarak tarihin hiç bir döneminde

---

[9] Fromm, a.g.e., s.12. (Vurgular eklenmiştir.)

[10] Bkz. Karl Menniner, *Man Against Himself*, (New York: Harcourt, Brace and World Inc., 1938.

rastlanmadığını" ortaya koymuştur.[11] Konumuzla da ilgili olduğu için modern dünya görüşüne ana hatlarıyla da olsa değinmek gerekmektedir.

Bir toplumu diğer bir toplumdan ayıran, sadece insanla değil, etrafındaki her şeyle olan ilişkisini ve her şeye bakışını belirleyen toplumsal değerler sistemine, o toplumun sahip olduğu dünya görüşü diyoruz. Birey bunun farkında olmasa da, hepimiz sahip olduğumuz dünya görüşünün etkisi altındayız, daha doğrusu onun ürünüyüz. Bu bakımdan Hindu, Budist, Hristiyan, Musevi ve Müslüman'ın dünya görüşleri farklı olduğu gibi, modern veya bilimsel dünya görüşünün de bunların tümünden farklı olduğu görülmektedir

Modern dünya görüşü, dinî temelli Ortaçağ Hristiyan dünya görüşüne bir tepki olarak doğduğundan zamanla, özellikle de 18. Yüzyılın son çeyreğinde ve 19. yüzyılda dinî, manevî ve metafizik olan her şeyi reddetme eğilimine girmiştir. Tek geçerli bilgi ve bilgi edinme yöntemi olarak da deney ve gözleme dayanan bilimsel bilgiyi kabul etmiştir. Sonuçta başta semavî dinler olmak üzere, tüm dinî anlayışlar, metafizik ve toplumsal değer yargıları geçersiz kabul edilmiştir. Bireyin toplum ve tabiatla olan ilişkileri tamamen seküler ve insan merkezli (antropocentic) bir anlayış üzerine bina edilmiştir. Bunun sonucu olarak da, daha önceleri bu kâinatın Allah tarafından yaratıldığı, kâinattaki düzenin, ahengin ve güzelliklerin tüm kaynağının Allah olduğu inancının, yerini Neo-Darwinizmin her şeyi tesadüf ve evrimle temellendirmeye çalışan; günümüzde geçerliliğini ve popülaritesini yitiren anlayışa bıraktığı görülmektedir. Bu anlayışın bir sonucu olarak insan Allah'ın yarattığı en mükemmel varlık değil, evrim sonucu ve tesadüfen gelişmiş; hayattaki tek amacı var olmak için mücadele

---

[11] David Ray Griffin, *God and Religion in the Postmoder World,* (New York:State University of New York Press, 1989, s. 13.

etmek olan bir varlığa dönüşmüştür. Hayatta kalmanın tek ilkesi olarak *mücadeleyi ve savaşmayı* kabul eden bu anlayışın sonucu olarak, insan aklı, bilgisi ve teknolojisiyle başta tabiat olmak üzere zayıfa, güçsüze, az gelişmişe ve gelişmemişe hayat hakkı tanımamıştır. Bunu en veciz şekilde tanımlayanlardan birisi Karl Menninger'dır. Şöyle diyor Menninger:

> "Dünyanın nefretle dolu olduğunu, insanların birbirlerini yok ettiklerini ve uygarlığımızın (batı uygarlığının) yağmalanmış halkların ya da toplumların ve *tüketilmiş olan tabiî kaynakların külleri üzerinde yükseldiğini* söylemek yeni bir şey söylemek değildir"[12]

Yeni değildir; zira bu uygarlık ve dünya görüşü, sevgi, barış, kardeşlik, yardımlaşma ve diğerkâmlığa yabancıdır. Hatta bu değerleri zayıflığın belirtisi olarak görür ve küçümser. Evrim kuramında ve bu kuramın "yaşamaya en elverişli olanın hayatta kalmasına" ağırlık vermesinden etkilenen 19. Yüzyıl Alman düşünürlerinden Nietzsche, sevgiyi, diğergamlığı (altruism) ve fedakârlığı bir zayıflık ve kendini inkâr etme olarak görmüş ve suçlamıştır. Nietzsche'ye göre, *vicdan azabı duymaksızın kendi menfaatleri uğruna sayısız insanı feda etmeye hazır olmak, iyi ve sağlıklı bir soylular sınıfının özel niteliğidir.*[13] Hırs ve açgözlülük bunun diğer bir boyutunu meydana getiriyor. *Çağdaş insanın kendi çıkarı için maddî hırs tutkusu ve egoist olmasının temelinde bu güçlü olma ve zayıfı ezme tutkusu vardır. Kendi çıkarı ve zevki için her şeyi göze alması ise modern insanın en belirgin özelliğidir.* İngiliz tarihçi ve düşünür Arnold

---

[12] Karl Menniner, *Man Against Himself*, (New York: Harcourt, Brace and World Inc., 1938), (Erich Fromm, *Erdem ve Mutluluk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1993'den naklen, s. XXXIX.)

[13] Fromm, s. 151-152.

Toynbee çağdaş insanın bu durumunu konumuz olan çevre sorunları bağlamında şöyle ifade ediyor:

> Bugün kirlenmenin insanoğlunun geleceğine bir tehdit oluşturduğu ve maddesel hırs sınırlandırılmadıkça ortadan kaldırılamayacağını kabul etmiş bulunuyoruz. Fakat bu çare yeterince güçlü bir özendirici değildir. Maddî hırsa kapılan insanlar dar görüşlü bir tavırla *benden sonra tufan* demektedirler. Hırslarını sınırlamayı başaramazlarsa çocuklarını yok olmaya mahkum edeceklerini bilebilirler. Çocuklarını sevebilirler, yalnız bu sevgi çocuklarının geleceğini güvence altına almak için varlıklarının bir kısmını feda etmeye yetmeyebilir. Kanımca dinsel bir inanç biçiminde bu hedefe bağlanmadıkça (din kelimesini en geniş anlamında kullanarak) ileri ülkelerin çağdaş kuşaklarını, kendi pahâlârı (eko sistemler) için hemen fedakârlık yapmaya yöneltmek mümkün olmayacaktır."[14]

Modern dünya görüşünün yukarıdaki tezlerine ahiret âlemini reddeden görüşü de eklenmelidir. Böylece insan için yegane yaşamın bu âlemde olduğu görüşü vurgulanarak, insanın her fiilinin tam ve özgür olarak icra etmesi gerektiği, hayatın tek olduğu ve geçmekte olduğu, bu nedenle insana haz, mutluluk ve fayda veren her şeyin meşru olduğu vurgulanmıştır. Tüm bu görüşlerin etkisiyle

---

[14] Arnolda Toynbee- Daisaku İkeda,*Yaşamı Seçin, Çeviri:Umut Arık,* Ankara Üniversitesi Basımevi, 1992 s. 45

modern toplum dinden ve geleneksel manevî değerlerden uzaklaşmaya ve dini değerleri dışlamaya başlamıştır. Nietzsche'inin "Tanrı öldü" sözü hem bu bağlamı göstermekte, hem de modern insan için artık Tanrının buyruklarının ve manevî değerlerin bir değerinin olmadığını göstermektedir. Bilindiği gibi Nietzsche'nin çağdaşı Rus düşünür ve romancısı Dostoyevski ise şöyle diyordu: "Tanrı ölmüşse, artık yoksa her şey mubah, her şeye izin var demektir."[15]

Böylece Tanrı'nın olmadığı, güçlünün haklı olduğu, bencilliğin ve başkasını sömürmenin, kendi menfaati ve çıkarı için harcamanın meşru ve haklı olarak kabul gördüğü bir değerler sitemi oluşmuştur. Burada çağımızın bir diğer boyutuna da değinmek gerekir.

19. yüzyılın Tanrıyı hayattan ve dünyadan dışlayan bu felsefî görüşleri, 20.yüzyılda metafizik olan her şeyin dışlanmasıyla daha da güçlendi. Bu görüşe göre kâinatın en temel özelliği saçma olmasıydı. Her şey tesadüfün, rastlantının ve zorunluluğun bir sonucuydu: Kâinatın var olmasında bir amaç olmadığı gibi, bir anlamı da yoktu. Bu görüşü en çok vurgulayan filozoflar varoluşçu filozoflardı (existentialist). Jean-Paul Sartre'ın popüler romanlarından birisinin adı *Bulantı* idi.[16] Evrenin anlamsızlığı ve boşluğu, her şeyin saçmalığı karşısında duyulan bir bulantı. Yine kâinatın anlamsızlık ve saçmalığının tüm çalışmalarına yansıdığı ve saçmalığı Ahlâkî bir ilke hâline getiren diğer bir düşünür ise Alber Camu'ydu. Ona göre kâinattaki en temel ve açık olan şey, her şeyin saçma oluşuydu. Geriye tek şey kalıyordu: Bu saçmalığa uygun ve onu tamamlayan bir yaşam tarzı. Bütün geleneksel ve toplumsal değerleri yadsıyan bir saçma ahlâkı öneriyordu Camu. Ona, dini, geleneksel ve toplumsal tüm değer yargıları ve normlar geçersizdi.

---

[15] Fromm, s. 282.
[16] Jean-Paul Sartre. *Bulanti* : Varlık Yayınları, İstanbul, 1987.

İnsanın özgürlüğünün önündeki engeller ve tuzaklardı. İnsan var olmak için özgür olmalıydı. Bunun için de *şimdi ve burada* ilkesinden hareketle, tüm değerlerden sıyrılmış, sadece kendisini gerçekleştirmeyi esas almalıydı. Görüldüğü gibi, bu anlayış tüm Ahlâkî öğretilerin, dini ve toplumsal değerlerin reddini içermektedir.

Günümüzde insanın karşı karşıya bulunduğu sorunları ve krizleri bu fikri ve felsefî bağlamın dışında anlamanın mümkün olmadığını düşünüyoruz. Zira sorunlarımızın çoğunun bu anlayışın bir sonucu olduğunu bugün sadece postmodernistler değil, bizzat modern dünya görüşünü savunanlar da kabul etmeye başlamışlardır. Çevre sorunları açısından düşünecek olursak: Tabiatta bir düzen, bir ahenk ve ekolojik bir sistem ve dengenin olduğunu kabul etmeyen, en temel ilke olarak mücadeleyi ve zayıf olanı ele geçirme olarak gören; ayrıca hayattaki en önemli ilke olarak kendi menfaat ve çıkarını gören, bu uğurda değil çevreyi insanları bile feda etmeyi meşru ve haklı gören bir anlayış ve varsayımlar yumağının hakim olduğu bir dünya görüşünü benimseyen birey ve topluluk için çevre sorunları bir anlam ifade eder mi? Bu dünyaya bir kez gelmiş ve öteki âleme de inanmayan, haklılığın ve gerçekliğin tek ölçütü olarak gücü; hayatın yegane amacı olarak da nefsinin ve arzularının sonsuz isteklerinin ve ihtiyaçlarının sınırsız bir tarzda yerine getirilmesi olarak gören bir bireyin, çevre sorunlarına ilgi duyması, gelecek nesillerin hukukuyla ilgilenmesi ve ya nesli tükenen türleri sorun edinmesi beklenebilir mi?

Tüm bu sorunların önemle ele alınması ve cevaplandırılması gerekmektedir. Böylece insanın ne olduğu, kim olduğu, hürriyeti, kâinatın bir anlamı olup olmadığı vb sorular yeniden cevaplandırılacaktır. Ancak bu sorulara cevap verirken, sadece bilimsel bilginin ölçüt ve yöntemleriyle değil, bilimsel bilgiyi insanlığın engin tecrübesinin sadece bir boyutu olarak algılayıp, onun

yanında başta semavî dinler, diğer kültür ve medenîyetler olmakla birlikte; sanat, edebiyat, mitoloji ve kadim geleneklerin hepsinden yararlanarak; kapsamlı, tutarlı ve tabiatla uyum içinde yaşamayı esas alan bir anlayış geliştirmek zorundayız.

Postmodern dönem olarak da adlandırılan içinde yaşadığımız dönemin en büyük özelliği de budur: Modernizmi ve sebep olduğu sorunları eleştirirken, insanlığın tüm tecrübesinden yararlanmak. Hiçbir öğretiye önceliği ve hakemliği vermemek. Özellikle Batılı düşünür, sanatçı ve çevre duyarlı kişilerin doğu felsefelerine ve dinlerine ilgi duymaları, genel dinî değerlerin, metafizik, geleneksel ve manevî değerlerin tekrar yükselişe geçmelerinin temelinde bu anlayış yatmaktadır. Bu girişten sonra çevre ahlâkının çevre koruma için arz ettiği önemi daha iyi ortaya koyabileceğimize inanıyorum.

III. Çevre Ahlâkının Ortaya Çıkışı

Çevre sorunlarına paralel olarak, çevre ahlâkı da yeni ve gelişmekte olan bir konudur. Çevre ahlâkı, ahlâk felsefesinin bir dalı olarak ortaya çıkmış, bugün dünyanın önde gelen bir çok üniversitesinde ders olarak okutulmaktadır. Bundan amaç ise, öğrencilerin çevreyi yeni baştan ve ekolojik bir bakış açısıyla yeniden keşfetmelerini sağlamak, çevreye karşı ahlâkî duyarlılıklarını geliştirmek ve çevre sorunlarıyla ilgilenme, katılım ve çözüm üretmede sorumluluk almaya motive etmektir. Böylece çevre sorunlarının ortaya çıkmadan önlenmesi ve fertlerin ve dolayısıyla toplumun çevreye ve çevrenin içerdiği canlı cansız tüm varlıklara karşı daha duyarlı olmasını sağlamayı hedeflemektedir. Çevre ahlâkının kaynaklarına baktığımızda, başta dünyanın büyük dinleri, organik âlem anlayışı, ekoloji ve yeni fiziğin geldiği görülmektedir.

Şunu hemen ifade edelim ki, çevre ahlâkı oldukça yeni bir kavramdır. Ahlâk kavramı insanlığın tarihi kadar eski olmasına rağmen, insanın çevreye ve çevresindeki canlı-cansız varlıklara karşı Ahlâkî manada bir sorumluluğunun olup olmadığı, varsa nasıl bir sorumluluk olduğu son yıllarda tartışılmaya başlanmıştır. Aslında ahlâk felsefesinin tarihine baktığımızda, insanlığın Ahlâkî ve moral değerlerde bir krizle karşı karşıya kaldığı zamanlarda ahlâkın daima öne çıktığı ve yeniden temellendirildiği görülmektedir. Zamanın büyük düşünürlerinin de bu ahlâk krizinin üstesinden gelebilmek için yeni ahlâk teorileri ve ahlâk sistemleri geliştirdiklerini biliyoruz. Bunun en tipik örneklerini büyük dinlerin ortaya çıkışında gördüğümüz gibi, büyük felsefe sistemlerinin ortaya çıkışlarında da görmek mümkündür.

Sokrat'ın antik Yunanlı gençlerin ahlâkıyla uğraştığı ve onlara iyiyi öğrettiği için öldürüldüğünü biliyoruz. Hz. Musa'nın toplumunu ahlâk krizinden kurtarmak için Allah'tan temel Ahlâkî prensipleri kapsayan on emri getirdiğini ve yine Hz. İsa'nın da kendi toplumunu ahlâk bunalımından kurtarmak için, bir ahlâk timsali, sevgi ve şefkat peygamberi olarak gönderildiğini de biliyoruz. Özellikle son peygamber Hz. Muhammed'in (s.a.v): "Ben güzel ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim." buyurması da bu tezimizi desteklemektedir. Zira İslâmiyet Arap yarımadasında ortaya çıktığında, başta Arap yarımadası olmak üzere dünyanın büyük bir ahlâk kriziyle karşı karşıya olduğunu tarih söylemektedir.

Aynı şekilde insanlığın bugün karşı karşıya bulunduğu en önemli ve ciddî krizlerinden birisinin çevre krizi olduğunu biliyoruz. Bu krizin varlığı ve hâlâ devam etmesi çevre ahlâkını gündeme getirmiştir. Öyle ki 1979 yılından bu yana sadece bu konuların fikri ve felsefî tartışmalarına yer veren bir *Çevre Ahlâkı* (*Environmental Ethics*) dergisi

bile yayınlanmaktadır.[17] Konuyla ilgili yayınlanan kitaplar büyük bir hızla artmaya devam etmektedir. Bu nedenle çevre sorunlarının varlığı ile çevre ahlâkı tartışmalarının aynı zamana rastlaması bir tesadüf değildir[18]

İnsanlık bir krizle karşı karşıya geldiğinde ilk yapılan şey bu krizin nereden kaynaklandığıdır. Bu nedenle temel varsayımlar, ön kabuller ve genel geçer görüşler tekrar gözden geçirilir ve böylece sorunun kaynakları bulunmaya çalışılır. İkinci merhalede ise, bu krizin nasıl aşılacağı ve sorunun nasıl çözüleceği ile ilgili görüşler ortaya atılır. Bütün bu tartışmalar sağlıklı bir zeminde cereyan ettiği ve objektif olarak değerlendirilebildiği takdirde, olumlu sonuçların çıkması o derece mümkün olmaktadır. İnsanların önyargılarına sıkı sıkıya bağlı oldukları, değişime ve yeni fikirlere kapalı oldukları sürece bu krizin atlatılması ve yeni çözümlerin bulunması da o derece güçleşmektedir.

Çevre ahlâkının ortaya çıkışındaki temel neden/nedenlere ise, şu anda sahip olduğumuz ve modern kültürün bir sonucu olan insan/tabiat ilişkileriyle ilgili temel varsayımlarımızın yanlış veya en azından yetersiz olduğuna işaret etmiştik. Başka bir ifadeyle, çevreye karşı olan modern tavrımızı tek taraflı, sadece insanın menfaatlerini esas olan bir temele oturttuğumuzdan, uzun vadede çevrenin tahribiyle sonuçlanmıştır. Böylece, tabiatın değişmez, değiştirilemez (nitelik olarak), bitmez ve tükenmez bir doğal kaynak olduğuyla ilgili görüşlerimiz miadını doldurmuştur. Mevcut çevre sorunları başka bir delile ihtiyaç

---

[17] *Environmental Ethics* Eugene C. Hargrove'un editörlüğünde yayınlanmaktadır. YÖK Dokümantasyon Merkezinde bulunmaktadır.

[18] Konunun felsefe ve ahlâk felsefesi bağlamında bir tartışması için bkz.: Alasdair MacIntyre, "A Crisis in Moral Philosophy: Why is the Search for the Foundations of Ethics so Frustrating," in *The Roots of Ethics*, (eds.), Daniel Callahan and H. Tristram Engelhardt (New York: Plenum Press, 1981), s. 3-20.

bırakmadan, bu görüşlerimizi, çağımız bilim felsefecilerinden K. Popper'in tabiriyle yanlışlamıştır.

Çevre ahlâkının ortaya çıkışında dikkat çeken diğer önemli bir boyut da, klâsik ve modern ahlâk teorilerinin antropocentric (insan merkezli) olmalarıdır. Çevre ahlâkının, ahlâkın yeni bir alt dalı olarak ortaya çıkmasındaki en temel nedenler, daha önceki ahlâk anlayışlarının insan-merkezli karakterleridir. Bu ahlâk sistemlerinin temel niteliği, insan-insan, insan-doğa ve insan-Tanrı ilişkisini temellendirmeye çalışmalarıydı. Özellikle de modern ahlâk teorilerine baktığımızda, insanın doğaya karşı bir Ahlâkî sorumluluğunun olup olmadığı bir yana, insanın gelecek nesillere karşı herhangi bir Ahlâkî sorumluluğunun bile söz konusu olmadığı görülmektedir.

Farklı bir açıdan bakınca bir dereceye kadar bunu anlamanın mümkün olduğu düşünülebilir. Zira modern ahlâk teorilerinin formüle edildiği ve geliştirildiği bilgisel alana baktığımızda, yukarıda kısaca işaret etmeye çalıştığımız modern insanın kendisi ve dış dünyayla ilgili bilgilerinin bulunduğunu görmekteyiz. Bu anlayışa göre de, insanın şu anda yaptıklarından gelecek nesillerin etkileneceği veya olumsuz olarak etkileneceği bilinmemekteydi. İnsanî eylemlerin temel karakteri ve bunun iyi veya kötü olarak ölçütü şu andaki görünen ve gözlemlenebilen sonucuydu. Bundan dolayı da bir eylem Ahlâkî, iyi veya kötü olarak tanımlanırken *burada ve şimdi* olan durumlar söz konusu edilmekteydi.[19] Errol

---

[19] Klâsik ahlâk sistemlerinin temel niteliklerini tartışan Hans Jones bunların "şimdi ve burada" olan eylemlerimizi iyi veya kötü olmak bakımından değerlendirdiklerini, ancak söz konusu hareketlerimizin gelecekteki iyi veya kötü sonuçlarını göz önüne almadıklarını belirtir. Bundan hareketle yeni bir ahlâk anlayışına ihtiyaç olduğunu ileri sürer. Bkz., *The Imperative of Responsibility, In Search of an Ethics for the Technological Age*, (Chicago & London: The University of Chicago Press, 1984), s.6 vd. Ayrıca Michael Zimmerman, "The Critique of Natural Rights and The Search for a non-Anthropocentric Basis for Modal Behaviour," *J. Value Inquiry,* (19) 1985, s. 43-53.

Harris'in işaret ettiği gibi, XVII. yüzyılda ortaya çıkan felsefî fikirlerin bir sonucu olarak deontolojik, faydacı, hedonist ve benzer ahlâk teorilerinin gelecek durumları Ahlâkî sorumluluk alanına sokmadıkları görülmektedir. Ahlâkî iyi olarak sadece "insanın arzularını tatmin etme ve mutluluğu elde etmeyle" sınırlandırılmıştır. Ahlâkî bakımdan sorumluluğun ise sadece insana karşı olan davranışlarımızla sınırlandığı görülmektedir.[20] Konuyla ilgili olarak şu ahlâk teorilerine kısa bir göz atmak yeterli olacaktır.

Örneğin faydacı (utilitarian) felsefeye baktığımızda bizim gelecek nesillere sahip olduğumuz fayda seviyesinde bir şeyler borçlu olduğumuzu ileri sürdüğünü görüyoruz.[21] Bununla beraber, gelecek nesillerin kimlerden oluşacağını ve sayılarını bilmediğimizden, Bent ham, Passmore ve Sidgwick gibi yararcı düşünürler, bizimle hiçbir bağlantısı olmayan gelecek nesillerin sahip olabilecekleri menfaatleri tamamen reddetmişlerdir. Bunun temel nedeni gelecek nesillerin şimdiki nesillerin mutluluğunu artırma yönünde herhangi bir etkilerinin olmayacağıdır.[22]

Yine John Locke ve onun çağdaş temsilcisi Nozick'in kazanım teorilerine bir göz attığımızda, karşımıza çıkan sonuç şudur. Eğer herhangi birisi (veya bir devlet) belli bir toprak parçasını geçerli bir yoldan kazanmış ise, bu mülkiyet hakkı o kişiye o şey üzerine tüketme ve tahrip etme yetkilerini vermektedir. Barry, özellikle kısa dönemli menfaatler için, ağaçlar, hayvanlar ve toprağın kirletilip tahrip edilmesini, Locke ve Nozick, liberal mülkiyetin hakkının doğal bir uzantısı olduğuna inananlarca

---

[20] Harris, Errol, "Ethical Implications of Newtonian Science," in *Philosophical Perspective of Newtonian Science*, Philip Bricker (ed.,), (Cambridge: MIT Press, 1990), s. 211-225.

[21] P. Streeten, "What do We Owe to Future?", *Resource Policy*, 1986, 4-16, s.11.

[22] Kemal Başlar, "Uluslararası Çevre Hukukunda Gelecek Nesillerin Durumu", *Ekoloj ve Çevre Dergisi*, sayı:5, 1992, s. 38.

gerçekleştirildiğini ifade etmektedir. Bunun sonucu olarak, şimdiki neslin çevreyi tamamen tahrip etmesi halinde gelecek nesillerin bizleri adaletsizlikle suçlamaları söz konusu olmamaktadır. Burada problemin kaynağı olan nokta, sözleşmede taraf olmayan gelecek nesillerin elinde pazarlık gücünün olmamasıdır.[23]

Rousseau'nun sözleşmeci doktrininde de gelecek nesiller için bir ahlâkî sorumluluk topluluk içindeki bireylerin birbirlerine karşı ödevlerinden kaynaklandığından, üyeleri henüz doğmamış nesillerden oluşan bir toplum içinde, bu nedenle, ahlâkî sorumluluk ve adalet kavramlarından bahsetmek imkânsızdır. Aynı şekilde Thomas Hobbes'in gelecek nesiller için Ahlâkî ve hukukî bir sorumluluk taşımadığını ifade etmek gerekir. Hobbes'e göre, başkaları tarafından zarar görmemek için bizim de başkalarına zarar vermemiz gerekir. Eğer bu Ahlâkî değer, hukukun sosyal temeli olarak kabul edilirse; gelecek nesiller için herhangi bir sorumluluğumuz olmaksızın çevreyi tahrip etmemizin adaletsiz bir davranış sayılmaması gerekir.[24]

Bununla beraber, bugün çevre sorularının ortaya koyduğu ve çevre biliminin de bilimsel olarak kanıtladığı gibi eylemlerimizin niteliği tamamen değişmiştir. Şu andaki bir eylemimizden ve yaşam tarzımızdan hem gelecek nesiller, hem de tüm eko sistemler etkilenebilmektedir. Bu nedenle, çevre ahlâkçıları "Ahlâkî sorumluluğu" yeniden tanımlamaya çalışmaktadırlar. Böylece, Ahlâkî sorumluluğun sınırlarını, eylemlerimizin etkisinin uzanabildiği gelecek durumları da içerisine alabilecek şekilde yeniden tanımlıyorlar. Bu eylemler sadece burada ve şimdi olanlar için Ahlâkî ve hukukî sorunlar ortaya çıkarmakla kalmayıp, gelecek nesillerin veya başka

---

[23] Başlar, a.g.e., s. 38.
[24] Başlar, s. 38.

ülkelerde yaşayan insanlar için de olumsuz sonuçlar doğurmaktadır.

Bütün bunları algılamamızda ve tartışmamızda klâsik insan-merkezli anlayışın, yerini çevre-merkezli ve bütüncül bir anlayışa bırakmaya başlamasının bir sonucu olduğunu düşünmekteyiz. İnsan olarak sadece kendimizi ve kendi çıkarlarımızı değil, tüm ekosistemin çıkarlarını düşünüyoruz. Zira biliyoruz ki, bizler bu eko sistemin sahibi ve efendisi değil, sadece bir parçasıyız. Bu bağlamda daha önceki ahlâk ve hukuk sistemlerinin insan-merkezli karakterine biraz daha yakından bakmak ve bunu biraz açmanın gerektiğini düşünüyoruz. Bu teoriler Ahlâkî sorumluluğun sınırlarını insan-insan ve insan-toplum sınırlandırmış, böylece zımnen de olsa insanın çevreye ve çevrede yaşayan varlıklara karşı en azından Ahlâkî manada da olsa bir sorumluluğunun olmadığını kabul etmişlerdir. İşte çevre ahlâkının ortaya çıktığı yer de burasıdır: İnsan çevreye ve tabiata karşı da sorumludur.

Bu sorumluluğun niteliğine bakıldığında, dikkat çeken ilk nokta insanın eyleminin değişen yapısıdır. Gelişen teknolojilerin ve sanayiinin etkisiyle insanın eylemleri sonucu ortaya çıkan sonuçlar, sadece şu andaki insanları değil, gelecek nesillerin sağlıklı bir çevrede yaşamalarını da olumsuz yönden etkilemektedir. Sebep oldukları çevre sorunlarının etkileri hali hazırda şimdi tam olarak hissedilemese de, bunların gelecek nesiller için arz edeceği tehlikeler bilim adamlarınca tahmin edilebilmektedir. Böylece klâsik ve modern ahlâk teorilerinin insanın eylemlerinin sonuçlarıyla ilgili değerlendirmeleri yetersiz kalmaktadır. Zira bu teoriler eylemlerimizin sadece şu andaki sonuçlarına göre iyi veya kötü olduklarını belirtiyorlardı. Ancak modern insanın eyleminin sonuçları ve etkileri çok genişlemiş, başka ülkelerde yaşayan insanları etkilediği gibi, daha

doğmamış insanları bile etkileyebilmektedir.[25] Daha önceki ahlâk teorilerinde insanın çevreye ve gelecek nesillere karşı hiçbir sorumluluğu yok iken, çevre ahlâkı böyle bir sorumluluğun olması gerektiğini ileri sürmektedir.

Görüldüğü gibi, çevre ahlâkı bir yandan insan ve tabiatla ilgili temel varsayımlarımızı, diğer yandan da eylemlerimizin değişen yapısını irdelemektir. Bu özelliği onu tıp ahlâkı, iş ahlâkı, vb. uygulamalı ahlâk teorilerinden ayırmaktadır. Zira bu teoriler mevcut bir ahlâk sitemi çerçevesinde kendilerini temellendirirken, çevre ahlâkı mevcut ahlâk teorilerinin dayandığı temel varsayımları sorgulamakta, sonuçta iyi ve kötüyü yeniden tanımlamaktadır.

Çevre ahlâkının temel amacına baktığımızda, çevrenin korunmasıyla ilgili tüm çabalardan farklı olarak, daha çevre sorunları meydana gelmeden devreye girmiş olduğu görülmektedir. Özellikle tabiî çevreyi de ahlâkın sınırlarına katarak, her tür hukukî yaptırımdan önce, kişinin kendiliğinden eylemlerini kontrol etmesi ve çevreye zarar vermeyecek davranışlar geliştirmesidir. Kişinin tabiata sahip olunması, ele geçirilmesi ve sömürülmesi gereken doğal bir kaynak olmaktan farklı olarak, tabiatın estetik boyutunu, bütünlüğünü, insanın bu bütüncül ve organik âlemde sadece mütevazı bir varlık olduğunu, tabiata verilecek zarardan kendisinin de sonuçta zarar göreceğini vurgular. Tabiî burada asıl konu tabiatın kendiliğinden (intrinsic) bir değerinin olup olmağıdır. Zira klâsik teorilere göre tabiatın bizatihi bir değeri olmayıp, yegane değeri insana verdiği kâr ve menfaatle ölçülür. Böylece tabiatın araçsal bir değeri vardır. Ancak çevre sorunları bu nosyonun değişmesine

---

[25] Eylemlerimizin değişen karakteri ve klâsik ahlâk teorilerinin bu konudaki yetersizliğiyle ilgili olarak da bkz. Hans Jones, *The Imperative of Responsibility, In Search of an Ethics for the Technological Age*, (Chicago & London: The University of Chicago Press, 1984).

neden olmuş; artık insan tabiatın diğer boyutlarını keşfetmeye ve daha geniş bir perspektiften çevreye bakmaya başlamıştır.

İnsan çevreyle yeni bir diyaloga girerken, şimdiye kadar küçümsediği en azından görmezden geldiği her tür geleneksel değerlere tekrar dönmektedir. Günümüz dünyasındaki diğer krizlerle beraber çevre krizi de insanların özellikle kutsal değerleri, semâvî dinleri ve hatta bazı ilkel dinlere bile ilgi duyduklarını göstermektedir. Özellikle batıda çevre ahlâkına öncülük eden bir çok bilim adamı ve düşünür uzak doğu dinî geleneklerine büyük bir ilgi duymaktadırlar. Bu sıradan bir değişim olmayıp, batı düşüncesinde bir dönüm noktasını işaretlemektedir.[26] Zira son üç yüzyıldır batı hep Avrupa merkezli (Eurocentric) bir değerler sistemine sahipti. Tek medenîyet ve tek kültür vardı. Diğer medenîyet ve kültürler ya yok edilmiş (Kızılderililer,vb.) ya da batılılaştırılarak asimile edilmişlerdir. Yukarıda alıntıladığımız Karl Menninger'in sözlerini burada hatırlayabiliriz. Ancak özellikle çevre krizinin neden olduğu tartışmalar batı kültürünün kalbinde yatan hasatlığın ve zayıflığın keşfedilmesine katkıda bulundu. Bunun bir sonucu olarak bugün Batıda "Pasifik Değişmesi" veya "Doğuya Dönüş"olarak nitelendirilen bir değişim yaşanmaktadır.[27]

Böylece ortaçağdan modernizme ve Protestan reformlarına olan değişim gibi, şimdi de Avrupa merkezcilikten küreselleşmeye doğru bir değişim şeklinde ortaya çıkmaktadır. Böylece batılı insan uzak doğu dinlerini ve İbrahimî geleneği keşfetmeye çalışmaktadır

---

[26] Bu dönüşümün felsefî temelleri, anlamı ve boyutlarıyla ilgili olarak özellikle bkz. Fritjof Capra, *Batı Düşüncesinde Dönüş Noktası*, çev: Mustafa Armağan, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1984)

[27] William Irwin Thampson, "Pacific Shift", *Nature in Asian Traditions of Thought*, (eds.) Baird J. Callicott ve Roger T. Ames, (New York: Sate University of New York, 1989), s. 25.

Bu yeni evrensel kültürde eski haritalar, ufuklar ve maddenin eski katılığı kaybolmaktadır. Uzun yıllardır batının ilgisini çekemeyen ve ilkel bir din olarak görülen Budizm şimdilerde bir çok batılının ilgisini çekmektedir. Burada onları en çok etkileyen noktanın bu geleneklerin animist ve bütün canlıların birlikteliğini ve kutsallığını vurgulayan görüşleridir.[28] Son tahlilde Pasifik değişme, hakim olma ve güç anlamındaki bilimden, anlama, aydınlanma; şefkatli ve sorumlu, sınırını ve haddini bilen bir bilim anlayışına geçişi temsil etmektedir. Bu yeni anlayışın belirgin özelliği ise, insanın mütevazı bir şekilde kendini ve tabiatı yeniden tanımlaması; sorumluklarını, görevlerini ve tabiatla olan ilişkilerini ekolojik ilkeleri göz önüne alarak yeniden tanımlamasıdır.

Kızılderili Büyük Reis Seattle'n mektubunun elden ele dolaşmasının ve çevreye duyarlı herkesin ilgisini çekmesi bunun değişik bir göstergesidir. Yakın zamanlara kadar ilkel olarak kabul edilen bir ırk ve kültürün, birden, tabiat ve tabiatın anlamı söz konusu olunca modern ve çağdaş insana üstat olduğu görülmektedir. Bu mektuptaki tabiatla ilgili derin kavrayışın modern insanı cezbettiği görülmektedir. Çok kısa bir alıntı yaparsak:

> Toprağın her parçası bizim için kutsaldır. Parıldayan her bir çam iğnesi, her kumlu kıyı, karanlık ormanlardaki sis, ağaçsız köşe, vızıldayan böcek, halkımızın düşüncesinde ve yaşayışında kutsaldır. Biz toprağın bir parçasıyız ve o da bizim bir parçamızdır.

---

[28] Sanayi toplumundan ekolojik dünya görüşüne, Adam Smith ve Karl Marx'ın materyalis düşünce biçimlerinden insan ve tabiat arasındaki ilişkileri yeni bir şekilde görmeye olan değişimi ifade etmek için Gregory Bateson ve Keiji Nishitani'nin ifade ettikleri görüşleri belirtmek için William IrwinThompson'un kullandığı bir terim, Keiji Nishitani, *Religion and Notihngness* (Berkeley: University of California, 1982) s. 285. Ayrıca bkz. Thompson, a.g.e., s. 25.

> Kokulu çiçekler bizim kız kardeşlerimizdir; geyikler, at, büyük kartal da erkek kardeşlerimiz... Yüksek kayalıklar, yumuşak çayırlar, midillinin ve insanın vücut harareti, hep aynı aileye aittir. Her şey birbirine bağlıdır. Toprağa ne olursa, toprağın doğurduklarına da aynısı olur. Toprak, anamızdır. İnsan toprağa tükürürse kendi suratına tükürmüş olur."

Şu kadarını belirtelim ki, Batı bir çevre ahlâkı oluşturma çabasında, kendi kültürel kaynaklarından çok şimdiye kadar küçümsediği kültürlere gitmek zorunda kalmıştır. Bu aynı zamanda batı kültürünün insan-tabiat ilişkisi söz konusu olduğunda farklı ve zengin bakış açıları açısından yoksulluğunu da göstermektedir.

Peki biz ne yapacağız? Bir çevre ahlâkının oluşmasını nasıl sağlayacağız? İnsanımızın çevreye karşı duyarlılığını ve bilincini artırmak için ne gibi bir yorum getireceğiz. Bu konuda temel referans olarak neleri alacağız/alabiliriz? Yoksa bizler de Büyük Reis veya Uzak Doğu din ve felsefelerinin gizemine mi sığınacağız?

IV. Kendimize Ait Bir Çevre Ahlâkına Doğru

Bir çevre ahlâkı oluşturmada bütün kaynaklarıyla kültürümüzün ve tarihî mirasımızın bize yeteceğini ve yeterli olacağını düşünüyorum. Asırlardır medenîyetlere beşiklik etmiş Anadolu, İslâm'ın etkisiyle yepyeni bir kültür ve medenîyete sahne olmuştur. Bunun en güzel örneklerini Mevlâna, Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli ve diğer düşünürlerimizin görüşlerinde bulmak mümkündür. Bugün bu düşünürlerimiz başta Batılı entelektüeller olmak üzere, dünyanın dikkat ve ilgisini çekiyorsa, bu onların gerek insan ve gerekse insan-kâinat ilişkisiyle ilgili derin kavrayış ve anlayışlarından; sevgi,

aşk, kardeşlik ve hoşgörüye dayanan bir dünya görüşüne sahip olmalarından kaynaklanmaktır. Dahası bu anlayış ve kavrayışı bizzat kendi hayatlarıyla pratiğe aktarmadaki başarıları, bu fikirlerin felsefî ve teorik bir seviyede kalmasını engellemiştir.

Bununla beraber bir noktayı da itiraf etmek gerekiyor: Çevre bilinci, çevre ahlâkı ve insan-çevre ilişkisi söz konusu olduğunda, bugün çevrecilerimiz de dahil Kızılderili Büyük Reisi tanıdığımız kadar bu düşünürlerimizin fikirlerini yeterince tanımıyoruz. Şimdiye kadar sivil çevreci teşkilatlarımız olsun, Çevre Bakanlığı olsun bu konuda tanıtıcı kitap, broşür ve afiş gibi çalışmalarla Anadolu'nun ve halkımızın bağrından ve tarihinden fışkıran bu fikirleri topluma ve gezegen kültürüne doğru kayan dünyaya sunamamıştır. III. Çevre Şurasını bu açıdan bir fırsat olarak telâkki ediyorum. Burada sadece tebliğ çerçevesinde başta Mevlâna olmak üzere bazı düşünürlerimizden ve tarihimizden bazı örnekler vermekle yetinilecektir. Bu fikirlerin iyi işlenmesiyle, sadece insanımız için değil, yeni bir yüzyıla girerken tüm insanlık için kültürümüzün özgün katkılar yapabilecek güçte olduğunu düşünüyorum.

Çevre sorunlarının insanları birbirine yaklaştırdığı, ön yargıları kırdığı ve insanların tarihin hiç bir döneminde görülmemiş bir şekilde yeni bir kimlik aradığı bir dönemde, bu katkıyı yapmak, üzerimizde bir görev olarak durmaktadır. Bu Şuranın bu bakımdan tarihi bir önemi olduğunu düşünüyorum. Burada alınacak karar ve tartışılacak fikirler sadece insanımıza değil, tüm insanlığa ışık tutmalı ve gelecek için ümit vermelidir. Söz konusu çevre ahlâkı böyle köklü bir temele dayanmadıkça fantezi ve entelektüel bir birikim olarak kalmaya mahkum olacağını düşünüyorum.

Bir çevre ahlâkı oluşturmada, insan-tabiat ilişkilerini yeniden düzenlemede Mevlâna'nın fikirlerinin hâlâ özgünlüğünü ve canlılığını koruduğu görülmektedir.

Mevlâna yeni bir yüzyıla girerken tabiatı ve etrafımızdaki âlemi yepyeni bir gözle görmemize katkıda bulunmaktadır. Bir araştırmacının da işaret ettiği gibi, "Bir din bilgini olarak Rumî, maddî ve manevî fenomenlerin manasına nüfuz etmek ve realitenin önündeki perdeyi kaldırıp gerçeği gün ışığına çıkarmakla ün yapmış." ve bundaki başarısıyla da tüm dünyada saygı duyulan bir düşünürdür.[29] Âdeta gözümüzdeki modern dünya görüşünün taktığı gözlüğü çıkartarak, yepyeni bir gözlük takıyor. Bu gözlükle baktığımızda etrafımızdaki her şey canlı, her şey anlamlı ve kardeş gibi görünüyor. Mücadele, çarpışma ve hakim olma yerine, yardımlaşma, beraber yaşama, barış ve kardeşlik nosyonlarının hakimiyetini müşahede ediyoruz. Mevlâna etrafımızdaki âleme sadece çıkarcı ve araçsal bir nazarla bakan mantalitemizi de değiştirerek, her şeye bütüncül bir gözle bakan yeni bir mantalite veriyor bize.

Mevlâna'nın etrafımızdaki tabiatı ve içindekileri nasıl gördüğüyle ilgili birkaç alıntıyla yetinmek istiyoruz:

> "Toprak, su, hava bize ölü görünseler de, Allah nezdinde canlıdırlar."[30]
>
> "Rüzgar, toprak, su ve ateş kölelerdir. Benimle, seninle ölüdür. Hak'la diridirler, ancak onun emrini tutarlar."[31]
>
> "Bu cansız olan bulut vaktinde yağmur yağdırmanın gerekli olduğunu ne bilir? Bu bitkiyi kabul edip, bir yerine on veren toprağı da görüyorsun. Bunları bir kimse yapıyor. İşte sen asıl O'nu gör."[32]
>
> "Toprak bile ulu Tanrı'nın kendisine verdiği her şeyden, camid (cansız) ol-

[29] M.M. Şerif, *İslâm Düşüncesi Tarihi* (İnsan Yayınları:İstanbul, 1992) c.3, s. 43.
[30] M.M. Şerif, *a.g.e.,* s. 49
[31] Mevlâna, *Mesnevi,* c.1, s.66, byt.835.
[32] Mevlâna, *Fihi Mafih*, s. 61

masına rağmen, haberdardır. Eğer öyle olmasaydı suyu nasıl kabul ederdi ve her şeye nasıl süt-annelik eder ve onu beslerdi."[33]

"Dünya her nefeste yeniden yaratılmada, yenilenmektedir. Fakat biz dünyayı öylece durur gördüğümüzden, bu yenilenmeden haberdar değiliz."

"Her an âlem yenilenmekte,

ve biz, görünüşte aynı kaldığından,

onun yenilenmiş olduğunun farkında değiliz,

bedende, benzerinin devamlılığı olmasına rağmen

hayat, ırmak gibi her zaman bir yeniliğe akmakta."[34]

"Ey gün, doğ! Atomlar oynuyor, cezbeye kapılmış ruhlar oynuyor. Kulağına, dansının onu nereye sürüklediğini söyleyeceğim. Havada ve çöldeki bütün atomların bizim gibi divane olduklarını iyi bil."[35]

"Bu deniz, can balıklarıyla dopdoludur. Sen görmüyorsun ama etrafında uçuşup duruyorlar. O balıklar sana kendilerini çarpmaktadırlar. Gözünü aç da apaçık gör. Balıkları görmüyorsan bile, bari kulağın tesbihlerini duysun."[36]

---

[33] a.g.e., s. 340

[34] Mehmet Bayraktar, *Bilim ve Tasavvuf*, (İstanbul: Seha yayınları, 1989), s. 80.

[35] Bayraktar, a.g.e., s.67

[36] Mevlâna , *Mesnevi*, c.III, s.305, beyit:3735.

Kısacası Mevlâna mahlukatın her birinin, akıl ve temyiz sahibi olanların da, olmayanların da Allah'ı tesbih ettiklerinden, her birinin tesbihinin farklı olduğundan bahsetmektedir.[37] Mevlâna'ya göre "hayatsız madde yoktur; madde en düşük derecedeki varlıklarda bile canlıdır."[38] Bu görüşün kaynaklarına bakıldığında, diğer Müslüman düşünürler gibi, Mevlâna'da da Kur'ân'ın etkisi ve yansımasının açık olduğu anlaşılmaktadır. Kur'ân'daki bazı âyetlerin Mevlâna'nın dilinde şiirleştiği görülüyor. Söz konusu âyet-i kerimelerle ilgili birkaç örnek verirsek, Mevlâna'nın görüşlerinin Kur'ânî temellerini anlamak hiç de güç olmayacaktır:

> Yedi gök, dünya ve bunlarda bulunan her şey Allah'ı tesbih eder. O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiç bir şey yoktur, Ne var ki siz, onların tesbihini anlayamazsınız, O, çok halîm (merhametli) ve bağışlayıcıdır."[39]
>
> "Görmedin mi ki, göklerde olanlar ve yerde olanlar; güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah'a secde ediyor"[40]
>
> "Göklerde ve yerde ne varsa, her şeyin hakiki sahibi olan, her türlü noksandan münezzeh bulunan, kudreti her şeye galip olan ve hikmeti her şeyi kuşatan Allah'ı tesbih eder."[41]
>
> "Bildiğiniz şeyleri size veren, size davarlar, oğullar, bağlar, pınarlar ihsan

---

[37] Bkz. Kamil Yaylalı, *Mevlâna'da İnanç Sistemi*, (İstanbul: İrfan Matbaası, 1975), s. 178.
[38] M.M. Şerif, *İslâm Düşünce Tarihi*, (İstanbul: İnsan yayınları, 1991), c.3, s. 49.
[39] 17/İsra: 44; ayrıca 57/Hadid, 1; 62/Cuma, 1.
[40] 22/Hac : 18
[41] 62/Cuma:1

eden (Allah'a karşı gelmek) den sakının. [42]

"Takvâ sahiplerine vâ'dolunan cennetin özelliği (şudur): Onun zemininden ırmaklar akar. Yemişleri ve gölgesi süreklidir. İşte bu, (kötülüklerden) sakınanların (mutlu) sonudur. Kâfirlerin sonu ise ateştir."[43]

"Size tohumlar, bitkiler, (ağaçları) sarmaş dolaş olmuş bağlar bahçeler yetiştirmek için üst üste yığılıp sıkışan bulutlardan şarıl şarıl akan sular indirdik."[44]

"Şöyle ki: Yağmurlar yağdırdık. Sonra toprağı göz göz yardık da oradan ekinler, üzüm bağları, sebzeler, zeytin ve hurma ağaçları, iri ve sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve çayırlar bitirdik. (Bütün bunlar) sizi ve hayvanlarınızı yararlandırmak içindir. "[45]

"(Allah) su sayesinde sizin için ekinler, zeytinler, hurmalar, üzümler ve diğer meyvelerin hepsinden bitirir. İşte bunlarda düşünen bir toplum için büyük bir ibret vardır."[46]

Görüldüğü gibi, zikredilen bu Kur'ân âyetleri âdeta bu büyük düşünürümüzün idrak, bilinç ve kalbinden yansıyarak, sadece bizleri değil tüm insanlığı aydınlatmakta; insan-tabiat ilişkisinin metafizik

---

[42] 26/Şu'ara:132-134
[43] 13/R'ad :35
[44] 78/Nebe:14-16
[45] 80/Abese:25-32
[46] 16/Nahl:11

temellerini oluşturmaktadır. Zaten çevre ahlâkı da insan-tabiat ilişkisi söz konusu olduğunda bu sorumluluğu belirleme ve sağlam bir metafizik temele oturtma çabasından başka bir şey değildir. Bu anlayışta cansız, ruhsuz, anlamsız ve amaçsız kâinat yoktur. Etrafımızdaki her şey canlı, her şey anlamlı ve her şey her şeyle bir ahenk ve birliktelik içinde. Ekoloji, organik biyoloji ve süreç felsefesinin savunduğu ve günümüzde çok etkin olmaya başlayan organik âlem anlayışı da bu konuda Mevlâna'yı desteklediği görülmektedir. Bütün bunların vurguladığı, bütün ekosistemlerin bir bütün olduğu ve bizim de bu bütünün bir parçası olduğumuzdur. Öyle bir parça ki bu bütünün korunması ve geliştirilmesinden sorumluluk duyabilen, hissedebilen tek varlık. İşte yeni anlayışın oluşturmaya çalıştığı ve adına çevre ahlâkı denilen olgunun amacı; kâinattaki bütünlük, güzellik, ahenk ve birliktelik karşısında ürperen ve kendi konumunu yeniden sorgulayarak kendine yeni bir görev ve sorumluluk yüklemesine çevre ahlâkı denilmektedir. Zira böyle bir temel olmadan çevre ahlâkını kuru bir çevrecilik üzerine bina etmenin mümkün olmadığını düşünüyorum. Kültür tarihimize geniş bir perspektiften bakınca bu bakış açısının Mevlâna'yla sınırlı olmadığı görülmektedir. Batı dünyasının insan-tabiat kardeşliği söz konusu olduğunda tek azizi Asisili Aziz Francis iken, bizim kültürümüzün, Hoca Ahmed-i Yesevi, Mevlâna, Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli'den günümüze bu konuda çok zengin olduğu görülmektedir.

İnsan-tabiat ilişkisi söz konusu olduğunda aynı bakış açısını çağdaş bir İslâm âlimi olan Bediüzzaman Said Nursi'nin *Nur Risalelerinde* de görmekteyiz. Kâinatı bir kitap (kitab-ı kâinat) olarak kabul eden Bediüzzaman, hem tabiata yeni bir anlam ve metafizik bir boyut getirmiş, hem bu kitabın nasıl okunacağını öğretmiştir. Bunu yaparken daha önceki mutasavvıf-düşünürlerin kullandığı dili kullansa da Şerif Mardin'in de vurguladığı

gibi[47] o buna meta-poetik bir boyut kazandırmıştır. Böylece kâinatı bir kitap gibi telâkki eden geleneksel İslâm düşüncesine yeni bir boyut kazandırdığı görülmektedir Allah'ın varlığı, isim ve sıfatları hakkında konuşurken, kullandığı malzemeyi kâinat kitabından aldığı görülmektedir. Aşağıdaki alıntıda da görüleceği gibi bu dil ve kullanım insanın tabiatla olan ilişkisine yeni bir boyut kazandırmakta, modern insanın tabiatı cansız, ruhsuz, anlamsız ve saçma olarak gören anlayışına tamamen ters düşmektedir. Aslında onun böyle bir dil kullanmasının bir amacı da modernitenin dine meydan okumasına bir cevaptır. Böylece o, tabiata ve tabiî fenomenlere Kur'ânî bir anlam yükleyerek, insan-tabiat ilişkisini yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Bu bağlamda şu ifadeler dikkatimizi çekmektedir:

> Bir bahçeye benzeyen arzını, sanatının sergisi, yaratıklarının toplanma yeri, kudretinin aynası, hikmetinin medarı, rahmetinin çiçekdanlığı, Cennetinin tarlası, mahlukatının geçiş yeri, mevcudatının mecrası, masnuatının ölçeği yapan Allah, bütün noksan sıfatlardan beridir. Süslü canlılar, nakışlı kuşlar, meyveli ağaçlar, çiçekli bitkiler ilminin mu'cizeleri, sanatının harikaları, cömertliğinin hediyeleri, lütfunun müjdecileridir. Meyvelerin zinetinden, çiçeklerin tebessümü, seher meltemlerinde kuşların ötüşmesi, çiçeklerin yaprakları üzerine yağmurların ahenkle düşmesi, annelerin küçük yavrulara karşı şefkat beslemeleri bir

[47] Bkz. Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı, Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişme*, (İstanbul: İletişim, 1992).

> Vedud'un, cin ve insanlara ruhanî ve canlılara, meleklere ve cinlere kendisini tanıttırması, bir Rahman'ın merhametini sergilemesi, bir Mennan'ın şefkatini göstermesidir.[48]

Aynı bakış açısı, Mevlâna'nın da ilham aldığı ve yukarıda bir kısmını zikrettiğimiz âyet-i kerimelerden hareketle tabiatı Allah'ın varlığının ve birliğinin delilleri olarak görmekte ve şöyle demektedir:

> Şimdi rüzgarlara bak ki: Sair hakimane, kerimane faydalarının ve vazifelerinin şehadetiyle, gâyet mühim ve kesretli vazifelere koşuyorlar. Demek o dalgalanmak, bir Sani-i Hâkim tarafından bir tavziftir, bir tasriftir, bir kullanmaktır. Dalgalanmaları ise, emr-i Rabbaninin çabuk yerine getirilmesine sür'atle çalışmaktır.
>
> Şimdi bak çeşmelere, çaylara, ırmaklara: Yerden, dağlardan kaynamaları, tesadüfî değildi. Çünkü onlara terettüp eden, âsâr-ı rahmet olan faydaların ve semerelerin şehadetiyle ve dağlarda bir mizan-ı hacetle iddiharlarının ifadesiyle ve bir mizan-ı hikmetle gönderilmelerinin delaletiyle gösteriliyor ki, bir Rabb-i Hakimin teshiriyle ve idharıyladır. Ve kaynamaları ise, O'nun emrine heyecanla imtisal etmeleridir.
>
> Şimdi yerdeki bütün taşların ve cevherlerin ve madenlerin envaına bak: Bunların tezyinatları ve menfaatli hâ-

---

[48] Abdulaziz Hatip, *Risale-i Nur'dan Dualar*, (İstanbul: Gençlik Yayınları 1993), s. 58-59.

> siyetleri bir Sâni-i Hakîmin tezyiniyle, tertibiyle, tedbiriyle, tasviriyle olduğunun, onlara müteallik hakimane faydaları ve mesâlih-i hayatiye ve levazımat-ı insaniye ve hâcât-ı hayvaniyeye muvafık bir tarzda ihzarları gösteriyor.
>
> Şimdi çiçeklere, meyvelere bak: Bunların gülümsemeleri ve tadları ve güzellikleri ve nakışları ve koku vermeleri bir Sani-i Kerîmin, bir Mün'im-i Rahîmin sofrasında birer tarife, birer davetname hükmünde olarak, muhtelif renk ve koku ve tadlarla her nev'e ayrı ayrı tarife ve davetname olarak verilmiştir.
>
> Şimdi kuşlara bak: Onların söyleşmeleri ve cıvıldaşmaları bir Sani-i Hakimin intak ve söyletmesi olduğuna delil-i kat'i ise, hayret verir bir tarzda birbirine o seslerle müdavele-i hissiyat ve ifade-i maksat etmeleridir.
>
> Şimdi bulutlara bak: Yağmurun şıpıltıları manasız bir ses olmadığına ve şimşek ve gök gürlemesi boş bir gürültü olmadığına kat'i delil ....
>
> Şimdi göğe bak: Gök içinde hadsiz ecramdan yalnız kamere dikkat et. Onun hareketi bir Kadir-i Hakimin emriyle olduğu.... [49]

Düşünürümüzün bir duasında kullandığı dil ve Allah'a hitap şekli de, hem tabiata bakış açısını ve hem de bir

---

[49] *Risale-i Nur Külliyatı*, *Sözler*, s. 307-308.

Müslüman'ın duasında bile insan-tabiat ilişkisini göstermesi açısından dikkatimizi çekmektedir:

> Işık, Senin aydınlatman ve yeryüzü sergisinde mahlukatını gösterme isteğinle parlar.
>
> Rüzgârlar senin estirmen ve görevlendirmenle eser.
>
> Sen her türlü noksan sıfatlardan münezzehsin! Senin saltanatın ne büyük!
>
> Nehirler Senin varidatın depolaman ve emirlerine boyun eğdirmenle yerden fışkırırlar.
>
> Kıymetli taşlar Senin tedbirin ve tasvirin ile süslenirler. Senin hikmetin ne eşsiz!
>
> Çiçekler Senin süslemen ve güzelleştirmen ile tebessüm ederler.
>
> Meyveler Senin ihsanın ve ikramın ile kendilerini rızk isteyenlerin nazarlarına arz ederler.
>
> Kuşlar Senin ötme kabiliyetini vermen ve birbirlerine arkadaş yapmanla âhenkle ötüşürler.
>
> Yağmurlar Senin yağdırman ve kullarına ihsanınla damlalarını serpiştirirler.
>
> Ay ve gezegenler Senin plânlaman, idare etmen ve aydınlatman ile hareket ederler.
>
> Seni her türlü noksan sıfattan tenzih ederiz,. Senin burhanın ne nurlu, saltanatın ne açık![50]

---

[50] Abdulaziz Hatip, *Risale-i Nur'dan Dualar*, (İstanbul: Gençlik Yayınları 1993), s. 170-171.

İslâm kültüründe konumuzla ilgili örnekler çoğaltılabilir. Ancak maksadımız açısından bu kadarının yeterli olduğunu düşünüyorum. Kendimize ait bir çevre ahlâkı geliştirmek ve bunu diğer kültürlerle paylaşmak istiyorsak, öncelikle bunun sistematik olarak ortaya konması gerekir. Bu nedenle öncelikle kültürümüzdeki bu tür insan-çevre ilişkileriyle ilgili görüşlerin ortaya çıkarılması gerekmektedir. Edebiyat, tarih, şiir, masal, hikâye, tasavvuf, tefsir, resim, minyatür, mimarî vb mirasımızın çevreci bir bakış açısıyla insan-tabiat ilişkileri bazından yeniden araştırılması gerekmektedir. Böylece toplumumuzun dünya görüşünü oluşturan ve onunun insan-tabiat ilişkileri söz konusu olduğunda temel genel-geçer değer yargılarını bilimsel olarak ortaya konabilecektir. Zira tarihimize baktığımızda şimdikinden farklı bir ilişkiler mekanizması olduğu görülmektedir. Hem buna örnek olması, hem de yukarıda zikrettiğimiz araştırmaların önemini göstermesi bakımından bir-iki örnek vermek istiyorum.

Bu bağlamda yakın zamandaki ecdadımızın insan-çevre ilişkisi çerçevesinde ve çevre ahlâkı olarak değerlendirilebilecek davranışları gerçekten ilginç ve dikkat çekicidir. Bu örneklerden birisi ecdadımızın ağaçlarla ilgili sahip olduğu değer yargılarını ve bakış açısını, diğeri ise hayvanlarla ilgili bakış açılarını örneklemektedir. Bu konuda elimizde birçok örnek bulunduğunu ve bunun ayrı bir çalışma konusu olacağını belirtmek isterim. Birincisi İstanbul hayranı Fransız yazar Claude Farrére'dir. Bir gözlemini şöyle anlatmaktadır:

> Hikâye, Tophane rıhtımının merdivenlerinde başladı. O devirde, İstanbul, henüz tamamen Türk'tü... Yani hemen hemen bugünkü Fransa, yahut İngiltere gibi. Kruvazörümüzün sandalı rıhtımdaydı. İçinde gemiye dönmek

> üzere olan üç subaydık. Tam rıhtımdan ayrılmak üzereyken nereden çıktıysa, bir tekir kedi peyda oluverdi. Sandalımıza yaklaştı, kürekleri koklamaya başladı. Arkadaşlardan biri:
>
> -Hele bak, dedi bir Türk kedisi!
>
> Evet bizden korkmadığına göre, hiç şüphesiz bir Türk kedisiydi. Gerçekten İstanbul'un kedileri çok bariz şekilde ikiye ayrılır. Müslüman mahallelerinde yaşayan Türk kedileri -bu mahallelerde herkes hayvanlara karşı daima iyi davranır- ve Rum yahut Ermeni kedileri; bunlar reaya mahallelerinde yaşar; buralardaki Doğu Hristiyanları, Gregoryenler yahut Ortodokslar zayıf olan her şeye karşı alçakçasına zalim davranırlar. Bu mahallelerde yaşayan kediler, daha insan yüzü görür görmez selameti kaçmakla bulur.[51]

İkinci olay da İstanbul'da geçmektedir. Fransız doktor A. Brayer anlatıyor:

> Bir gün bir Hristiyan hastamın bahçesinde gezinirken âilesinin kalabalıklaşmış olduğundan bahsederek evine bir dâire daha ilâve etmek istediğini, fakat beş altı ağaç yıkmak icâb ettiği için arzusunu yerine getirmesine mâni olan müşkil bir vaziyet içinde bulunduğunu söyledi ve sözüne şöyle devam etti:

[51] Claude Farrére, *Türklerin Manevî Gücü*, Tercüman 1001 Temel Eser, çev: Orhan Bahaeddin, İstanbul. S.149-150.

Bu ağaçların mevcud olduğunu Müslüman komşularımın hepsi biliyor ve hepsi her gün görüyor. Şimdi bunların yerine ev yaptırdığımı görecek olurlarsa, neden dolayı ağaçları yıkmaya cür'et ettiğimi gelip benden sorarlar ve beni tahkir ve terzil ederler (aşağılarlar).

Onlar bâtıl Müslüman i'tikadlarının himâyesindedirler. Bununla beraber maksadımda muvaffak olmak için elimde bir çâre yok değil; ama o mâlûm yol uzun bir yol: Diplerine civa koyarak ben bu ağaçları yavaş yavaş kurutabilirim. Eğer komşularım gözle görülür bir sebep olmadığı halde birer birer mahv (yok) olup gittiklerini görecek olurlarsa, tabiî benden şüphe ederler. Fakat ben de işte o tereddüt içinde ucuz kurtulmuş olurum.'

Müslüman -Türklerin asırlardan beri gölgelerinde dinlendikleri bu güzel tabiat mahsullerine karşı besledikleri hürmet sâyesinde Türkiye'de altı, sekiz ve hattâ on ayak çapında çınarlar vardır: Bazen bunlar tâzeliklerinde letâfet ve şöhretini te'min ettikleri evi havasız ve zıyâsız bırakacak nisbetler almaktadır".[52]

Görüldüğü gibi, tarihimiz insan-çevre ilişkileri söz konusu olduğunda, bugün çevre ahlâkı olarak karşımıza çıkan örneklerle, geniş ve zengin bakış açılarıyla doludur.

---

[52] Dr A. Brayer, *Neuf Annees a Constantinople*, Paris 1836,c.1,s. 281-87; İsmail Hami Danişmend, *Garb Menbalarına Göre Eski Türk Seciye ve Ahlâkı*, (İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1961)'dan alıntı, s. 82.

Ancak şunu da hemen belirtelim ki, Müslüman toplumlarda Ahlâkî değerler, her zaman hukukî norm ve yaptırımlardan önce gelmişlerdir. İslâm'ın ilk ortaya çıkışından bu yana öncelik her zaman imana, inanca, İlâhî iradeye teslim olmaya, "güzel ahlâkı tamamlamak için gönderilen" peygambere uymaya verilmiştir. Bunlara uymayan veya toplumun değer yargılarına ters düşenlerle ilgili hukuk düzenlemeler daha sonra ortaya çıkmış ve sistemleşmiş olduğu görülmektedir. İnsan-çevre ilişkisini Kur'ân merkezli bir metafizik temele oturtan Müslüman âlimler, takip eden erken bir dönemde de çevre hukukuyla ilgili düzenlemelere gittiklerini görüyoruz. Bunun en ilginç örneklerinden birisi, sadece örnek olması bakımından zikrediyorum, 12.yüzyıl İslâm hukukçularından İzz. B. Abdisselam'dır. İslâm Hukukuyla ilgili bir kitabının bir alt başlığı aynen şöyledir: "*Hukuku'l-Behaim ve'l- hayvan alel insan*" (Hayvanların İnsanlar Üzerindeki Hakları). Buna göre, insanlara yüklenen sorumluluğu şu şeklide tespit etmektedir:

> Faydalanılamayacak kadar hasta ve yaşlı olunca da, onun bakımını ve yiyeceğini en güzel şekilde temin etmek.
>
> Çekemeyeceği hiç bir yükü yüklememek.
>
> Gerek kendi cinsinden, gerekse başka cinsten, kendisine eziyet edecek hiç bir hayvanla aynı yerde bulundurmamak.
>
> Keserken onu incitmemek. Canı tamamen çıkmadan, derisini yüzmemek. Kemiklerini kırmamak.
>
> Yavrusunu gözünün önünde kesmemek.
>
> Ağıl ve ahırlarını mümkün olduğunca temiz tutmak.

Çiftleşme döneminde, dişisini ve erkeğini yan yana getirmek.

Boş yere ve eğlence amacıyla av yapmamak. Av esnasında avın kemiğini kırmamak, yahut etini haram kılacak herhangi bir davranışta bulunmamak.[53]

Kanaatimce sahip olduğumuz çağdaş tecrübe ve birikimle bu değerleri yeniden yorumlayarak ve sistemleştirerek günümüze taşıyabilirsek, hem kendi toplumumuz ve hem de insanlık için çok değerli bir iş yapmış olacağız. Pasifik Değişimi ve Doğuya Dönüş olarak adlandırılan batı toplumlarındaki zihinsel değişim ve arayış çabaları da, Hint, Çin ve diğer uzak doğu kültürlerine giderken, Anadolu'nun bereketli ve münbit toprakları üzerinde boy vermiş, İslâm kültürünün temel referansı olan Kur'ân'ın bakış açısıyla beslenmiş bu fikirlere bigane ve ilgisiz kalmayacaktır. Bize ait bir çevre ahlâkı oluşturmak, insan-tabiat ilişkilerini daha sağlam ve metafizik temele oturmak isteyen herkesi ve hatta dünyanın tüm çevrecilerini kültürümüzdeki bu zengin insantabiat ilişkisini ve kaynaşmasına incelemeye davet ediyorum.

Bununla beraber, kültürümüzdeki çevreyle ilgili bakış açılarının ve toplumsal değerlerin ortaya çıkarılabilmesi için de somut bir öneride bulunmak istiyorum. Bu da çevreyle ilgili tezlerle ilgili bir projedir. Bu projenin esası: Mastır ve Doktora tezlerini çevre konusunda yapmak isteyen öğrencilere (Fen ve Sosyal Bilimler dahil) Çevre Bakanlığı tarafından "Çevre Bursu" verilmesidir. Projenin takip ve uygulanması Çevre Bakanlığı Eğitim ve Yayın Daire Başkanlığınca yürütülecektir. Bakanlıktan burs alan bu öğrenciler, karşılık olarak da, hem bakanlık tarafından

---

[53] *Kavaidu'l-Ahkam fi Mesalihi'l-Enam*, c.1, s. 167, Daru'l- Ceyl, Beyrut, 1980.) Bu kitaptan beni haberdar eden ve metni beraber tercüme ettiğimiz değerli dostum Doç. Dr. Mehmet Görmez'i şükranla anıyorum.

istihdam edilebilirler, hem de bu tezlerin telif hakları bakanlığa ait olabilir. Kanaatime göre, bu büyük bir teşvik olacak ve kısa zamanda çevre konusunda yüzlerce çalışma ve kitap ortaya çıkmış olacaktır. Ülkemizdeki çevre bilincinin daha sağlam bir temele oturması ve kendimize ait bir çevre anlayışı ve çevre ahlâkı geliştirmemiz, öncelikle sahip olduğumuz bu tarih mirasını ortaya koymamızda ve daha sonra da onu yorumlayabilmemizde gerçekleşeceğine inanıyorum.

Çevre Sorunlarının İnsan-Merkezli Karakteri*

Çevre Hukuku kavramının, en azından bugün kullandığımız şekliyle, çevre sorunlarının ortaya çıkması ve sadece etrafımızdaki doğayı değil, tüm canlıları ve hatta insanın bizzat kendi varlığını tehdit eder bir boyuta ulaştığı bir bağlamda ortaya çıktığı görülmektedir. Aslında bu olgu sadece Çevre Hukukuna ait bir durum da değildir. Çevre bilim, çevre ahlâkı, sürdürülebilir kalkınma, ekolojik denge vb bir çok kavram da yine böyle bir bağlamda ortayı çıkmıştır. İnsan-doğa ilişkilerini düzenleyen bazı normların varlığı kabul edilse bile, bugün anladığımız anlmdaki çevre hukukunun tarihinin oldukça yeni olduğunu biliyoruz. Zira çevre hukukunun ayrı bir bilim dalı olarak ortaya çıkması 1970'li yıllara rastlamaktadır.[1]

Bu çalışmanın amacı çevre sorunlarının ortaya çıkışındaki temel felsefî fikirleri incelerken, çağdaş insanın kimliğinin antroposentrik (insan-merkezli) niteliğine dikkat çekmektir. Böylece sadece çevre sorunlarının ve çevre hukukunun değil, diğer önemli çağdaş sorunların temelinde de bu antopocentric anlayışın yattığına dikkat çekmektir. Sonuç kısmında da, modern insanın kendini her şeyin merkezinde ve bütün değerlerin kaynağı olarak gören insan-merkezli anlayışının değişmeye başladığını, böylece 21. Yüzyıla girerken eco-sentrik (çevre-merkezli) ve bütüncül bir

* *Felsefe Dünyası*, sayı: 27, 1998.

[1] Kemal Başlar, "Uluslararası Çevre Hukukunda Gelecek Nesillerin Durumu", *Ekoloji*, sayı:5, 1992, s. 38.

anlayışın hakim olmaya başladığı vurgulanacaktır. Başta çevre ahlâkı, çevre hukuku vb tartışmaların ise hep bu yeni anlayışın bir ürünü ve sonucu olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir. Böylece hukukta, ahlâkta vb. alanlarda hakim olan insan-merkezli anlayış, yerini çevre-merkezli bir anlayışa bırakmaktadır. Çevre Hukukunun meşruiyyet zeminini de bu çevre merkezli yeni anlayışın sağlayabileceğini düşünüyorum.

Bilindiği gibi, çevre sorunları yoğun olarak II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda hissedilmeye başladı. Bu savaş, sadece milyonlarca insanın ölümü ve yaralanması; bir o kadar ailenin parçalanması ve tam bir sefalete uğramasına neden olmakla kalmamış, aynı zamanda medenîyetin ve gelişmişliğin sembolü olan şehirlerin, sanayi kuruluşlarının ve doğal çevrenin tahrip edilmesinde de çok büyük bir etken olmuştur. En değerli ve kutsal varlık olan insan varlığına saygı duyulmayan; ideolojik saplantılarla insanların kitleler halinde yok edildiği bir ortamda, doğal çevrenin korunmasını beklemek fazla iyimserlik olur. Bugün çevre duyarlı insanların aynı zamanda barış ve özgürlük taraftarı olmaları, savaşın, şiddetin ve işkencenin her türlüsünü reddetmelerinin temelinde böyle bir tecrübe yatmaktadır. Olaya böyle bütüncül bir anlayışla bakılmadığı ve bunların arkasındaki temel nedenlere inilmediği takdirde yapılanların fantezi olarak kalması kaçınılmazdır.

Çevre sorunlarının yoğunlaşmasıyla, bunların nedenleri üzerinde duranların çoğaldığı görülmektedir. 1960'lı yıllarda bu sorunların çarpık kentleşme ve özellikle de aşırı sanayileşmenin bir sonucu olarak algılandığı görülmektedir. Özellikle bazı büyük sanayii kuruluşları kârlarını maksimize etmek için çevreyi kirlemekteydiler. Bunların protesto edilmesi ve ayrıca hükümetlerin de bazı ciddî tedbirler almasıyla bu sorunların çözüleceği sanılmaktaydı. Bunun bir sonucu

olarak bu yıllardaki çevre hareketlerinin temel niteliğini bu tür protesto eylemlerinin oluşturduğu görülmektedir.

Ancak Lynn White 1968'de yayımladığı "Çevre Krizinin Tarihi Kökenleri" adlı makalesiyle, ilk defa bu sorunun dini, felsefî, bilimsel ve teknolojik temeline dikkat çekerek, çevre sorunlarının farklı bir boyutunun tartışılmasına neden oldu. White'ın temel tezi şuydu: Çevre krizinin temelinde insan-merkezli (antropocentric) Yahudi-Hristiyan dini geleneği yatmaktadır. White'a göre sorunun bilimsel ve teknolojik temelleri olmakla beraber, geniş bir perspektiften bakıldığında batı medenîyetinin, biliminin ve teknolojisinin temel varsayımlarının, en azından konumuz açısından çok önemli olan "*doğaya hükmetme*" varsayımının kaynağı bu dini gelenekti. Ayrıca sorunun bu boyutu tüm detayları ile tartışılmadan ve bunlara alternatif ve yine dinî temelli bir bakış açısı geliştirilmedikçe insan-tabiat ilişkilerinde daha uyumlu bir davranış geliştirmek ve bu sorunların üstesinden gelmenin mümkün olmadığına inanıyordu.[2]

Bu iddia büyük bir tartışmaya neden oldu. Sonuçta, çevre sorunlarının modern insanın, insan ve doğayla ilgili temel dinî ve felsefî fikirlerinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı görüşü kabul edilmeye başlandı. Bu görüş, bilim felsefesindeki bazı yeni gelişmelerle de desteklendi. Thomas Kuhn'un başarılı bir şekilde gösterdiği gibi, bilimsel faaliyetleri ve bilimi belirleyen ve yönlendiren; neleri görmemiz, nasıl görmemiz vb konularda bizi yönlendiren asıl unsur sahip olduğumuz dünya görüşümüz, varsayımlarımız ve önyargılarımızdır. Onun ifadesiyle sahip olduğumuz "paradigma"dır.[3] Bundan

---

[2] Lynn White, "The Historical Roots of Our Ecological Crisis", in *Man and The Environment,* (eds.) Wes Jackson and Kansas Wesleyan, (Dubuque, Iowa: WM. C. Brown Company Publishers, 1971), p. 27;

[3] Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions.* (Chicago: University of Chicago Press, 1962). Kuhn'un temel tezi şöyle özetlenebilir: "Bilimadamının sahip olduğu değerler, normlar ve dünya görüşü onun tüm bilimsel faaliyetlerini etkiler".

hareketle John Robinson "bütün bu sorunların kökeninde kendimiz ve kâinatla ilgili temel kavramlarımız"ın yattığını ileri sürmektedir.[4]

Konumuzla ilgili olarak da, insan-doğa ilişkisinin temelini 17. yüzyıl bilimsel devrimleri sonucu oluşan bilimsel dünya görüşü oluşturmaktaydı. Bu görüşün en belirgin niteliği ise insan merkezli bir anlayış olmasıydı. 17. yüzyıl bilimsel devrimlerinden bu yana kendimizi ve etrafımızdaki doğal dünyayı algılama biçimimiz tamamen değişmiştir. Çok genel olarak alırsak, Francis Bacon'un bilim felsefesi, Descartes'in metafiziği ve Newton'un Aristo fiziğinin yerini alan modern mekanik fiziği kadim ve ortaçağların hakim dünya görüşünün yerini alarak, modern çağın başlamasının ve şekillenmesinin en belirleyici unsurları oldukları görülmektedir. Bütün bunların bir sonucu olarak, modern insan şimdiye kadar baktığından çok farklı ve yeni bir şekilde kendisine ve doğaya bakmaya ve ilişkilerini de bu bakış açısı üzerinde temellendirmeye başlamıştır. Bu yeni anlayışın nirengi noktasını ise, bu modern anlayışın daha önceki hakim dünya görüşlerinden tam bir kopuşu temsil etmesidir. Çağdaş filozoflardan Charles Taylor, *modern kimlik* dediği bu yeni anlayışı kapsamlı bir çalışmayla ortaya koymaya çalışmıştır.[5] Taylor'a göre bu yeni kimlik *sadece modern tarihi değil, tüm modern toplumu ve kültürü de şekillendiren temel unsurdur. Modern hukuku da şekillendiren bu anlayış, insanın doğayı kullanma ve doğayla olan ilişkilerinin meşruiyyetinin belirleyicisi olmuştur.*

---

[4] John Robinson, "Framework Issues: In Defense of the Very Idea of Conceptual Frameworks," yayınlanmamış tebliğ, Department of Man-Environment Studies, University of Waterloo, Ontario, July 1982, Catherine Starrs, "Environmental Ethics.... And Beyond,"'dan alıntılandı. *Man-Environment Systems*, c. 14, No. 1, s.13. Lynn White'ın temel tezi de batı bilimi ve kültürünün temel nosyonlarının Yahudi ve Hristiyan gelenekle olan etkileşimini vurgulamasıydı.

[5] Charles Taylor, *The Sources of The Self: The Making of the Modern Identity*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989).

Bundan hareketle, birçok çevreci düşünür, sadece tüm modern kurumların belirleyicisi olarak değil, aynı zamanda insan-doğa ilişkilerinin de temel belirleyicisi olarak gördükleri bu yeni modern kimliği eleştirmişlerdir. Bu kimliğin nirengi noktasını ise, Descartes'in metafiziğinde ifadesini bulan ruh-beden (mind-body) düalizmi oluşturmaktadır. Bunun üzerinde daha sonra duracağız. Ancak şunu hemen belirtelim ki, insan-merkezci anlayışın sorunlarımızın temel nedenlerinden birisi olarak algılanmasının bir sonucu olarak, yüzyılımızın büyük filozoflarından Hiedegger "insanın tabiattaki yeri ve konumuyla ilgili olarak yeni bir ethos ve yeni bir anlayışa muhtacız" demektedir. Böylece bu yeni anlayışın insan-merkezli olmayıp, insanın tabiattaki konumunun daha gerçekçi bir temellendirmeye dayandırması gerektiğini vurgulamıştır.

Çevre sorunlarının insan-merkezli karakterini vurgularken, çevre ahlâkının[6] da aynı sorunla karşı karşıya kaldığını belirtmemiz gerekir. Çevre ahlâkının, ahlâkın yeni bir alt dalı olarak ortaya çıkmasındaki en temel nedenler, daha önceki ahlâk anlayışlarının insan-merkezli karakterleridir. Bu ahlâk sistemlerinin temel niteliği, insan-insan, insan-doğa ve insan-Tanrı ilişkisini temellendirmeye çalışmalarıdır. Özellikle de modern ahlâk teorilerine baktığımızda, insanın doğaya karşı bir ahlâkî sorumluluğu olup olmadığı bir yana, insanın gelecek nesillere karşı herhangi bir ahlâkî

---

[6] Çevre ahlâkı kavramıyla ilgili olarak bkz. İbrahim Özdemir, Çevre-Ahlâk İlişkisi, *Felsefe Dünyası*, Kış 1994, sayı:14; Richard Routley's, "Is there a Need for a New an Environmental Ethic?," *Proceedings of the Fifteenth World Congress of Philosophy*, vol. 1 (1973); s. 205-10; J. Baird Callicott, "Non-Anthropocentric Value Theory and Environmental Ethics", *American Philosophical Quarterly*, vol. 21, No.4, October, 1984. William Blackstone, "The Search for an Environmental Ethics," Tom Regan (ed.,) *Matters of Life and Death*, (Philadelphia: Temple University Press, 1980), içinde. William Frankena, "Ethics and Environment", K. Goodpaster and K. Sayre, eds., *Ethics and Problems of the 21st Century,* içinde.

sorumluluğunun bulunup-bulunmadığına şahit olmuyoruz.

Farklı bir açıdan bakınca bir dereceye kadar bunu anlamanın mümkün olduğu düşünülebilir. Zira modern ahlâk teorilerinin formüle edildiği ve geliştirildiği bilgisel alana baktığımızda, yukarıda kısaca işaret etmeye çalıştığımız modern insanın kendisi ve dış dünyayla ilgili bilgilerinin bulunduğunu görmekteyiz. Bu anlayışa göre de, insanın şu anda yaptıklarından gelecek nesillerin etkileneceği veya olumsuz olarak etkileneceği bilinmemekteydi. İnsanî eylemlerin temel karakteri ve bunun iyi veya kötü olarak ölçütü şu andaki görünen ve gözlemlenebilen sonucuydu. Bundan dolayı da bir eylem Ahlâkî olarak iyi veya kötü olarak tanımlanırken *burada ve şimdi* olan durumlar söz konusu edilmekteydi.[7] Errol Harris'in de işararet ettiği gibi, 17. yüzyılda ortaya çıkan felsefî fikirlerin bir sonucu olarak deontolojik, faydacı, hedonist ve benzer ahlâk teorilerinin gelecek durumları Ahlâkî sorumluluk alanına sokmadıkları görülmektedir. Ahlâkî iyi olarak iyi, sadece "insanın arzularını tatmin etme ve mutluluğu elde etmeyle" sınırlandırılmıştır. Ahlâkî bakımdan sorumluluğun ise sadece insana karşı olan davranışlarımızla sınırlandığı görülmektedir.[8] Konuyla ilgili ahlâk teorilerine kısa bir göz atmak yeterli olacaktır.

---

[7] Klâsik ahlâk sistemlerinin temel niteliklerini tartışan Hans Jones bunların "şimdi ve burada" olan eylemlerimizin iyi veya kötü olmak bakımından değerlendirdiklerini, ancak söz konusu hareketlerimizin gelecekteki iyi veya kötü sonuçlarını göz önüne almadıklarını belirtir. Bundan hareketle yeni bir ahlâk anlayışına ihtiyaç olduğunu ileri sürer. Bkz., *The Imperative of Responsibility, In Search of an Ethics for the Technological Age*, (Chicago & London: The University of Chicago Press, 1984), s. 6 vd. Ayrıca Michael Zimmerman, "The Critique of Natural Rights and The Search for a non-Anthropocentric Basis for Modal Behaviour," *J. Value Inquiry*, (19) 1985, s. 43-53.

[8] Harris, Errol, "Ethical Implications of Newtonian Science," in *Philosophical Perspective of Newtonian Science*, Philip Bricker (ed.,), (Cambridge: MIT Press, 1990), s. 211-225.

Örneğin yararcı (utilitarian) felsefeye baktığımızda bizim gelecek nesillere sahip olduğumuz yarar seviyesinde bir şeyler borçlu olduğumuzu ileri sürdüğünü görüyoruz.[9] Bununla beraber, gelecek nesillerin kimlerden oluşacağını ve sayılarını bilmediğimizden, Bentham, Passmore ve Sidgwick gibi yararcı düşünürler, bizimle hiçbir bağlantısı olmayan gelecek nesillerin sahip olabilecekleri menfaatleri tamamen reddetmişlerdir. Bunun temel nedeni gelecek nesillerin şimdiki nesillerin mutluluğunu artırma yönünde herhangi bir etkilerinin olmayacak olmasıdır.[10]

Locke'un ve onun ve çağdaş temsilcisi Nozick'in kazanım teorilerine bir göz attığımızda, karşımıza çıkan sonuç şudur. Eğer herhangi birisi (veya bir devlet) belli bir toprak parçasını geçerli bir yoldan kazanmış ise, bu mülkiyet hakkı o kişiye o şey üzerine tüketme ve tahrip etme yetkilerini vermektedir. Barry, özellikle kısa dönemli menfaatler için, ağaçlar, hayvanlar ve toprağın kirletilip tahrip edilmesini, Locke ve Nozick, liberal mülkiyetin hakkının doğal bir uzantısı olduğuna inananlarca gerçekleştirildiğini ifade etmektedir. Bunun sonucu olarak, şimdiki neslin çevreyi tamamen tahrip etmesi halinde gelecek nesillerin bizleri adaletsizlikle suçlamaları söz konusu olmamaktadır. Burada problemin kaynağı olan nokta, sözleşmede taraf olmayan gelecek nesillerin elinde pazarlık gücünün olmamasıdır.[11]

Rousseau'nun sözleşmeci doktrininde de gelecek nesiller için bir ahlâkî sorumluluk topluluk içindeki bireylerin birbirlerine karşı ödevlerinden kaynaklandığından, üyeleri henüz doğmamış nesillerden oluşan bir toplum içinde, bu nedenle, ahlâkî sorumluluk ve adalet kavramlarından bahsetmek imkânsızdır. Aynı şekilde Thomas Hobbes'in gelecek nesiller için ahlâkî ve

---

[9] P. Streeten, " What do We Owe to Future?", *Resource Policy*, 1986, 4-16, s.11.
[10] Başlar, a.g.e., s.38.
[11] Başlar, a.g.e., s. 38.

hukukî bir sorumluluk taşımadığını ifade etmek gerekir. Hobbes'e göre, başkaları tarafından zarar görmemek için bizim de başkalarına zarar vermemiz gerekir. Eğer bu ahlâkî değer, hukukun sosyal temeli olarak kabul edilirse, gelecek nesiller için herhangi bir sorumluluğumuz olmaksızın çevreyi tahrip etmemiz, adaletsiz bir davranış sayılmaması gerekir.[12]

Bununla beraber, bugün çevre sorularının ortaya koyduğu ve çevre biliminin de bilimsel olarak kanıtladığı gibi eylemlerimizin niteliği tamamen değişmiştir. Şu andaki bir eylemimizden ve yaşam tarzımızdan hem gelecek nesiller, hem de tüm eko sistem etkilenebilmektedir. Bu nedenle, çevre ahlâkçıları "Ahlâkî sorumluluğu" yeniden tanımlamaya çalışmaktadırlar. Böylece, Ahlâkî sorumluluğun sınırlarını, eylemlerimizin etkisinin uzanabildiği gelecek durumları da içerisine alabilecek şekilde yeniden tanımlıyorlar. Hukukçuların Çevre Hukuku ve Uluslararası Çevre Hukuku tartışmalarını temellendirirken aynı endişelerden ve modern insanın eylemlerinin niteliğinin ve sonuçlarının genişlemiş karakterinden kaynaklandığını düşünüyorum. Bu eylemler sadece burada ve şimdi olanlar için hukukî sorunlar ortaya çıkarmakla kalmayıp, gelecek nesillerin veya başka ülkelerde yaşayan insanlar için de hukukî sonuçlar doğurmaktadır.

Bütün bunları algılamamızda ve tartışmamızda klâsik insan-merkezli anlayışın, yerini çevre-merkezli ve bütüncül bir anlayışa bırakmaya başlamasının bir sonucu olduğunu düşünüyorum. İnsan olarak sadece kendimizi ve kendi çıkarlarımızı değil, tüm ekosistemin çıkarlarını düşünüyoruz. Zira biliyoruz ki, bizler bu eko sistemin sahibi ve efendisi değil, sadece bir parçasıyız. Bu bağlamda daha önceki ahlâk ve hukuk sistemlerinin

---

[12] Başlar, s. 38.

insan-merkezli karakterine biraz daha yakından bakmak ve bunu biraz açmanın gerektiğini düşünüyorum.

1. İnsan-Merkezcilik Nedir?

R.L. Clark'ın da ileri sürdüğü ve "çağdaş ahlâk ve çevre krizinin kalbinde" yatan[13] temel unsur olarak gördüğü insan-merkezciliğin (antropocentrizmin) anlamına baktığımızda iki önemli nokta dikkat çekmektedir. *Birincisi*, "insanın her şeyin merkezi ve kâinatın da tek amacı" olduğuyla ilgili görüş, *ikincisi* ise, "önemli olanın sadece ve sadece insanın değerleridir. Kâinat bu değerin devamı ve geliştirilmesi için vardır. Bu nedenle kâinatın kendi başına ve münhasıran bir değeri yoktur."[14]

Callicott da insan-merkezli değer teorisini tanımlarken, onun en belirgin özelliğinin sadece insana değer atfetmesi ve insan dışında kalan her şeyin sadece araçsal (instrumental) (yani insanın amaçlarına hizmet ettiği ölçüde) bir değerinin olduğunu ileri sürmesi olduğunu vurgular.[15] Bu anlamda aldığımızda antropocentrizmin felsefî, dinî ve diğer bakımlardan da buna yakın bir şekilde tanımlandığını görmekteyiz. İnsanı kâinatın efendisi olarak gören bu anlayışa işler yolunda gittiği sürece ciddî bir eleştiri gelmedi. Ancak, çevre sorunlarının ortaya çıkması, insanın kendisinin ve sahip olduğu toplumsal değerlerin tüm eko-sistemi tehdit eden boyutunu gündeme getirdi. Bu bağlamda, çevre ahlâkı, çevre hukuku, uluslararası çevre hukuku, gelecek nesillerin durumu vb söylemler ortaya çıkmaya başladı. Böylece sadece antropocentrizm değil, onun şekillendirdiği tüm kavramlar ve bunların somutlaşmış

---

13 R.L. Clarke, *The Moral Status of Animals*, (Oxford: Oxford University Press, 1977).

14 Bkz. "Antropocentrism" maddesi. Peter Adam Angeles, *Dictionary of Philosophy*, (London: Haper & Row, 1981).

15 Baird Callicott, "Non-Anthropocentric Value Theory and Environmental Ethics", *American Philosophical Quarterly*, vol. 21, No. 4, October, 1984, s. 299.

şekli olan yapılanmalar, yani bilim, teknoloji, ilerleme, refah toplumu yeni baştan sorgulanmaya ve eleştirilmeye başlandı.

2. İnsan-Merkezciliğin Dinî Kaynağı.

İnsan-Merkezciliğin dinî temellerine baktığımızda, White'ın haklı olarak işaret ettiği gibi Yahudi-Hristiyan geleneğini, felsefî kökenleri araştırıldığında ise kartezyen felsefeyi bulmaktayız. Antropocentrizmin kökenleri için kadim Yunan felsefesine gidilebilirse de, bizim açımızdan önemli olan modern felsefeye damgasını vuran Kartezyen felsefenin ruh-beden ayırımı ve bunun ortaya koyduğu sonuçlardır.

İçinde bulunduğumuz çevre krizinin ilk kez tarihi kökenlerini araştıran Lynn White şu sonucu ulaşmıştı. "Şu andaki bilim ve teknolojimiz Ortodoks Hristiyan kibir/gururumuza o derece batmıştır ki, sadece onlardan medet isteyerek bu sorunları çözemeyiz. Sorunlarımızın temeli dinî olduğuna göre, çözümü de dinî olmalıdır."[16]

White'a göre dünyadaki en antropocentrik din Hristiyanlıktır. Kadim pagan ve Asya dinlerinin tersine (Zerdüştlüğü istisna edersek) Hristiyanlık tabiat-insan ayrılığını vurgulayarak, tabiata hükmetmeyi Tanrının iradesi olarak görmüştür.[17] Görüldüğü gibi White'a göre, bilimsel devrimlerin ve bu devrimlerin sebep olduğu sanayii devrimi, endüstrileşme ve teknolojinin de temelinde Hristiyan kültüründen gelen "dünyaya egemen

---

[16] Jr. Lynn White, "The Historical Roots of Ecological Crisis," *Man and The Environment*, içinde (eds.) Wes Jackson and Kansas Wesleyan, s. 26-28. A. Schweitzer de Kilise ve Hristiyanlığın ahlâki sorumluluğun sadece insanlara ve Tanrıya karşı olduğu temeline dayanan bir değerler ve ahlâk sistemi geliştirdiğini ileri sürmüştür. William Blackstone, "The Search for an Environmental Ethics," in Tom Regan (ed.,) *Matters of Life and Death*, (Philadelphia: Temple University Press, 1980), s. 312.

[17] White, s. 27.

olma ve boyun eğdirme” anlayışı yatmaktadır.[18] Bununla beraber burada konunun detaylarına girmek istemiyoruz. Ancak şu kadarını belirtelim ki, Hristiyanlığın insan-merkezli bir din oluşunda ,Hz. İsa’nın özel konumunun rolü unutulmamalıdır. Bu diğer semavî dinlerde görülmeyen bir özelliktir.

Dini temelli Hristiyan Ortaçağ dünya görüşünün özü konumuz açısından şöyle özetlenebilir:

İnsanoğlunun tabiat üzerindeki gücü sınırsızdır. İnsan tabiatı ve içindekileri ‘menfaat ve zevkini’ artırmak amacıyla istediği gibi kullanabilir. Bitkilerin ruhu ve duyguları olmadığından, ayrıca acı da hissetmediklerinden hiç bir hakları yoktur. Hayvanların da aynı şekilde bir hakları söz konusu değildir.[19]

İslâm’ın da insan-merkezli bir din olduğu ve tabiata hükmetmeyi mübah gördüğünü, bu nedenle de Yahudi-Hıristiyan geleneğe yöneltilen eleştirilerin ona da yöneltilebileceğini ileri sürenler de olmuştur. İlk bakışta bu iddianın haklı olduğu görülse de, aslında büyük farkların mevcut olduğu hemen anlaşılır. Herhangi bir Kur’ân mealine bile bakılacak olursa, Kur’ân’ın kâinatın ve tabiatın araçsal değerinden öte, onun estetik boyutuna, belli bir düzenle yaratılmışlığına, ve bu düzenin korunması ve geliştirilmesi sorumluluğunun insana verildiğine dair bir izlenim edinecektir. Zira tabiattaki estetik boyut ilâhî sıfat ve isimlerin yansıması ve tecellisi olarak tanımlanmış ve Kur’ân’ın bu yönü en parlak şekilde öncelikle mutasavvıflarımızda yansımasını bulmuştur. Ayrıca Kur’ân’la ilgili klâsik ve modern

---

[18] Bunun bir sonucu olarak, bir çok Hristiyan düşünür, Tevrat ve İncil’deki tabiata hakim olma ve hükmetme kavramını yeniden tartışarak yeni bir yorum meydana getirmişlerdir. Böylece White’ın eleştirilerinin zengin, canlı ve semereli bir literatürün oluşmasına katkıda bulunduğu görülmektedir. Bkz. Bill Clark, “The Range of Mountains in His Pasture: Environmental Ethics in Israil”, J. Ronald-J.Gibb Engel, (ed.) *Ethics of Environmental Development* içinde, s.183-188.

[19] Thomas Keith, *Man and Natural World*, (London: Allen Lane, 1983), s. 21.

tefsirlerin çoğunda da bu anlayışın mevcut olduğunu görmekteyiz.

Hayvan haklarıyla ilgili olarak vereceğimiz bir örnek İslâm'la Hristiyanlığı bu konuda bire bir karşılaştırmanın mümkün olamadığını ve doğru da olmadığını göstermektedir. 13.yüzyıl İslâm hukukçularından İzz. B. Abdisselam,. İslâm Hukukuyla ilgili bir kitabında hayvan haklarına ayrı bir bölüm ayırmaktadır. Bu bölümün başlığı aynen şöyledir: "Hukuku'l-Behaim ve'l- hayvan alel insan" (Hayvanların İnsanlar Üzerindeki Hakları). Buna göre, hayvanların insanlar üzerindeki hakları şunlardır:

Faydalanılamayacak kadar hasta ve yaşlı olunca da, onun bakımını ve yiyeceğini en güzel şekilde temin etmek.

Çekemeyeceği hiç bir yükü yüklememek.

Gerek kendi cinsinden, gerekse başka cinsten, kendisine eziyet edecek hiç bir hayvanla aynı yerde bulundurmamak.

Keserken onu incitmemek. Canı tamamen çıkmadan, derisini yüzmemek. Kemiklerini kırmamak.

Yavrusunu gözünün önünde kesmemek.

Ağıl ve ahırlarını mümkün olduğunca temiz tutmak.

Çiftleşme döneminde, dişisini ve erkeğini yan yana getirmek.

Boş yere ve eğlence amacıyla av yapmamak. Av esnasında avın kemiğini kırmamak, yahut etini haram kılacak

herhangi bir davranışta bulunmamak.[20]

Görüldüğü gibi, Hristiyanlıkta hayvanların hakları söz konusu değil iken, İslâm hukukunda konu bütün detaylarıyla incelenmiş ve hukuktaki yerini almıştır. Bu nedenle İncil'deki hakimiyet ve hakim olma kavramlarını Kur'ân'daki ile eş tutmanın doğru olmayacağı açıktır. Kur'ân'daki hakimiyet İslâm hukukundaki bu sınırlandırmalar ve hukukî çerçeve dahilinde olup, sınırsız ve sorumsuz bir hakimiyet değildir.

3. İnsan-Merkezciliğin Felsefî Kaynakları.

İnsan-Merkezciliğin dini kaynağına kısaca işaret ettikten sonra, esas olarak onun felsefî boyutu üzerinde durmak istiyoruz. Burada bir kavramın oluşumu ve gelişimine katkıda bulanan birden fazla kaynağın bulunduğunu kabul etmekle beraber, bizce en önemlisi Kartezyen Felsefenin ruh-beden düalizmidir. Daha önce de işaret edildiği gibi, 17. yüzyılda insanın metafizik ve ontolojik anlamıyla ilgili köklü bir değişim meydana geldi. İnsanlığın düşünce tarihindeki bu yeni gelişmenin devrim olarak nitelendirilmesinin esas nedeni de, onun kadim Yunan ve Ortaçağ Düşünce sistemlerinden tamamen farklı bir karakterde olması ve yeni bir temel üzerinde kendisini ortaya koymasından kaynaklanmaktaydı. Bunun bir sonucu olarak insanın kendini ve içinde yaşadığı evreni tanımlama/okuma biçimi tamamen değişmiştir. Bu değişme, daha sonraki tüm modern zamanları etkileyerek damgasını vurmuştur.

Descartes felsefesini yeni ve sarsılmaz bir temel üzerine inşa etme çabasına girdiğinde, bunu metodik şüphe yöntemiyle yaptığını biliyoruz. Descartes, kesin,

---

[20] *Kavaidu'l-Ahkam fi Mesalihi'l-Enam*, c.1, s. 167, Daru'l- Ceyl, Beyrut, 1980.) Bu kitaptan beni haberdar eden ve metni beraber tercüme ettiğimiz değerli dostum Dr. Mehmet Görmez'i şükranla anıyorum.

açık ve seçik bilgiye ulaşmak için, her şeyden şüphe ederken, düşünen bir varlık olarak kendi benliğinden asla şüphe etmemiştir. En azından şüphe ettiğinin farkında olan bir benliği bulunmaktadır. Modern felsefenin babası olarak kabul edilen Descartes, bundan hareketle bütün felsefî sistemini kendi varlığı (yani düşünen bir varlık olarak ruh/zihin) üzerine bina eder.

Bu tamamen modern ve yeni bir anlayış olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira bütün varlığı Tanrı'yla temellendiren ortaçağ anlayışı terk edilmiştir. Hiç şüphesiz Descartes de Tanrıya inanmaktadır. Ancak bu yeni anlayışta Tanrı'nın varlığı, Descartes'in varlığından sonra gelmektedir.[21] Böylece o, kendi zamanına kadar mutlak doğru olarak kabul edilen ve sorgulanamayan tüm varsayım ve değer yargılarından şüphe ettiğini ve yeni bir arayışa girdiğini göstermekteydi. Bu yöntem bir çok yönden Müslüman filozof Gazzali'in şüphe yöntemini çağrıştırmakla beraber özgündür.[22]

Görüldüğü gibi, Descartes kesin bilgi için yeni bir temel aramaktadır. Bu nedenle sahip olduğu tüm bilgilerden, varsayımlardan, değer yargılarından, dış dünyanın varlığından ve hatta kendi varlından şüphe etmiştir. Ancak şüphe ettiğinden asla şüphe etmemiştir. Benliğinin derinliklerinden şüphe eden ve şüphe ettiğinin farkında olan bir varlık bulunmaktadır. İşte "düşünüyorum, öyleyse varım" şeklinde ifade edilen ontolojik temellendirme böyle gerçekleşmiştir.

Filozofumuzun bu tavrı geleneksel düşünce yapısından radikal bir kopuşu temsil etmektedir. Kadim, Yunan ve hakim Ortaçağ Hristiyan öğretilerini, bunların varlıkla

---

[21] Descartes, *Metod Üzerine Konuşma*, çev. M. Karasan, Ankara, 1962, s.13-14. René Descartes, *Discourse on Method, Philosophical Works of Descartes* trans. Haldane, E., Ross, G.R.T., (Dover Publications, Inc., 1955), vol., 1, s.100-101.

[22] Krş: Gazzali, *el-Munkız mine'd-Dalal,* çev. S. Furat, İstanbul, 1972; ayrıca bkz. Prof. Dr. Hayrani Altıntaş, "el-Munkiz mine'd-Dalal ile Metod Üzerine Konuşma Arasında Bir benzerlik Var mıdır?", *Felsefe Dünyası*, sayı:5, Ekim 1992, s. 24-39.

ilgili temellendirmelerini ve geçerliliğini bir kenara bırakarak, her şeyin temeli olarak şüphe eden "ben"ini ikame etmiştir. Böylece onun kesin ve açık-seçik bilgi için başladığı araştırmalar kendisinde ve kendi "ben"inde sonuçlanmıştır. "Düşünme ve şüphe etme"nin onun sisteminde geçerliliği şüphe götürmeyen esas olarak yerini aldığı görülmektedir. Başka bir ifadeyle, Descartes "ben"in insanın kendi varlığının ve varoluşun farkında/bilincinde olmasını tüm gerçekliğin temele haline getirmiştir. Micheal Zimmerman'ın ifadesiyle, insanî öznellik (subjectivity) tüm kesinliğin temeli olmuştur.[23] Bertrand Russel'a göre bu kendine güvenme Aristo'dan bu yana ilk defa meydana gelmiştir ve önemi de bundan kaynaklanmaktadır.[24]

Kartezyen metafiziğin temel varsayımları şöyle özetlenebilir:

- İnsan iki cevherden meydana gelmiştir: Ruh ve beden (mind-body). Bu iki cevher de birbirinden tamamen farklı ve bağımsızdır. Bunun bir sonucu olarak ruhî/zihnî olan maddî olamaz, maddî olanın da ruhu yoktur.
- Asıl ve önemli olan ruhî (manevî) olandır. Bunun da temel niteliği düşüncedir (*res cogitans*).
- Madde cansız ve ruhsuzdur. Temel niteliği ise yer kaplamaktır (res extensa).
- İnsan süjedir. Obje olarak tanımlanan maddî dünyayı istediği gibi kullanabilir ve değiştirilebilir.
- İnsanın doğal kaynakları etkili ve rasyonel (azami kullanımı olarak anlaşılmalıdır)

---

[23] Michael Zimmerman, "Heidegger and Marcuse: Technology as Ideology", in *Research in Philosophy and Technology*, (JAI Press Inc., 1979), c. 2, s. 248.

[24] Bertrand Russell, *History of Western Philosophy*, (London: Allen and Unwin, 1961), s. 542.

kullanımı onun refahını ve genelde de uygarlığın ve insanlığın gelişmesini sağlar.

- Maddî âlem sonsuz olup hiç bir zaman tükenmez.

Bu anlayışın konumuz açısından önemi şudur: Modern düşüncede insanın her şeyin merkezi olarak tanımlanmasının ve tüm değerler sistemini de buna göre oluşmasının temelinde bu felsefî fikirler yatmaktadır. Bundan hareketle her şey insan esas alınarak ve insan tarafından tanımlanmış, tasnif edilmiş ve değerlendirilmiştir. Daha önce de işaret edildiği gibi, Tanrı kavramı bile, "ben"den sonra temellendirilmiştir. Bunun din için oluşturduğu tehdidi fark eden düşünürler Descartes'e şiddetli tenkitler yöneltmişlerdir. Bunların başında da Pascal gelmekteydi.[25] İşte modern insan-merkezcilik anlayışının çıktığı nokta burasıdır. Bu aynı zamanda tüm seküler anlayışların çıkış noktasıdır.

Capra'ya göre Kartezyen ayırımın en belirgin özelliği "ruh"un "beden"e egemenliği şeklinde daha sonraki gelişmelere damgasını vuran yönüdür.[26] Bundan hareketle, bütün varlık biçimlerinin insanın dışında ve ondan farklı olduğu ve bir bütün olarak süjenin takdir ettiği değerden başka bizatihi bir değeri olmadığı, süjenin doğaya karşı hiç bir ahlâkî sorumluluğunun olmadığı gibi görüşler hakim olmaya başlamıştır. Bu nedenle bazı düşünürler batı düşüncesindeki bu gelişmeyi "süjenin kendisini Tanrılaştırması" olarak tanımlamaktadırlar. Buna göre modern insan gerçekliği temellendirmek için kendisinden başka bir şeye muhtaç değildir Süje gerçekliğin ve bilginin tek ölçütü olarak yeterlidir. Bunun dışında hiç bir şeye güvenmemelidir.[27] Deney ve gözlem ilkesini esas alarak,

---

[25] Bkz.: Frederick Copleston, *A History of Philosophy,*(New York: Image Books, 1963), vol. IV, s. 95..

[26] Fritjof Capra, *The Turning Point*, (London: Bantam Books, 1982), s. 59.

[27] Bkz. Micheal Zimmerman, "Heidegger and Marcuse: Technology as Ideology", in *Research in Philosophy and Technology*, (JAI Press Inc., 1979), vol. 2. s. 248.

insan tecrübesine konu olmayan her tür metafizik değeri reddeden Pozitivist felsefe ve bilim anlayışının da bu insan-merkezci anlayışın bir sonucu olduğu görülmektedir.

Bu anlayışın konumuz açısından en önemli sonuçlarından birisi şudur: Her türlü bilgi ve değerin kaynağı insandır. İnsanın dışında kalan tabiatın ve içindekilerin kendiliğinden (intrinsic) bir değeri yoktur. Tabiatın, insana sağladığı yarar (utility), verdiği mutluluk (happiness) ölçüsünde değeri söz konusudur. Başka bir ifadeyle tabiatın değeri araçsal (instrumental) olup, içsel ve bizatihi değildir. Doğanın değeri insana sağladığı yarar ve verdiği mutlulukla ölçüldüğünden, bu yararı ve mutluluğu artırmak için insanın her şeyi yapması ve doğayı istediği gibi kullanması meşrudur.

Böylece kadim kültürlerdeki esrarlı ve gizemli doğa ile, Rönesans'taki yaratan ve besleyen tabiat ana (natura naturans) veya semavî dinlerdeki Allah'ın yarattığı doğa kavramları yerini yeni bir doğa kavramına bırakmıştır. İşte bu anlayış modern felsefenin bir sonucu olup, yenidir. En büyük özelliği de insan-merkezli olmasıdır. Doğanın içsel ve metafizik boyutunun dışlandığı ve sadece araçsal bir değerinin olduğunu ileri sürdüğü için bu yaklaşım, "dünyanın kaybedilmesi" olarak değerlendirilmiştir.[28]

İnsan-merkezciliği bu düalist anlayışın bir sonucu olarak değerlendiren diğer bir düşünür de *Environmental Ethics* dergisinin editörü de olan E.C. Hargrove'dur. Bu düşünür, batı kültüründeki düalist geleneği Plato'ya kadar götürür. Ancak bu anlayışın modern şekilde ifadesi Descartes'e aittir. Hargrove'un iddiası şudur: "Varlığı sadece zihinsel (mind) olarak tanımlayan, böylece dış dünyaya gerçek bir varlık statüsü tanımayan bir

[28] Seyla Benhabib, "Epistemologies of Postmodernism: A rejoinder to Jean François Lyotard," *Feminism/Postmodernism* içinde (eds.) Linda J. Nicholson, (London: Routledge, 1990), s. 109.

gelenekte, bu dış dünyanın bugün çevre sorunları dediğimiz durumlarla tahribi normal karşılanmalıdır.[29]

Kartezyen metafiziğin çevre sorunları bağlamındaki konumu ve insan-merkezci karakterini tartışan diğer bir çevre düşünürü ve ahlâkçısı ise şu sonuca ulaşır: "Kartezyen metafizikte çevre ahlâkı için yer yoktur."[30] Bu nedenle tartışılması ve yeniden tanımlanması gereken konu, insan ve insanın kâinattaki yeri ve konumunun yeniden tanımlanmasıdır. Aslında bir yandan yeni fizik, bir yandan organik metafizik ve içinde bulunduğumuz postmodern durum bize böyle bir imkânı sunmaktadır.

Kısaca özetlemeye çalıştığımız bu felsefî fikirlerin tüm modern düşünceyi ve bilim, teknoloji, siyaset bilim, vb. alanları etkilediği görülmektedir. Sekülerizmin temelindeki felsefî fikirler de yine bu fikirlerdir. Bu nedenle, bunları vurgulamadan ve tartışmadan, çevre sorunlarının insan-merkezci karakterini ortaya çıkarmak mümkün değildir. Bundan dolayı, bu tebliğimizde insan-merkezci boyutun oluşmasına katkıda bulunan temel felsefî fikirleri ortaya çıkarmaya ve tartışmaya çalıştık. Günümüzde başta yeni fizik[31] olmak üzere, çevre bilim ve diğer bilimlerin gösterdiği gibi hem kendimiz, hem de kâinat hakkındaki fikirlerimiz tamamen değişmiştir. İnsan artık kâinatın ve tabiatın dışında bağımsız ve dolayısıyla da onun hakimi değildir. İnsan eko sistemin içerisinde mütevazı bir konuma sahiptir. Varlığı, refahı, mutluluğu ve sağlığı eko sistemin dengesinin, daha

---

[29] E. C. Hargrove, *Foundations of Environmental Ethics* (Englwood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, 1989), s. 30.

[30] William Blackstone, "The Search for an Environmental Ethics," in Tom Regan (ed.,) *Matters of Life and Death*, (Philadelphia: Temple University Press, 1980), s. 312

[31] Yeni fizik kavramı ve ortaya çıktığı bağlamla ilgili olarak bkz. Capra, *The Turning Point*, s. 75-99; Werner Heisenberg, "The Development of Philosophical Ideas Since Descartes in Comparison with the New Situation in Quantum Theory," *The Revolution in Modern Science* (New York: Harper and Row, 1958) içinde; Callicott, "Intrinsic Value, Quantum Theory and Environmental Ethics," *Environmental Ethics*,7, 1985, s. 257-75.

doğrusu sağlığının iyi olmasına bağlıdır. Zira insan da bu sistemin sadece bir parçasıdır ve ona bağımlıdır.

Ayrıca içinde yaşadığımız kâinat ve çevremizdeki tabiat da Kartezyen metafiziğin ve Newtoncu fiziğin bize anlattığı gibi koca bir makineden ibaret olmadığı gibi, ayrıca cansız bir varlık da değildir. Aksine kâinat organik bir varlıktır. Her şey her şeyle bağlıdır ve çok hassas bir denge üzerinde durmaktadır. Bu dengenin bozulması veya tahrip edilmesi, çevre sorunları dediğimiz ve bugün tüm dünyayı tehdit eden sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Bu yeni gelişmelerin, kendimizi ve kâinatı algılayış biçimimizi derinden etkilediği görülmektedir. Öyle ki, insan-merkezciliği savunan düşünürler bile, kendilerini neoantropocentrik olarak tanımlamaktadırlar. Böylece tabiata karşı olan sorumluluğumuzu sınırlı da olsa kabul etmekte, insanın tabiata karşı sorumlu olmadığı tezlerini ise terk etmektedirler. Neo-antropocentrik anlayışa göre insan tabiata karşı daha sorumlu bir konumdadır. Ancak bu sorumluluğunu metafizik bir temelden ziyade uzun vadedeki çıkarları gereği ortaya koymaktadır. Zaten tartışmakta olduğumuz, uluslararası çevre hukuku, çevre ahlâkı, gelecek nesillerin hukuku ve onlara karşı sorumlu olup olmadığımız tartışmaları da böyle bir bağlamda meydana gelmekte ve gelişmektedir.

Unutmayalım ki konuyla ilgili tartışmaların tarihi çok yenidir. Ancak konuyla ilgili tartışmaların canlılığına, hararetine ve derinliğin baktığımızda, sadece kendimizle ilgili değil, dünya görüşümüzde ve gelecek nesillere karşı olan sorumluluğumuzda büyük değişimlerin olduğu görülmektedir. 21.yüzyıla bu yeni değer, fikir ve eğilimlerin hakim olacağını, insan-kâinat dengesinin bu değerler üzerinde temellendirileceği anlaşılmaktadır. Zira modernizm ve pozitivizm tecrübelerini yaşamış günümüzün postmodern insanı, sadece tabiatla değil, kutsal gelenekler ve semavî dinlerle ilgili yeni bakış açıları

ve yorumları aramaktadır. Âdeta tabiatın metafizik ve kutsal boyutun yeniden keşfetmeye çalışmaktadır.

Bütün bunların bir sonucu olarak, günümüz insanı kendisini sadece tabiata ve diğer insanlara karşı değil, gelecek nesillere karşı da sorumlu hissetmektedir. Hukuk sistemini, ahlâk sistemini ve bilim anlayışını da bu yeni bakış açısı üzerinde yapılandırmaya çalışmaktadır. Çevre ve Uluslararası çevre hukukçularının, sürdürülebilir kalkınma üzerinde çalışanların, gelecek nesillerin hukukuyla ilgilenenlerin ve bir çevre ahlâkı geliştirmeye çalışanların çabalarını bu çerçevede değerlendiriyor ve önemsiyorum.

Çevre ve Din*

Çevre sorunları, bilindiği gibi, ilk olarak ciddî bir şekilde II. Dünya Savaşını takip eden yıllarda hissedilmeye başlandı. 60'lı yıllara gelindiğinde ise, sorunun boyutu gittikçe büyümekteydi. Ancak bununla beraber, insanlar ümitsiz değildi. Zira bilim adamları bu sorunun teknik ve bilimsel bir sorun olduğunu, bu nedenle de bilimsel yöntemler ve gelişmiş teknolojilerle çözüleceğine inanıyorlardı. İnsanlar, tertemiz "beyaz önlükleri", kalın mercekli gözlükleri ve olanca ciddîyetiyle bu açıklamaları yapan bilim adamlarına inandılar. Çözüm için sadece beklemek gerekiyordu. Hem her şey kontrol altındaydı. Ancak 70'li yıllarda durumun hiç de beklenen ve iddia edilen yönde gelişmediği görüldü. Çevre sorunları tehlikeli bir şekilde büyümekteydi. Dahası çevre kirliliğinin ve ekolojik dengenin bozulmasını ölçmek için artık lâboratuarlara ve bilimsel raporlara da gerek kalmamıştı. Artık sıradan bir insan bile bozulan dengenin ve sonuçlarının farkına varmaktaydı. Bu farkına varma beraberinde ilk çevreci protestoları getirdi. Duyarlı insanlar hem hükümetleri ve hem çevreyi kirleten sanayi kuruluşlarını protesto etmeye başladılar. Bu hareketlerin sonucunda Stockholm'da ilk defa *Dünya Çevre Zirvesi* toplandı(1972).

Günümüze geldiğimizde çevre bilincinin daha da geliştiğini ve güçlendiğini görüyoruz. Bir şey daha görüyoruz: *İnsanlar artık bilime, bilim adamına ve teknolojiye eskisi kadar inanmıyorlar.* Bilim, tarihinde ilk kez bu kadar ciddî bir şekilde sorgulanıyor. Alternatif

---

* *İzlenim*, Ekim 1995.

bilim gelenekleri ciddî bir şekilde tartışılıyor. Başka görüş ve inançlara kendini ifade etme şansı tanınıyor. Postmodern olduğu söylenen bu ortamın oluşmasında çevre krizinin katkısı küçümsenemez. Zira çevre öyle bir konuma geldi ki dünyadaki tüm insanları ortak bir platformda bir araya getirebiliyor.

Bunu ifade etmemizin nedeni, çevre bilinci sayesinde insanlığın yeni bir döneme girdiğini ifade etmek içindir. Bu yeni dönemde, başta çevre sorunları olmak üzere tüm sorunların menşei olarak görülen mevcut batı medenîyeti tüm boyutlarıyla eleştirilirken, alternatif medenîyetler de uç veriyor. Gelecek yüzyıla damgasını vuracak medenîyet ise, insan-insan ve insan-doğa ilişkilerini daha derin ve sağlıklı bir temele oturtan medenîyet olacaktır. Bu bağlamda dinler ve özellikle de İslâm dininin tüm insanlığın dikkatini çektiği gözlenmektedir. *Çevrecilerin dine ve manevî değerlere yönelmesi sadece bir nostalji değil, bilimsel maddeciliğin hem manevî ve hem de maddî dünyasını yok ettiği, teneffüs edecek temiz bir hava bile bırakmadığı günümüz insanının son ümidi ve sığınağıdır*. Böylece, çevre sorunları geldiği bu noktada bir kimlik sorununa dönüşmüş bulunmaktadır. Sorun sadece teknolojik değildir. İnsanın anlamı, dünyadaki konumu, hürriyete, bu hürriyetin sınırları, dünyanın ve kâinatın anlamı ve insanın konumuyla ilgilidir. Bu nedenle bir kısım çevreciler kendilerine *Derin Çevreciler* (Deep Ecologists) diyerek, sorunun bu boyutuna dikkat çekmektedirler.

Bu nedenle, çevre sorunları ve bunların çözümü söz konusu olduğunda unutulmaması gereken bir olgu din ve kültür konusudur. Zira insanlar belli bir kültür ve belli bir dinî atmosfer içerisinde dünyaya gelmektedir. Bu, kişilerin kendileri, diğer insanlar ve gerekse dünya ve doğayla ilgili değer yargılarını dinleri ve kültürleri oluşturmaktadır. Tarih bize gösteriyor ki insanların dinlerini ve kültürlerini hesaba katmayan eğitim ve

kalkınma programları hedefine ulaşamamakta ve insanlar âdeta kendilerine dayatılan bu programlara direnmektedirler. Bunu hesaba katmayan bazı dayatmacı, totaliter ve baskıcı rejimlerin yıkılışına hepimiz şahit olduk. Sosyolojik, antropolojik ve psikolojik araştırmalarla da desteklenen bu gerçeği göz önünde bulunduran BM teşkilatı, çevre korumada her milletin kendi dinî ve kültürel zenginliklerinden yararlanmasını tavsiye etmiştir. Hedef ve amaç; dünyayı ve ekosistemi korumak, daha sağlıklı bir gelecek olduğuna göre bu hususta dinlerin yapacağı katkı elbette büyüktür.

Bu çerçevede, dünyanın en büyük çevre örgütlerinden birisi olan World Wide Fund for Nature (Doğa İçin Dünya Fonu) 1986 yılında yaptığı bir toplantıda dünyanın en büyük dinlerinin (İslâmiyet, Hristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm ve Budizm) temsilcilerini bir araya getirerek çevre sorunlarına çözüm bulmada dinlerin katkısını ve önemini tartışmışlardır. WWF bu tartışmaları bir seri olarak yayınlamış bulunmaktadır. *İslâm ve Ekoloji* bu serinin ilk kitabı olarak yayınlanmış bulunmaktadır.

Yine konunun dinî boyutunu vurgulayan diğer önemli bir olay da Şubat 1990 yılında Moskova'da meydana gelen; Astronom Carl Sagan ve tanınmış 22 bilim adamının Global çevreyi korumada kendilerine katılmak ve yardım etmek için dünyanın tanınmış dini liderlerine yaptıkları yardım çağrılarıdır. Bu bilim adamları dini liderlerle buluşma yeri olarak da, beklenilenin tersine, Moskova'yı tercih ettiler.[1] Bilindiği gibi Moskova 70 yıldır dinsizliği resmen kabul eden ve her türlü dinî faaliyeti yasaklayıp baskı altına alan totaliter bir rejimin başkentliğini yapıyordu. Bu çağrıyı yapan bilim adamlarının vurguladıkları gerçek şuydu: "*Çevre koruma ve doğal güzellikleri muhafazada kesinlikle dinin önemli bir yeri vardır.*" Pozitivizm ve bilimin insanlığın bütün

---

[1] Bkz: *Nature*, c: 343, 1 Şubat 1990.

dertlerine çare bulacağı ve bütün sorunlarını çözeceği, böylece dine ve her türlü manevî değerlere modern dünyada yer olmadığını ileri süren anlayışın artık savunulamayacağı anlaşılmış bulunmaktadır. Hatta bugünkü sorunların bir çoğunun bu anlayışın ürünü olduğu bazı bilim adamlarınca ısrarla ileri sürülmektedir. Ancak bu gerçeğin dünyanın önde gelen bilim adamlarınca bu bağlamda altının çizilerek ifade edilmesi ilginç olduğu kadar önemlidir. Zira modern bilim tarihinde ilk defa bir sorunun çözümü için bilim adamlarının, dinden ve dini liderlerden yardım istediklerine şahit olunmaktadır.

Çağımızın en büyük filozoflarından biri olan Martin Heidegger ömrünün son yıllarını teknolojinin insanlık için oluşturduğu tehdidi anlamaya adamıştı. Teknolojinin arka planında örtülü bulunan ideolojik yönünü ortaya koymaya çalışıyordu. Ancak ümitvar değildi. Ölmeden önce şöyle söylediği bilinmektedir: *"Bizleri ancak Allah kurtarabilir."* İşte Sagan ve arkadaşlarının bu çağrısı, sanırım Heidegger'le örtüşüyor. İnsanlığın duçar olduğu sorunların çözümü ancak nihaî ve aşkın bir referansla çözülebilir. Aslında dünyamızın geleceği ve çevre sorunlarının arz ettiği tehdidin boyutları düşünüldüğünde böyle bir çağrı için geç bile kalındığı söylenebilir. Çevre sorunlarının üstesinden gelmede dinin oynayacağı role İngiliz tarihçi ve düşünür Arnold Toynbee *"İnsanoğlunu maddî hırsın ilham ettiği teknolojinin sonuçlarından korumak için bütün dinlerin ve felsefelerin taraftarları arasında dünya çapında bir işbirliğine ihtiyacımız olduğunu sanıyorum."* diyerek işaret etmiştir.

Toynbee bu görüşlerini ileri sürerken, özellikle batı dünyasında yaygın olan ve tüm çağdaş toplumları da salgın bir hastalık gibi saran bir olgudan hareket etmektedir: *Çağdaş insanın maddî hırs tutkusu ve egoist tutumu... Kendi çıkarı ve zevki için her şeyi göze alması.* Toynbee bunu şöyle ifade ediyor:

> Bugün kirlenmenin insanoğlunun geleceğine bir tehdit oluşturduğu ve maddesel hırs sınırlandırılmadıkça ortadan kaldırılamayacağını kabul etmiş bulunuyoruz. Fakat bu çare yeterince güçlü bir özendirici değildir. Maddî hırsa kapılan insanlar dar görüşlü bir tavırla *benden sonra tufan* demektedirler. Hırslarını sınırlamayı başaramazlarsa çocuklarını yok olmaya mahkum edeceklerini bilebilirler. Çocuklarını sevebilirler, yalnız bu sevgi çocuklarının geleceğini güvence altına almak için varlıklarının bir kısmını feda etmeye yetmeyebilir. Kanımca dinsel bir inanç biçiminde bu hedefe bağlanmadıkça (din kelimesini en geniş anlamında kullanarak) ileri ülkelerin çağdaş kuşaklarını, kendi pahalarına (ekosistem) için hemen fedakârlık yapmaya yöneltmek mümkün olmayacaktır."[2]

Çevre sorunları olsun, gezegenin ve insanlığın karşı karşıya bulunduğu diğer sorunları çözmede olsun, yeni yöntemlere, yeni düşünme biçimlerine muhtaç olduğumuza daha önce de işaret etmiştik. Geleneksel ve her türlü manevî, Ahlâkî ve dinî değeri yok farz eden anlayışla bu sorunların üstesinden gelinemeyeceği bugün her zamankinden daha net olarak anlaşılmış bulunulmaktadır. Konuyla ilgili olarak Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonuna görüşlerini açıklayan eski SSCB,

---

[2] A. Toynbee- D.İkeda, *Yaşamı Seçin*, Çev: Umut Arık, (Ankara: AUB; 1992), s.46.

Komünist Dergisi Baş editörü T.T Frolov şunları söylemiştir:

> Global sorunların çözümünde başarıyla ilerlemek için yeni düşünce yöntemleri geliştirmek, yeni ahlâk ve değer ölçüleri oluşturmak ve kuşkusuz yeni davranış tarzları benimsemek zorundayız. Yalnızca (insanın) maddesel, bilimsel ve teknik yanını geliştirmekle kalmayıp, daha önemlisi insan psikolojisinde yeni değerlerin ve insanî beklentilerin oluşmasını sağlamalıyız, çünkü bilgelik ve insaniyet, insanlığın temelini oluşturan ebedî gerçeklerdir. Yani sosyal, ahlâkî, bilimsel ve ekolojik kavramlara ihtiyacımız var.[3]

Frolov'un işaret ettiği bu boşluğu bugün din doldurmaya başlamıştır. Bütün dünyada gözlemlenen dine yeniden dönüş ve dinî değerlerin yükselişinin nedeni de budur. Aynı gerçeğe Chicago Üniversitesinden Martin Marty şöyle işaret etmektedir: "Mantık, bilim ve ilerleme düşüncesi geliştikçe tanrıların, arkalarında özgür ve mutlu insanlar bırakarak ortadan yok olacağı söyleniyordu." Ancak bilimin sınırları, olumlu-olumsuz yönleri artık biliniyor. "Dolayısıyla, teknolojik tıbba, yaptıkları için her zaman şükran borçluyuz, ama ona tapamayız, çünkü birçok konuda yetersiz kalır."

Konunun dinî boyutunu vurgulayan ve yeni bakış açılarına ihtiyacımız olduğuna işaret eden diğer bir çevreci ise Rudolf Bahro'dur. Alman yeşillerinin öncü isimlerinde olan Bahro'ya göre sadece teknolojik ve

---

[3] Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu, *Ortak Geleceğimiz*, (Ankara: TÇSV, 1989), s. 67.

kanunî yöntemlerle çevrenin korunması ve kurtarılmasının zamanı geçmiştir. Yapılacak tek şey: "*Hz. İsa, Hz. Muhammed ve Buda'nın yaptığı gibi zihinsel bir devrim yapmaktır*". İnsanların tabiat ve tabiattaki tüm varlıklara karşı olan ilişkilerini yeniden tanımlamaktır. İnsanla doğa arasında daha dengeli ve sağlıklı bir ilişki oluşturmaktır.

Bütün bu gerçekler göz önüne alınınca gerek okullarda okutulmakta olan çevre derslerinin işlenmesinde ve gerekse bunun bir sonucu olarak çevreyi koruma ve gelecek nesillere daha sağlıklı bir çevre bırakmada İslâm Dini'nin konuyla ilgili prensiplerinin bilinmesinin önemi açıktır.

Ayrıca konunun dinî boyutunu vurgulamakla, hem sanayici, işadamı, yönetici ve diğer ilgilileri, hem de halkımızı daha duyarlı hareket etmeye çağırmak istiyoruz. Her tür ticari ve endüstriyel faaliyetlerin amacı sadece *kâr* olmamalı. Bu faaliyetin başta insanlar olmak üzere, bütün ekosisteme getirdiği zarar ve tahribat, mevzuat ve düzenlemelerin yaptırım gücünün yanında; kişi, yaptıklarının vicdanı muhasebesini yaparak bu tahribat en aza indirilebilir. Norveçli *derin ekoloji* hareketinin kurucularından Prof. Arne Naess de son kitabında bu gerçeğe işaret ederek; Hristiyan ve Müslümanların İncil ve Kur'ân'ın insana yüklediği sorumluluğu ekolojik bir bakış açısıyla yeniden yorumlayıp vurgulamalarını belirterek çevre korumada dinin oynayacağı role işaret etmiştir.[4]

Schumacher de toplumsal sorunların çözümünde dinin rolünün inkâr edilemeyeceğini ifade eder. Zira insanlar her gün artan bir ilgiyle dine yöneliyorlar. Schumacher bu olguyu şöyle açıklar:

---

[4] Arne Naess, *Ecology, Community and Lifestyle*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), s. 185.

> Kilisesiz yaşamak mümkün olabilir belki; ama dinsiz, yani bütün zevk ve acısı, heyecan ve memnunluğu, incelik ve kabalığı, vesairesi ile' olağan hayat' düzeyinin fevkindeki yüksek düzeylerle temas kurmanın ve onlara doğru gelişmenin sistemli çalışması içinde olmaksızın yaşamak mümkün değildir. Modern dünyanın dinsiz yaşama deneyimi başarısızlıkla sonuçlandı ve bir kez bunu anladık mı 'modernlik-sonrası' görevlerimizin gerçekte neler olduğunu anlarız. Anlamlı bir biçimde, çok sayıda (ve değişen yaşlarda!) genç insan doğru yöne bakıyorlar. Yakınsayan problemlerin bugüne kadarkilerden daha başarılı çözümlerinin gerçek hayatın asıl maddesi olan ıraksayan problemlerle başa çıkmayı, onlarla pençeleşmeyi öğrenmede hiçbir işe yaramadığını -hata engel teşkil ettiğini- derinden hissediyorlar.[5]

Dinin çevre sorunlarını aşmadaki rolü böyle ortaya konunca, İslâm'ın çevreyle ilgili prensip ve görüşlerinin arz ettiği önem açıktır. Bunları bilen ve öğrenen inançlı ve duyarlı her birey, sadece insanlara değil, bütün mahlukata yaptıklarından sorumlu olduğunu ve bunlardan dolayı bir gün hesaba çekileceğini hiçbir zaman unutmamalıdır. Kur'ân'ın şu âyeti bu konuda tüm inananları uyarmaktadır: "*Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür.*"[6]

---

[5] Schumacher, *Aklıkarışıklar İçin Kılavuz*, çev: Mustafa Özel, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1992), s.169.
[6] 99/Zilzal: 7-8.

Unutulmamalıdır ki, çevre bütün insanlığı ilgilendiren global bir sorundur. İnsanlar bu sorunu iyice tanıdıkları ve gerekli bilgiye sahip olduklarında çözüm için harekete geçebilirler. Ancak, bütün bilgilere rağmen bencil ve egoist, kendinden başkasını düşünmeyen insanları motive etmek, Tonybee'nin de işaret ettiği gibi, mümkün olmayacaktır. Bu bağlamda, dinin sadece çevre sorunlarını aşmada değil, diğer tüm sorunların üstesinde gelmede insanlara yeni ufuklar açtığı görülmektedir. Evet, günümüz insanı materyalizmin yakıcı ve boğucu dünya görüşünden, ilâhî olana ve aşkın olana yönelmektedir. Aslında bu inanan gönüllerin her gün yüzlerce kez tekrarladıkları sıratı'l-müstakimin ta kendisidir.

1. Çevre Nedir?

Günümüzün en önemli sorunlarından birisinin çevre sorunu olduğunu biliyoruz. Bu sorun sadece bizleri değil, tüm dünyamızı ve gelecek nesillerin sağlıklı bir çevrede yaşama imkânlarını da tehdit ediyor. Bunun bir sonucu olarak insanlık 21. yüzyıla endişeli girmektedir. Bu nedenle çevre sorunlarını anlamak ve çözümüne katkıda bulunmak hepimizin görevidir. Peki her şeyden önce çevre deyince ne anlıyoruz? Yani, çevre nedir?

Bir bilim adamı bu soruya "4095 çeşit çevremiz var" cevabını vermiş. Böylece çevre denince, sadece doğal çevremizi anlamanın eksik olacağını vurgulamak istemiştir. Bir Müslüman olarak Âlemlerin Rabbi ifadesini bu anlamda anlamak istiyorum. Bütün âlemlerin, yani bütün çevrelerin ve tüm çevreleri çevreleyen ve kuşatan Rabbimiz. Kur'ân bu gerçeği şöyle vurgular:

> Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü (zatı) oradadır. Şüphesiz Allah'(ın rahmeti ve nimeti) geniştir, O her şeyi bilendir.[1]

Yine Kur'ân'ın çevreyle ilgili dikkatimizi çektiği ilk nokta budur. "Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Hamd (övme ve övülme), *âlemlerin Rabbi* Allah'a mahsustur."[2] Bu nedenle çevreyi geniş bir perspektiften anlamak ve ele almak zorundayız. Tüm çevrelerin

---

[1] 2/Bakara: 115.
[2] 1/Fatiha: 1-2.

yaratıcısının ve sahibinin aynı zamanda bizim de yaratıcımız olduğunu unutmamalıyız.

Böylece, insanın çevresini evi, bahçesi, arabası, soluduğu hava, içtiği su, içinde yaşadığı kent ve beraber yaşadığı insanlar oluşturduğu gibi, toplumun bütün fertleri tarafından paylaşılan denizler, göller, nehirler, yollar, dağlar ve ormanlar da yine çevremizi oluşturmaktadır.

İşte çevre derken, bizim ve diğer canlıların içinde yaşadığı tüm bu doğal ortamları anladığımız gibi, çevre kirlenmesiyle de bu doğal ortamların bozulmasını ve kirlenmesini anlıyoruz. Hava kirleniyor, denizler kirleniyor, ozon tabakası inceliyor, hayvan türleri yok oluyor. Bunlara ayrıca sosyal çevrenin de kirlenmesi ilâve edilmelidir: Fakirlik, açlık, evsizlik, göçmen sorunu, ırkçılık, sokaklara terk edilen çocuklar, uyuşturucu ve alkol bağımlılığı ve diğer sorunlar.

Günümüzün önde gelen bir çok düşünürü ve bilim adamı bu sorunların aşılmasında ve kapsamlı ve bütüncül bir çevre bilincinin geliştirilmesinde dinin önemli katkılarda bulunabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle İslâm dininin çevreye verdiği önemi ele alacağız.

2. İslâm'ın Çevreye Bakışı

Öncelikle belirtelim ki, İslâm'a göre bütün kâinat Allah tarafından yaratılmıştır Gökleri güneş, ay ve yıldızlarla; yeryüzünü çiçekler, ağaçlar, bağlar, bahçeler ve çeşitli hayvan türleriyle süsleyen Allah'tır. Yeryüzünde suları akıtan, gökleri (direksiz) tutan, yağmurları yağdıran, gece ve gündüz arasındaki sınırı koruyan yine Allah'tır. Kâinat bütün zenginliği ve canlılığıyla Allah'ın, yani kâinatın yaratıcısının eseri ve sanatıdır. Bitkileri ve hayvanları çift olarak yaratan ve onların çoğalmasını sağlayan da yine Allah'tır. Allah daha sonra da insanoğlunu yaratmıştır.

Bizler Allah'ın yeryüzündeki emanetçileri ve halifeleriyiz. Tabiatın ve dünyanın efendileri olmadığımız gibi, dünya da dilediğimiz gibi tasarruf yapacağımız veya yapabileceğimiz bir malımız değildir. Tabiat, Allah tarafından yaratılmıştır ve Allah'ındır. Tabiattaki her şey de Allah'ın varlığının bir âyeti, yani işareti ve belgesidir. Bu gerçeği Kur'ân şöyle belirtmektedir:

> Onlara, gerek içinde yaşadıkları âlemin her tarafında, gerekse kendi nefislerinde âyetlerimi göstereceğiz.[3]
>
> Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri peşinden gelmesinde, insanlara fayda veren şeylerle yüklü olarak denizde yüzüp giden gemilerde, Allah'ın gökten indirip de ölü hâldeki toprağı canlandırdığı suda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları yönlendirmesinde düşünen bir toplum için (Allah'ın varlığını ve birliğini ispatlayan) birçok deliller vardır.[4]

Bu nedenle Müslüman âlimler tabiata bir kitap gibi bakmışlar ve hatta ona "kâinat kitabı" demişlerdir. Böylece, kâinatın da tıpkı Kur'ân gibi bizlere Rabbimizi ve Yaratıcımızı tanıttığını vurgulamışlardır. Bu kitabın korunması ve muhafazası ise bizlere emanet edilmiştir. Allah'ın kitabı olan Kur'ân'a saygı ve haşyetle yaklaşanlar, ona abdestsiz el sürmeyenlerin, kâinat kitabını da aynı hürmet ve muhabbetle yaklaşmaları gerekmez mi? Bu nedenle, Allah'ın halifesi ve emanetçisi olarak görevimiz

---

[3] 41/Fussilet: 53.
[4] 2/Bakara: 164

ise bu emanete saygı göstermek, titiz bir şekilde korumaktır. Doğal kaynakları kullanırken veya tüketirken kesinlikle israf yapmamaktır.

> And olsun, ilk yaratılışı bildiniz. Düşünüp ibret almanız gerekmez mi?
> Şimdi bana, ektiğinizi haber verin.
> Onu siz mi bitiriyorsunuz, yoksa bitiren biz miyiz?
> Dileseydik onu kuru bir çöp yapardık da şaşar kalırdınız.
> "Doğrusu borç altına girdik.
> Daha doğrusu, biz yoksul kaldık" (derdiniz).
> Ya içtiğiniz suya ne dersiniz?
> Buluttan onu siz mi indirdiniz, yoksa indiren biz miyiz?
> Dileseydik onu tuzlu yapardık. Şükretmeniz gerekmez mi?
> Söyleyin şimdi bana, tutuşturmakta olduğunuz ateşi,
> Onun ağacını siz mi yarattınız, yoksa yaratan biz miyiz?
> Biz onu bir ibret ve çölden gelip geçenlerin istifadesi için yarattık.
> Öyleyse ulu Rabbinin adını tesbih et.[5]

İslâm ilahî mesajların sonuncusu olarak, tabiatın bu kutsal ve manevî boyutuna ısrarla dikkatimizi çekmektedir. Bunun arkasından da Allah tarafından yaratıldığımızı ve hesap vermek için tekrar ona döneceğimizi öğretir. Bunun anlamı: Bütün yaptıklarımızdan, yani iyi yaptıklarımızdan da kötü yaptıklarımızdan da sorumlu olduğumuzdur. Halife olan

---

[5] 56/ Vakia: 62/74

insan, Ahiret günü emanete karşı nasıl davrandığı ve muamele ettiğinden hesaba çekilecektir.

> Her şeyin mülkü kendi elinde olan Allah'ın şanı ne kadar yücedir! Siz de O'na döneceksiniz.[6]

Yusuf Ali'ye göre bu âyette zikredilen mesaj Kur'ân'ın özünü yansıtmaktadır. Zira ahiretten bahsetmektedir: Her şey Allah tarafından yaratılmış, O'nun tarafından beslenmekte, muhafaza edilmektedir. Sonuçta da her şey yine O'na dönecektir. Bu âyetin insan için taşıdığı anlam ise gâyet açıktır: İnsan ahirette Rabbine dönecek ve yaptığı her şeyin hesabını Allah'a, sadece Allah'a verecektir.[7]

İslâm'ın öz ve temelini ifade eden kavram temel kavram Tevhid, yani Allah'ın birliği, kavramıdır. Allah'ın birliği insanlığın ve tabiatın birliğinde de kendini göstermektedir. Bu nedenle Allah'ın yeryüzündeki halife ve emanetçileri mahlukatın birliğini, dünyanın bütünlüğünü, flora ve faunayı, yaban hayatını ve doğal çevreyi korumada birinci dereceden sorumludur.

Böylece birlik, emanet ve sorumluluğun İslâm'ın üç temel kavramı olduğu görülmektedir. Bu ilkeler aynı zamanda İslâm çevre ahlâkının da temel direkleridir. Bu kavramlar Kur'ân tarafından öğretilen temel değerleri de meydana getirmektedir.

Kur'ân'ı- Kerim'de yeryüzü ile ilgili âyetler okunduğu zaman yeryüzünün, aslında, insanlar için bir huzur ve dinleme yeri olduğuna dair kuvvetli işaretler buluruz. Böylece Kur'ân dikkatlerimizi tabiata ve orada cereyan eden olaylara çeker:

> Yedi gök, dünya ve bunlarda bulunan her şey Allah'ı tesbih eder.

---

[6] 36/Yasin: 83.

[7] Yusuf Ali, *The Holy Qur'an*, (Maryland: Amana Corp., 1983) s. 1188, ff.4029.

O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur, Ne var ki siz, onların tesbihini anlayamazsınız, O, çok halîm (merhametli) ve bağışlayıcıdır.[8]

Görmedin mi ki, göklerde olanlar ve yerde olanlar; güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah'a secde ediyor.[9]

Size tohumlar, bitkiler, (ağaçları) sarmaş dolaş olmuş bağlar bahçeler yetiştirmek için üst üste yığılıp sıkışan bulutlardan şarıl şarıl akan sular indirdik.[10]

Şöyle ki: Yağmurlar yağdırdık. Sonra toprağı göz göz yardık da oradan ekinler, üzüm bağları, sebzeler, zeytin ve hurma ağaçları, iri ve sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve çayırlar bitirdik. (Bütün bunlar) sizi ve hayvanlarınızı yararlandırmak içindir.[11]

O Rab ki, yeri sizin için bir döşek, göğü de (kubbemsi) bir tavan yaptı. Gökten su indirerek onunla, size besin olsun diye (yerden) çeşitli ürünler çıkardı. Artık bunu bile bile Allah'a şirk koşmayın.[12]

Yoksa yeryüzünü oturmaya elverişli kılan, aralarından ırmaklar çıkaran, orada sabit dağlar yaratan ve iki

---

[8] 17/İsra: 44; ayrıca Bkz: 57/Hadid: 1; 62/Cuma: 1.
[9] 22/Hac : 18.
[10] 78/Nebe: 14-16.
[11] 80/Abese:25-32.
[12] 2/Bakara: 21-22.

deniz arasına bir perde koyan kimdir? Allah ile beraber başka bir tanrı mı var? Hayır, onların çoğu bilmiyorlar.[13]

Yeryüzü, karşılıklı ilişki kavramı için de önemlidir. İnsanlar yeryüzünün iki unsurundan yaratılmıştır: Toprak ve Su. Böylece insanın tabiata ve yeryüzüne yabancılaşması kendi özüne de yabancılaşmasıdır. O, yeryüzünün efendisi ve hakimi değil, mütevazı bir üyesidir. Sahip olduğu özellik ve üstünlükler, onun sorumsuz olarak bu güzellikleri ve kaynakları tahrip etmesini ve tüketmesini değil, büyük bir sorumlulukla hareket etmesini gerektirmektedir.

Allah sizi yerden bir bitki olarak bitirmiştir. Sonra yine oraya geri çevirecek ve tekrar çıkaracaktır. Allah size yeri bir sergi yaptı ki, onda (açılan) geniş geniş yollarda gidesiniz.[14]

Yeryüzü (arz) kelimesi bu kısa âyette iki defa zikredilir ve Kur'ân'da bu kelime, öneminin basit bir ölçüsü olarak, toplam 485 defa geçer ve yeryüzü insanlığın hizmetine sunulmuş olarak tarif edilir:

O, size yeri boyun eğer yaptı. Haydi onun omuzlarında yürüyün ve Allah'ın rızkından yiyin.[15]
Düzgün kiraz ağacı,
Meyveleri salkım salkım dizili muz ağaçları,
Uzamış gölgeler,
Çağlayarak akan sular,

---

[13] 27/Neml : 61.
[14] 71/Nuh: 17-20.
[15] 67/Mülk: 15.

> Tükenmeyen ve yasaklanmayan, sayısız meyveler içindedirler.[16]

Kur'ân'ın bu ve benzeri âyetleri tüm Müslümanlar için ilham kaynağı olmuş ve tabiata bu âyetler çerçevesinde bakmışlardır. Kâinata ve tabiata bu Kur'ânî bakış açısıyla bakmışlardır. Bunun en güzel örneklerini Müslüman düşünürlerin ve özellikle de büyük mutasavvıfların eserlerinde görmek mümkündür. Burada sadece iki örnek vermekle yetineceğiz. Birinci örneğimiz 13.Yüzyıl düşünürlerimizden Mevlâna'dır. Bu konuda şunları söylemektedir:

> "Bu cansız olan bulut vaktinde yağmur yağdırmanın gerekli olduğunu ne bilir? Bu bitkiyi kabul edip, bir yerine on veren toprağı da görüyorsun. Bunları bir kimse yapıyor. İşte sen asıl O'nu gör."[17]
>
> "Toprak bile Allah'ın kendisine verdiği her şeyden, cansız olmasına rağmen, haberdardır. Eğer öyle olmasaydı suyu nasıl kabul ederdi ve her şeye nasıl süt-annelik eder ve onu beslerdi."[18]
>
> "Dünya her nefeste yeniden yaratılmada, yenilenmektedir. Fakat biz dünyayı öylece durur gördüğümüzden, bu yenilenmeden haberdar değiliz."

Diğer örneğimiz ise çağdaş âlimlerimizden olan Bediüzzaman Said Nursi'den. Aynı âyetler onun kalbinden ise şöyle yansımaktadır:

---

[16] 56/Vakia: 28-33.

[17] Mevlâna, *Fihi Mafih*, çev. Meliha Ambarcıoğlu, (İstanbul:MEB Yayınları, 1989) s. 61.

[18] a.g.e., s.340

> Bir bahçeye benzeyen arzını, sanatının sergisi, yaratıklarının toplanma yeri, kudretinin aynası, hikmetinin medarı, rahmetinin çiçekdanlığı, Cennetinin tarlası, mahlukatının geçiş yeri, mevcudatının mecrası, masnuatının ölçeği yapan Allah, bütün noksan sıfatlardan beridir.
>
> Süslü canlılar, nakışlı kuşlar, meyveli ağaçlar, çiçekli bitkiler ilminin mu'cizeleri, sanatının harikaları, cömertliğinin hediyeleri, lütfunun müjdecileridir. Meyvelerin zinetinden, çiçeklerin tebessümü, seher meltemlerinde kuşların ötüşmesi, çiçeklerin yaprakları üzerine yağmurların ahenkle düşmesi, annelerin küçük yavrulara karşı şefkat beslemeleri bir Vedud'un, cin ve insanlara ruhanî ve canlılara, meleklere ve cinlere kendisini tanıttırması, bir Rahman'ın merhametini sergilemesi, bir Mennan'ın şefkatini göstermesidir.[19]

Ayrıca yeryüzü, İslâm tarafından bir temizlenme ve Allah'a ibadet yeri olarak kabul edilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v) şöyle buyurmuştur: "Yeryüzü bana (ve Müslümanlara) bir ibadet yeri (mescid) ve temizleyici kılınmıştır." Bu, su bulunmadığında, toprağın, ibadetten önce bir kimsenin temizlenmesi (teyemmüm) için kullanabileceği

---

[19] Abdulaziz Hatip, *Risale-i Nur'dan Dualar*, (İstanbul: Gençlik Yayınları 1993), s. 170-171.

anlamına gelir.[20] Hz. Peygamberin bir hadis-i şerifi şunu vurgular:

> Allah güzeldir ve güzel olan her şeyi sever.
> Cömerttir, cömertliği sever; temizdir, temizliği sever.

Böyle olunca, İslâm'ın "Yeryüzünü korumak için bütün insanlar birbirini uyarmalı" şeklindeki çevreyle ilgili tavrı şaşırtıcı değildir. Yeryüzü tahrip edilirken insanlar geriye çekilmemelidir. Özellikle de maddî ve manevî temizliğe çok önem vermelidirler.

3. Temizliğin Önemi

İslâm, temiz olmayı ve temizliği imanın şartlarından sayar. Böylece iman etmeyle temiz olma arasında doğrudan bir ilişki kurar. Bundan dolayı temizlik bütün tarih boyunca Müslümanların en çarpıcı özelliği olmuştur. Konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber'in bir hadis-i şerifi şöyledir: "Temizlik imanın yarısıdır."[21] Hz. Peygamber'in Allah'tan aldığı ilk âyetlerden bir kısmı da şöyledir:

> Ey bürünüp sarınan (Resulüm)! Kalk ve insanları uyar. Sadece Rabbini büyük tanı. *Elbiselerini tertemiz tut. Kötü şeyleri terk et.*[22]

Dikkat edilirse elbisenin temiz tutulmasının istenmesiyle maddî temizliğin önemi vurgulanırken, kötü şeyleri terk etmesinin istenmesiyle de manevî temizliğin altı çizilmektedir. Böylece İslâm'a göre maddî ve manevî temizlik bir bütündür ve birbirinden ayrılamaz. Müslümanlar hem çevrelerinin, evlerinin, kullandıkları

---

[20] *Buhârî*, I, 86.
[21] Müslim, Taharet:1.
[22] 74/Müdessir: 1-5.

yolların, park ve bahçelerin temizliğine dikkat ederken, her tür manevî ve Ahlâkî temizliğe de dikkat etmelidirler.

Bu anlayışın İslâm kültüründeki en açık ve kalıcı örneğini Hz. Peygamberin hadislerini bir araya getiren ve İslâm kültürünün en güvenilir kaynaklarının başında gelen *Kütub-u Sitte*'de görmek mümkündür. Bu kitaplara baktığımız zaman 'temizlik' ile ilgili bölümlerin bu kitapların ilk bölümlerini meydana getirdiği görülür. Bu, bir dinin ve medenîyetin temizliğe verdiği önemin en açık delillerinden birisidir. Kur'ân şöyle buyurur:

> Ey insanlar! Namaz kılmayı dilediğinizde yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayınız. Başlarınızı mesh edip, topuklara kadar ayaklarını yıkayınız. Cünüp iseniz iyice yıkanıp temizleniniz... [23]

Görüldüğü gibi İslâm'ın temeli, dinin direği ve Müminin mi'racı olan namazın temel şartı temizlikle başlamaktadır. Bu nedenle Kur'ân, günde en az beş defa el, yüz, ağız, burun, kulak, boyun, baş ve ayak gibi pislik ve mikroplarla her an temasta bulunan yerleri yıkamamızı ve temiz tutmamızı emretmektedir. Üstelik namaz kılınacak mekanın ve giyilen elbisenin de temiz olması gerekmektedir.

İslâm'daki temizlik anlayışının bir diğer boyutu da Allah'ın Güzel İsimlerinden (Esmaü'l-Hüsna) birisi olan Kuddus (Hiç eksiği olmayan, pak ve temiz) isminde ortaya çıkar. Bediüzzaman Said Nursi, Kuddus isminin yorumunda kâinattaki temizliğe dikkat çekmekte ve yeryüzünün, bulutların, yağmurun, sineklerin, kargaların, kurtların, solucanların, karıncaların, böceklerin, insan vücudundaki al ve ak yuvarların hepsinin Kuddus isminin cilvesine mazhar olarak hareket ettiklerini ve temizlik görevlerini yerine getirdiklerini anlatmaktadır.

---

[23] 5/Maide: 6.

Hz. Peygamberin de bütün hayatında temizliğin her türlüsüne çok dikkat ettiği görülmektedir. Örneğin, camiye ve misafirliğe giderken, toplum huzuruna çıkarken temiz ve güzel elbise giyinmeye; güzel koku sürünmeye; soğan, sarımsak gibi başkasını rahatsız edebilecek şeyleri yememeye son derece dikkat ederdi.[24]

Görüldüğü gibi, Müslüman maddî ve manevî yönlerden daima temiz olmak zorundadır. Maddî temizliğe, yani beden, ev ve çevre temizliğine dikkat eden bir Müslüman'ın, ruhi, kalbi ve manevî temizliği ihmal etmesi mümkün değildir ve olmamalıdır. Bildiğimiz gibi, her tür hastalıktan korunmanın ilk şartı da temiz olmak ve temiz ortamlarda yaşamaktır. Koruyucu tıbbın bize söylediği de bundan farklı değildir. Ayrıca Kur'ân'ın şu uyarısını hiçbir zaman unutmayalım:

Allah şüphesiz daima tevbe edenleri sever, temizlenenleri de sever.[25]

4. Sosyal Çevrenin Temizliği

Çevre sağlığı denince hatıra gelen en önemli konulardan biri de müşterek çevre temizliğidir. Müşterek çevremiz bilindiği gibi yollar, ibadethaneler, okullar, parklar, çocuk bahçeleri, stadyumlar, mesire-piknik yerleri, helâlar, sahiller ve bütün kurumlardır.

---

[24] 6/En'am: 99 ve 141.
[25] 2/Bakara: 222.

Sosyal çevre temizliğinde yapılacak olan şey her zaman kendimizi değil, başkalarını da düşünmektir. Unutmayalım ki, Hz. Peygamber (s.a.v) insanların gelip geçtiği yolları, gölgelendikleri yerleri, ağaç gölgesini, duvar diplerini, halkın dinlenmek ve istirahat etmek için oturduğu bütün yerleri kirletmeyi yasaklamıştır. İnsanlara eziyet verecek, gelip geçerken rahatsız edecek bir dalın, bir dikenin o yerden kaldırılmasını imanın bir şubesi olarak kabul etmiş, mü'mine eziyet edenleri Allah'ın sevmeyeceğini buyurmuşlardır.

Müslüman her yerde, her durumda, her hâlde başkalarını rahatsız edici şeylerden şiddetle kaçınmalıdır. Yaşadığımız şehir, kasaba ve köylerin kırlarını, sularını, havasını ve manzarasını kirletmek, çöp ve pislik atmak hem günah hem de çok ayıptır. Hem kendini hem de başkasını düşünmemektir. Halbuki duyarlı insanlar kirlettiği yerlerden, başkalarının huzursuz olacağını, doğanın güzelliğinin bozulacağını düşünür. Yenilen çekirdek, fındık, fıstık kabuklarını, şişe, konserve kutularını, kağıt, paket artığı gibi kirleticileri caddelere sokaklara piknik yerlerine atmamayı, insanları ve hatta hayvanları rahatsız edici davranışlarda bulunmamayı, mü'min olma ve olgunluğa ermenin bir şartı olarak kabul eder.

5. Ağaçların, Ormanların ve Yeşil Alanların Korunması

5.1. Kur'ân'da Ağaç

Çevre korumanın ve çevreciliğin en önemli konularından birisi de hiç şüphesiz ağaçların, ormanların, yeşil alanların ve bu gibi yerlerde yaşayan her türlü canlı türünün korunmasıdır. Bu açılardan da İslâm dininin önemli prensipler getirdiğini görmekteyiz. Bu alanların korunması ile ilgili olarak hem Ahlâkî, hem de hukukî prensipler dikkatimizi çekmektedir.

Kur'ân'a baktığımızda ağaç kelimesinin çeşitli şekillerde geçtiği görülmektedir. Bir bütün olarak ele alındığında, Kur'ân'da doğrudan "ağaç dikiniz" diye bir emir yoktur. Bununla beraber, ağaç, bağ ve bahçelerden o kadar çok ve akıcı bir üslupla bahseder ki, her dikkatli Kur'ân okuyucusunda bir ağaç, bağ ve bahçe bilincinin oluşmaması mümkün değildir. Zira, Allah bu âlemi yaratırken, onu ağaçlar, bağ ve bahçeler ile süslemiş ve insanın istifadesine sunmuştur. Ağaç kelimesi Kur'ân'da 26 defa geçerken, bağ ve bahçe anlamındaki *cennet* kelimesi ise yaklaşık 146 defa geçmektedir.

> O, gökten su indirendir. İşte biz her çeşit bitkiyi onunla bitirdik. O bitkiden de, kendisinde üst üste binmiş taneler bitireceğimiz bir yeşillik; hurmanın tomurcuğundan sarkan salkımlar, üzüm bağları, bir kısmı birbirine benzeyen, bir kısmı da benzemeyen zeytin ve nar bahçeleri meydana getirdik. Meyve verirken ve olgunlaştığı zaman her birinin meyvesine bakın! Kuşkusuz bütün bunlarda inanan bir toplum için ibretler vardır.

Çardaklı ve çardaksız (üzüm) bahçeleri, ürünleri çeşit çeşit hurmaları, ekinleri, birbirine benzer ve benzemez biçimde zeytin ve narları yaratan O'dur. Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yiyin. Devşirilip toplandığı gün de hakkını (zekât ve sadakasını) verin, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.[26]

(Allah) su sayesinde sizin için ekinler, zeytinler, hurmalar, üzümler ve diğer meyvelerin hepsinden bitirir. İşte bunlarda düşünen bir toplum için büyük bir ibret vardır.[27]

Görüldüğü gibi bu âyetler su, ağaç, toprak, bağ ve bahçelerden, bulutlardan bahsederek; tabiatı oluşturan bütün unsurlar arasındaki ilâhî dengeyi vurgulamakta, tüm bunlardan ibret almamız istenmektedir. Başka bir ifadeyle, kişisel ve günlük hayatımızda başımızı kaldırıp etrafımızdaki âleme farklı bir şekilde bakmamız istenmektedir. Zira bütün mahlukat sahip oldukları düzen, nizam, ekolojik dengelerle Yaratıcısını göstermektedir.

Yine diğer bir yerde Kur'ân tabiattaki dengeye dikkat çekmekte ve arkasından da toplumsal hayatta da dengeye, hak ve hukuka dikkat etmemiz gerektiği sonucunu çıkarmaktadır. Yani hak, hukuk ve denge uymamız gereken evrensel kurallardır:

Güneş ve ay bir hesaba göre (hareket etmekte) dir.
Bitkiler ve ağaçlar secde ederler.

---

[26] 80/Abese: 25-32.
[27] 16/Nahl: 11.

Göğü Allah yükseltti ve mîzanı (dengeyi) O koydu.
Sakın dengeyi bozmayın.
Ölçüyü adaletle tutun ve eksik tartmayın.[28]

İslâmî Dünya Görüşünün, Allah'ın yarattığı ve kendi varlığının âyetleri olarak bildirdiği ekolojik dengeleri, tabiattaki nizam, intizam ve düzeni yok eden, bozan tahrip eden bir halifelik anlayışını onaylamayacağı açıktır. Birinci Halife olan Hz. Ebu Bekir'in, Mute savaşına yolladığı askerlerine verdiği talimatta özellikle şu nokta konumuz açısından dikkat çekicidir: "Hurma ve diğer meyve ağaçlarını, koyun, keçi ve diğer hayvanları, yemenin dışında bir amaçla kesmeyin, telef etmeyin."

İnsan Allah'ın yeryüzündeki halifesidir. Halife demek, vekil demektir. Bunun anlamı ise, insanın Allah'ın yeryüzünden sorumlu tuttuğu, yeryüzünün sorumluluk ve korunmasını ona bıraktığı tek varlıktır. Bu vekil, bu âlemi belli bir düzen, denge ve ahenkle yaratan Zat'ın emanetine ihanet edemez. Bu düzeni ve ahengi bozduğu ve tahrip ettiği anda artık o kötü bir vekil olarak anılacaktır.

5.2. Hadis-i Şeriflerde Ağaç ve Yeşil Alanlar

Hz. Peygamber'in gerek uygulamalarında ve gerekse çeşitli hadis-i şeriflerinde ağaç dikmeye, mevcut ağaçları korumaya, ormanlar teşkil etmeye ve yine mevcut ormanları korumaya çok önem verdiği görülmektedir. Peygamberimizin hanımlarından Hz. Aişe, Hz. Peygamber'in ahlâkını Kur'ân ahlâkı olarak tanımlamıştır.[29] Bu nedenle, O'nun çevre korumayla ilgili uygulamaları ve davranışları bu açıdan

[28] 55/Rahman: 5-9.
[29] Müslim, Müsafirin 139, I. 513; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI. 54, 91,111, 163, 188, 216.

değerlendirilmelidir. Bu uygulamalar bizim için uyulması gereken bir sünneti oluşturan ilham kaynaklarıdır. Başka bir ifadeyle, İslâm çevre ahlâkının ilk örneği ve uygulayıcısının Hz. Peygamber olduğu görülmektedir. Onun konuyla ilgili uygulama ve emirlerini öğrenince, sorumluluğumuzun önemi kendiliğinden ortaya çıkar.

Hz. Peygamber'in ağaç dikme ve ağaçları korumayla ilgili hadislerinden bir kısmını zikredecek olursak:

> Elinizde bir ağaç fidanı varsa, kıyamet kopmaya başlasa bile, eğer onu dikecek kadar vaktiniz varsa, mutlaka dikin.[30]
>
> Kim ağaç dikiminde bulunursa, onun için ağaçtan hasıl olan ürün miktarınca Allah sevap yazar.[31]
>
> Her kim boş, kuru ve çorak bir yeri ihya edecek olursa, bu amelinden dolayı Allah tarafından mükâfatlandırılır. İnsan ve hayvan ondan faydalandıkça orayı ihya edene sadaka yazılır.[32]
>
> Bir kimse bir ağaç dikse, o ağaç meyve verdikçe sevabı ona yazılır.[33]
>
> Müslümanlardan bir kimse bir ağaç dikerse, o ağaçtan yenen mahsul mutlaka onun için sadaka olur. Yine o ağaçtan çalınan meyve de o Müslüman için sadaka olur. Kuşların yediği de sadakadır. Herkesin ondan yeyip eksilttiği mahsul da onu diken Müslümanlara ait bir sadakadır.[34]

---

[30] el-Münavi: *Feyzu'l-Kadir*: 3/30.
[31] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*: 5/415.
[32] el-Münavi: *Feyzu'l-Kadir*: 6/39; Heysemi, *Mecmau'z-Zevaid*, IV. 67-8.
[33] a.g.e., 5/480.
[34] Buhari, *Tecrid-i Sarih*:VII. 122; Müslim, Musakat 2, no:7.

> Kişi kabirde bile olsa yedi şeyden meydana gelen sevap devamlı olarak kendisine ulaşır: Öğretilen ilim, halkın yararlanması için akıtılan su, açılan kuyu, dikilmiş ağaç, yapılan mescid, okunmak üzere bağışlanan Kur'ân ve ölümünden sonra kendisine dua edecek evlad.[35]
>
> Hz. Peygamber Medine'ye göç edince burada bir ağaçlandırma ve orman tesis etme faaliyetine girişmiştir. Her tür canlının yaşadığı yeşil alanları ve ormanları koruma altına almıştır. Buna hima (koruluk) denilmektedir. Örneğin Medine'nin etrafındaki yaklaşık 12 mil genişliğindeki bir alanı hima (koruluk) olarak ilân ederek koruma altın almıştır. Bunun gibi başka benzer bölgeleri de hima olarak ilân ettiğini bilmekteyiz. Bütün bunlar İslâm'ın bir din olarak tabiatın ve tabiattaki tüm canlıların korunmasına ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

13. Yüzyıl Müslüman hukukçularında İzz b. Abdisselam Kur'ân ve Sünnet'ten aldığı bakış açısıyla hayvanların insanlar üzerindeki haklarını tesbit etmiştir. İslâm Hukukuyla ilgili bir kitabının bir alt başlığı aynen şöyledir: "Hukuku'l-Behaim ve'l- hayvan alel insan" (Hayvanların İnsanlar Üzerindeki Hakları). Buna göre, insanlara yüklenen sorumluluklar şunlardır:

> Faydalanılamayacak kadar hasta ve yaşlı olunca da, onun bakımını ve yi-

[35] Münavi, 4/87.

yeceğini en güzel şekilde temin etmek.

Çekemeyeceği hiç bir yükü yüklememek.

Gerek kendi cinsinden, gerekse başka cinsten, kendisine eziyet edecek hiç bir hayvanla aynı yerde bulundurmamak.

Keserken onu incitmemek. Canı tamamen çıkmadan, derisini yüzmemek. Kemiklerini kırmamak.

Yavrusunu gözünün önünde kesmemek.

Ağıl ve ahırlarını mümkün olduğunca temiz tutmak.

Çiftleşme döneminde, dişisini ve erkeğini yan yana getirmek.

Boş yere ve eğlence amacıyla av yapmamak. Av esnasında avın kemiğini kırmamak, yahut etini haram kılacak herhangi bir davranışta bulunmamak.[36]

Müslümanların tarih boyunca Kur'ân'ın bu buyrukları ve Hz. Peygamber'in örnek davranışları doğrultusunda ağaç dikmeye ve mevcut ağaçları korumaya önem verdikleri görülmektedir. Yeşil İslâm Medenîyetinin rengi olduğu gibi, Hz. Peygamber'in türbesinin kubbesi de yeşil renktedir. Bunlar tesadüf olmayıp, İslâm'ın yeşile, tabiata ve ağaca verdiği önemin bu mede-

[36] *Kavaidu'l-Ahkam fi Mesalihi'l-Enam*, c.1, s. 167, Daru'l- Ceyl, Beyrut, 1980.)

nîyetteki yansımaları olarak anlaşılmalıdır.

6. Hayvanların Korunması

Çevreyle ilgili önemli bir konu ise beraber yaşadığımız hayvanlara karşı iyi davranmak ve onları korumaktır. Daha doğrusu şefkat ve merhametimizi onlara da teşmil etmektir. Halbuki günümüzde bir çok hayvanın nesli tükenmektedir. Kimisi de sokaklarda başıboş bir şekilde aç ve perişan bir hâlde dolaşmaktadır. Tüm bunları göz önüne alınca, bizlerin hayvanlara çok iyi davrandığımız ve onlara karşı görevlerimizi yerine getirdiğimiz söylenemez. Bunun en önemli nedenlerinden birisinin İslâmî değerlere olan duyarsızlığımız olduğunu düşünüyorum. Zira İslâmiyet sadece insan- insan, insan-toplum ve devlet ilişkilerini değil, aynı zamanda insan-tabiat ve insan-çevre ilişkilerini de düzenlemiştir. Bunun tabiî bir sonucu olarak da insan, tabiata ve hayvanlara karşı olan tavır ve fiillerinden de Allah'a karşı sorumlu tutulmuştur. Bunu Peygamber Efendimizin şu hadislerinde görmek mümkündür:

> Kim haklı bir sebebe dayanmadan bir serçeyi, hatta ondan küçük bir canlıyı öldürürse, o canlı kıyamet günü davasını Allah'a götürür ve: Ey Rabbim, falan kimse beni, bir fayda olmaksızın öldürdü der.[37]

Böylece tabiattaki canlıların-küçük olsun, büyük olsun- amaçsız ve rast gele öldürülmelerinin yasaklandığı, böyle bir şey yapanların ahirette Allah'a hesap verecekleri vurgulanmıştır.

[37] Nesai, Sayd, 34.

6.1. Kur'ân'da Hayvanlar

Kur'ân'a şöyle bir baktığımızda, eko sistemin önemli üyeleri olan hayvanlara verilen önem hemen fark edilir. Kur'ân'ın bazı surelerinin çeşitli hayvan adlarını taşıdığı görülmektedir: Bakara (İnek) Suresi, Nahl (Arı) Suresi, Ankebut (Örümcek) Suresi, Neml (Karınca) Suresi.

Kur'ân'ın hayvanlarla ilgili dikkat çekici bir ifadesi de, hayvanların da "ümmet" olduklarının ifade edilmesidir. İslâmî gelenek ve literatürde özel ve önemli bir kavram olan "ümmet"in hayvanlar için de kullanılması gerçekten dikkat çekicidir:

> Yeryüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiç bir kuş yoktur ki, onlar da sizin gibi birer ümmet olmasınlar. Biz Kitap'ta hiç bir şeyi eksik bırakmamışızdır. Sonra onlar Rablerinin huzuruna toplanacaktır.[38]

Kur'ân, ayrıca hayvanları yaratıcının sanatındaki mahareti ve üstünlüğü dile getiren bir başka sanat eseri olarak da takdim eder:

> Kuşkusuz sizin için hayvanlarda da büyük bir ibret vardır. Zira size, onların karınlarındaki fışkı ile kan arasından (gelen), içenlerin boğazından kolayca geçen halis bir süt içiriyoruz.[39]
>
> (İnsanlar) devenin nasıl yaratıldığına, bakmazlar mı?
>
> Göğe bakmıyorlar mı nasıl yükseltilmiş?

---

[38] 6/En'am: 38.
[39] 16/Nahl: 66.

> Dağların nasıl dikildiğine, bakmazlar mı?
> Yeryüzünün nasıl yayıldığına bir bakmazlar mı? [40]

Görüldüğü gibi, bu âyetler insanları günlük hayatlarında gördükleri ve taşıdıkları anlam, gösterdikleri yüksek sanat ve Allah'ın insanlara lütfunun somut örnekleri olan dört şey üzerinde düşünmeye davet etmektedir: Deve, gökler, dağlar ve bütün güzelliğiyle yeryüzü.

6.2. Hadis-i Şeriflerde Hayvanlar

Kur'ân'ın konuya verdiği öneme paralel olarak, Hz. Peygamber'in de hayvanların korunması, onlara merhamet ve şefkat gösterilmesi konusuna çok önem verdiği görülmektedir. Onun hayvanlara şefkat gösterilmesi, korunması, eziyet edilmemesi, aşağılanmaması konularında gösterdiği titizlik gerçekten de dikkat çekicidir. Günümüzde, Allah'ın en mükerrem yaratığı insana her türlü işkence ve zulümler hâlâ uygulanırken, Hz. Peygamber'in (s.a.v) hayvanlara bile işkence ve zulüm yapılmasını yasakladığı görülmektedir.

Bu çerçevede, Hz. Peygamber (s.a.v) Müslümanlara sadece insanlara değil, bütün canlılara karşı merhametli olmalarını öğretmiştir:

> Merhametli olanlara Rahman (yani merhamet sahihi olan Allah) merhamet eder. Yerde olanlara merhametli olun ki, gökte olanlar da (melekler) size rahmet etsin.[41]

Yine yukarıda ifade edildiği gibi, "Haksız olarak bir serçeyi öldürenden, Cenab-ı Hakk kıyâmet gününde

[40] 88/Ğaşiye: 17-20.
[41] Tirmizi, Birr 16.

hesap soracaktır.[42] Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v)in, kuşların yuvalarının bozulmamasını, yumurta ve yavrularının alınmamasını da emretmiştir.[43] Bir yuvadan aldığı yavruları torbasına doldurup şehre getiren birine Peygamber Efendimiz onları derhâl analarının yanına, aldığa yuvaya iade etmesi uyarısında bulunmuştur. Böylece bu sevimli yavrularının anne yuvalarında ve tabiî ortamda özgürce büyümeleri temin edilmiştir.

İslâm medenîyetinin özünü ve hayvanlara bakış açısını çok iyi yansıtan bir diğer örneği ise Peygamber Efendimizin yakın arkadaşlarından Abdullah b. Mes'ud'dan öğreniyoruz

> Allah'ın Resulüyle bir seferde idik. Yanında iki yavrusu bulunan serçe biçiminde bir kuşa rastladık. Yavruları yakalayıverdik. Bunun üzerine anneleri, feryat ederek kanatlarını çırpmaya başladı. Resulullah dönüp de yaptığımızı görünce: 'Bunu yavrusundan kim ayırdı? Yavrularını ona iade edin' dedi. Biz de onları serbest bıraktık.[44]

Görüldüğü gibi, Hz. Peygamber, hayvanların ve kuşların korunmasını, onlara eziyet edilmemesini, temizlik ve bakımlarının yapılmasını, yaratılışlarına uygun işlerde kullanılmasını, fazla yük yüklenmemesini, av yasağı koyarak rast gele eğlence için avlanılmamalarını emretmiştir. Bir gün etrafında oturanlar şu hikâyeyi anlatmıştı:

> Yolda gitmekte olan birinin susuzluğu arttı. Hemen bir kuyuya inip suyundan içti. Çıkınca,

---

[42] Ebu Dâvud, 2/11.
[43] Buhâri: El-Edebü'l-Müfred. 139.
[44] Ebu Davud, Cihad 122, no: 2675, III.125-6.

susuzluktan dilini çıkarıp soluyan ve rutubetli toprak yalayan bir köpekle karşılaştı. Adam kendi kendine, 'bu hayvan da benim gibi susamış' deyip kuyuya indi. Mestine su doldurdu. Mestini ağzıyla tutup çıktı, köpeği suladı. Bundan dolayı Allah bu kulunu övdü ve günahlarını bağışladı."

Bunun üzerine arkadaşları:

Hayvanları sulamakta bize de sevap var mıdır?' diye sorduklarında Rasulullah şöyle cevap verdi: "Yaşamakta olan her canlıyı sulamakta sevap vardır."[45]

Hayvanlara kötü davranmayı yasaklayan Peygamber Efendimiz, "Bir kadın, bağlayıp yemek vermediği ve yer haşerelerinden yemesi için serbest bırakmadığı kedi yüzünden cehenneme girdi."[46] diyerek bu konuda bizleri uyarmıştır.

Peygamber Efendimiz, çalıştırılan hayvanlara, insanlar gibi dinlenme hakkı vermiş ve yolculuk sırasında yapılan dinlenmelerde öncelikle hayvanların ihtiyaç ve istirahatlerinin sağlanmasını vurgulamıştır. Sahabeden Enes b. Malik bize şu hikâyeyi anlatmaktadır:

"Biz bir konaklama yerine geldiğimizde hayvanların yüklerini çözüp (onları istirahate terk etmeden) namaza başlamazdık." [47]

Konumuzla ilgili ilginç bir örneği meşhur müsteşrik Reynold A. Nicholson'ın *İslâm Sufileri* kitabında buluyoruz. Müslüman evliya menkıbelerinin hayvanlara,

---

[45] Buhari, Tecrid, c.VII, s.223, H.No:1066.

[46] Buhari, Ezan 90, Musakat 9; Müslim, Birr 133; Ahmed b. Hanbel, *Müsned* IV. 351.

[47] Ebu Davud, Cihad, 48.

kuşlara, hatta böceklere karşı gösterilen merhamet hikâyeleriyle dolu olduğunu belirten yazar bir tanesini şöyle anlatmaktadır:

> Bayazid-i Bistami [dokuzuncu yüzyıl Mutasavvıfı] Hemedan'dan bir miktar safran tohumu satın almış, arta kalan birazını abasının cebine koymuş. Bistam'a varıp cebindeki safran tohumlarını hatırlayınca, onları çıkarmış ve arasında karıncalar görmüş. "Bu zavallı yaratıkları yuvalarından etmişim" diye, yeniden yola koyulup, birkaç yüz mil uzaklıktaki Hemedan'a dönmüş.[48]

Görüldüğü gibi, İslâm dini hiçbir canlıya eziyet ve işkence edilmesine izin vermez. İnsan olsun, hayvan olsun her canlının kendine göre hakları vardır. Bu haklara saldıranlar ve uymayanlar devlet tarafından, bu mümkün olmasa ahirette Allah tarafından cezalandırılırlar. Bu gerçeği şu sözleriyle ifade etmiştir: “Şu bir gerçektir ki, öteki hayatta hak sahiplerine bütün haklarını ödeyeceksiniz. Hatta boynuzsuz koyun kendisine vuran boynuzlu koyundan kısas yoluyla hakkını alacaktır.”[49]

Hz. Peygamber’in bu tavır ve tavsiyelerinin tarih boyunca Müslümanlar üzerinde çok etkili olduğu görülmektedir. Hz. Peygamber’den aldıkları bu bakış açısıyla hareket eden Müslümanlar herkese karşı merhamet ve hoşgörüyle bakmışlardır. Düşmanlarına bile işkence etmemişlerdir. Başka din ve inanç sahipleri Müslümanlar arasında huzur içinde yaşamışlardır. Bu merhamet, sevgi ve hoşgörü medenîyetinden hayvanlar

---

[48] Reynold A. Nicholson, İslâm Sufileri, çev: Mehmet Dağ vd., (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978), s.93

[49] Muslim, Birr, 60.

da nasibini almıştır. Ayrıca hayvanlara iyi davranmanın insanı cennete, kötü davranmanın ise, cehenneme girmesine sebep olabileceğini de yine bizzat Hz. Peygamber (s.a.v)'in hadislerinden anlıyoruz.

7. İslâm Tarihinden Bazı Örnekler

Müslüman milletlerin tarihleri incelendiğinde, Müslümanların tabiatla ve tabiattaki canlılarla uyum içinde yaşadıkları görülür. Bunun en canlı şahitleri ise Müslüman ülkeleri ziyaret eden Batılı seyyahlardır.

Ünlü Fransız yazar Montaigne bu konuya işaret ederek. "Müslüman Türklerin hayvanlar için bile vakıf ve hastaneler" kurduğunu ifade etmiştir.

XVII. Yüzyılda Osmanlı ülkesini gezmiş olan Fransız avukat Guer, Şam'da hastalanan kedilerle köpeklerin tedavisine ait bir hastanenin varlığından söz etmektedir. Şam'daki hayvan vakıflarıyla ilgili olarak Prof. M. Sibai ise şu bilgileri vermektedir:

> Eski Vakıf geleneğinde hasta hayvanları tedavi ve otlatma yerleri mevcuttur. Yeşil Mera (şu anda Şam'ın şehir stadı olarak kullanılan saha), çalışma gücünü yitirdiğinden sahiplerinin yem ve bakımını kaybeden aciz hayvanların otlanması için zamanında vakfedilmiş bir yerdi. Bu hayvanlar ölünceye kadar orada otlanırdı. Şam Vakıfları arasında, kedilerin yiyip uyuyacağı ve gezineceği yerler de vardı. Öyle ki, her gün yiyeceklerini bulmakta hiçbir güçlük çekmeyen yüzlerce kedi, buranın demirbaşı mesabesinde (durumunda) idi.

Kuşların Müslümanların hayatında ayrı bir yeri ve önemi vardır. Sadece bülbül gibi sesi güzel ötücü kuşlar değil, başta güvercin olmak üzere leylek, kumru, ve kırlangıç gibi diğer kuşlara karşı da büyük sevgi beslemişlerdir. Bu sevgi, çeşitli şekillerde ortaya çıkmıştır: Kuş haklarını koruma, onlara yiyecek temini için vakıf kurma, tedavileri için hastane yapma, bazı türlerini evcilleştirme ve kafeste saklama veya tam tersi olarak kafeslerden kurtarma gibi. Sevgilerinden dolayı kuşları kafeslerden kurtarmalar çok olduğu gibi, kafeste kuş besleyenler de çoktu.

Ünlü Fransız şair Lamartine şu gözlemlerini kaydetmektedir:

> Müslümanlar canlı ve cansız mahlukatın hepsiyle iyi geçinirler: Ağaçlara, kuşlara, köpeklere, velhasıl Allah'ın yarattığı her şeye hürmet ederler; bizim memleketlerde başı boş bırakılan veyahut eziyet edilen bu zavallı hayvan cinslerinin (türlerinin) hepsine şefkat ve merhametlerini teşmil ederler. Bütün sokaklarda mahalle köpekleri için muayyen (belirli) aralıklarla su kovaları sıralanır; bazı Müslümanlar, ömürleri boyunca besledikleri güvercinler için, ölürken vakıflar kurarak, kendilerinden sonra da (bu hayvanlara) yem serpilmesini sağlarlar.

Görüldüğü gibi, İslâm dini çevrenin bir bütün olarak korunmasına çok önem vermektedir. Zira çevre ve içindeki tüm canlılar Allah tarafından yaratılmıştır. Korunması ve geliştirilmesi bizlere emanet edilmiştir. Bu nedenle çevreyi korumak sadece insanî değil, aynı zamanda dinî bir gö-

revdir. Hatta herkesten çok inanan insanların çevreye sahip çıkması gerekir. Allah'a ve ahiret gününe inanmayan bir insanın çevreye duyarsız olması anlaşılabilir. Ancak inanan bir insanın duyarsız olması anlaşılamaz ve kabul edilemez. Yunus Emre'nin "Yaratılanı severiz, Yaratandan ötürü" deyişindeki derinlik ve enginlik açıktır.

İnançlı ve duyarlı her Müslüman birey, sadece insanlara değil, bütün mahlukata yaptıklarından sorumlu olduğunu ve bunlardan dolayı bir gün hesaba çekileceğini hiçbir zaman unutamaz. Kur'ân'ın şu âyeti bu konuda tüm Müslümanları uyarmaktadır: *"Kim zerre kadar iyilik yapmışsa onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yapmışsa onu görür.*[50]

8. Dünya'nın Kaynaklarını İsraf Etmemek

İslâm'ın çevreyle ilgili diğer önemli bir ilkesi ise, bilinçsizce tüketmeyi, yani israf ve savurganlığı yasaklamasıdır. İsraf, sadece doğal kaynakların bilinçsizce tüketilmesi değil, aynı zamanda tüm bu nimetlerin yaratıcısı ve sahibi olan Allah'a karşı da bir saygısızlıktır. Bu nedenle İslâm'a göre yeme-içme helâl, ancak israf haramdır. Dünya'mızın sahip olduğu kaynakların sınırlı olduğunu bugün her zamankinden daha iyi biliyoruz. Savurganlık ve aşırı tüketim sadece bizleri değil, gelecek nesilleri de etkileyecektir. Bu nedenle bilinçli ve duyarlı olmak zorundayız.

Allah'ın (c.c) Kur'ân'ı Kerim'de: "Şüphesiz, Biz her şeyi bir ölçüye göre yaratmışızdır"[51] buyurduğu göz önüne alınırsa, *bu ölçüye dikkat etme ve onu bozmama görevinin insana düştüğü* görülmektedir. Ekoloji Biliminin bize gösterdiği de, kâinatın çok hassas eko

---

[50] 99/Zilzal: 7-8.
[51] 54/Kamer: 49.

sistemlere ve dengelere sahip olduğu; bu nedenle de insanın bu ekolojik sistemleri dikkate alması gerektiğidir.

Modern insanın ancak çevre sorunlarının ortaya çıkması ve Ekoloji Biliminin yardımıyla farkına vardığı ve şimdilerde hepimizin korumaya çalıştığı bu dengeye, (Kur'ânî bağlamda mizan) Kur'ân dikkatlerimizi özellikle çekmektedir. Allah'ın eseri olan bu dengenin korunmasında görev, Allah'ın ahsen-i takvim olarak (en güzel şekilde) yarattığı ve kendisine vekil (halife) kıldığı insana aittir. Buna göre, hiçbir Müslüman kâinatın dengesini bozamaz ve bozulmasına seyirci de kalamaz. Zira bu tabiî denge aynı zamanda Cenab-ı Hakk'ın güzel isimlerini de yansıtan bir ayna gibidir.

İslâm tabiî çevreden faydalanılmasına izin verir, ama bu faydalanma gereksiz (keyfî) kullanımı icap ettirmez. İsraf ve savurganlık Allah tarafından yasaklanmıştır. "Ey Âdem oğulları her mescide gidişinizde süslü, güzel elbiselerinizi üzerinize alın, yiyin için, fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez."[52] Bu Kur'ân âyetindeki yemek ve içmek hayatı devam ettirmemiz için gerekli olan kaynaklardan yararlanmaya işaret etmektedir. Böyle bir yararlanma kontrolsüz değildir. Kendilerinden istifadenin sürekli bir şekilde olması için hayatı meydana getiren unsurlar korunmalıdır. Hatta daha da ötesi, bu koruma diğerkâm bir tarzda olmalıdır. Yani sadece insanların faydaları gözetilerek gerçekleştirilmemelidir.

Böylece Müslüman, dünya nimetlerinden yararlanırken sınırsız ve sorumsuz bir tüketim anlayışıyla hareket edemez. Aksine o, bütün hareketlerini ve tüketim biçimlerini İslâm'ın iktisat ilkesine dayandırmak zorundadır. Dünyadaki kaynakların sınırlı olduğunun her gün daha iyi anlaşıldığı; sürdürülebilir kalkınma ve

---

[52] 7/Araf: 31.

ekonomi modellerinin tartışıldığı bir ortamda, Kur'ân'ın şu emirleri dikkat çekicidir:

> Bir de akrabaya, yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere da saçıp savurma. Zira böyle saçıp savuranlar şeytanın dostlarıdır. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankördür.[53]
>
> (Rahman'ın gerçek kulları), harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler; ikisi ortasında orta bir yol tutarlar.[54]

Günlük yeme-içmelerde israf ve savurganlıktan kaçınma alışkanlığını kazandırmak için Kur'ân şöyle emreder: "Yiyin, için. Ancak israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez."[55] Tutumlu olma ve elindekileri saçıp-savurmadan kullanmanın Allah'ın sevgisinin ölçüsü olduğu sık sık vurgulanmaktadır

Cenab-ı Hak, yukarıda zikredilen âyet-i kerimede "canlı olan her şeyi sudan yarattık, meydana çıkardık" derken, çok ilginç ve anlamlı bir şekilde suyun hayat için, yaşama için temel şart olduğunu belirtmiştir. Bununla ilgili olarak Kur'ân'da başka âyetler de bulunmaktadır.[56]

Hz. Peygamber de suya çok önem vermiş, abdest alırken bile gerekenden fazla su kullanılmasını mekruh sayarak yasaklamıştır. Böylece, abdest gibi Allah'ın dergahına ve huzuruna çıkmak gibi bir işte bile fazla su kullanmaktan insanları men etmiştir. Konuyla ilgili olarak nakledilen bir hadis şöyledir:

> "Sa'd abdest alırken Hz. Peygamber (s.a.v) çıkageldi. Onun çok su kullanarak abdest aldığını görünce: 'Bu israf da ne?' diye müdahale etti.

---

[53] 17/İsra: 26-27.
[54] 25/Furkan: 67.
[55] 7/Araf: 31.
[56] Bkz. 24/Nur: 45; 25/Furkan: 54.

Sa'd'ın: 'Abdestte israf olur mu?' diye sorması üzerine Resulullah (s.a.v) şu açıklamayı yaptı:

"Evet, akmakta olan bir nehir kenarında olsanız da."[57]

Bu hadis-i şerifi yorumlayan Hadis âlimleri, konunun sadece abdest almada daha az su kullanmayla ilgili olmadığını, İslâm'ın çok temel bir ilkesiyle ilgili olduğunu vurgulamışlardır. Bu çerçevede şu noktaları özellikle vurgulamışlardır:

Hz. Peygamber ciddî ve önemli bir yasağı beyan etmektedir.

Yasak, kazanılması için emek ve zahmet gerektirmeyen, para harcanmayan yani sırf bedava olan bir nesne söz konusu edilerek ifade edilmiştir: Nehirde akan su.

Ancak söz konusu israf edilen su, tabiata hiçbir eksiklik getirmiyor, kirlenme ilâve etmiyor, ekolojik dengeyi de bozmuyor. Canlılara da zarar vermiyor. Ayrıca söz konusu olan iş, yani abdest sıradan bir iş de değil. Namaz için gerekli ve şarttır.

Açıklanan tüm bu şartlara rağmen, abdest sırasında nehir suyunun fazla kullanılması kesin bir mekruh, Nebevî bir yasak olursa; bu şartlara uymayan bir işteki israf ve savurganlık ne derece bir yasak olur? Yani işlenen bir israf; elde edilmesi zahmet, masraf veya en azından zaman kaybı gerektiren bir eşyada olsa, tabiatta ve ekolojik dengede eksilme, kirlenme ve bozulmaya sebep olsa ve böylece ekolojik dengeyi bozsa, canlılara zarar verse, gelecek nesillerin sağlıklı bir çevrede yaşama haklarına tecavüz etse, manasız, keyfî ve sadece zevk için yapılsa, esas maksada ters düşse, o zaman durum ne olur?

---

[57] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 22; İbn Mace, Taharet: 48, no: 425, I. 147.

Kur'ân ve Sünnet'in suyun hayatın temeli olduğuyla ilgili vurguları Müslümanlara birtakım görev ve sorumluklar yüklemektedir: Mevcut su kaynaklarının en güzel şekilde korunması; bu kaynakları kirletecek ve suyun temizliğini ve temel niteliklerini bozacak her tür tutum ve eylemin engellenmesi. Ayrıca bu suların kullanımı safhasında kesinlikle savurgan ve sorumsuz bir tutumun benimsenmemesi. Su ve su kaynaklarının rasyonel ve düzenli bir şekilde kullanılması. İslâm'ın israf ve savurganlığı bu kadar şiddetle yasaklamasının elbette ki nedenleri vardır.

Şöyle düşünelim: Bugün dünyamızda yaklaşık olarak 5-6 milyar kadar insan yaşamaktadır. Her bir insanın bir defacık canı istediği veya eğlence için bir ağaç kestiğini veya bir hayvanı öldürdüğünü düşünün. Altı milyar ağaç veya altı milyar hayvan. Ya da israf ettiği suları, çöpe döktüğü ekmekleri ve diğer gıda maddelerini bir düşünün? Ufak bir hareketin ne kadar büyük sonuçlar getirdiği açıktır. Üstelik kirlettiğimiz, yok ettiğimiz ve tahrip ettiğimiz bu kaynakların büyük bir bölümünü tekrar elde etmek mümkün değildir. Tam bunların ışığında "Nehir kenarında abdest alan birinin bile onun sularını israf edemeyeceğini" söyleyen Peygamber Efendimizin ne kadar anlamlı ve ayrıca ekolojik dengenin korunması için önemli bir noktanın altını çizdiği daha iyi anlaşılır.

Dünya hepimizin. Onu korumak da hepimizin görevidir. Bu konuda Allah'a, ahirete, Peygamberlere inananlara daha çok görev düştüğü açıktır. Daha iyi bir dünya, daha iyi bir gelecek ve daha güzel bir çevre için el ele vermeliyiz. Çevremizi ve içindeki tüm canlıları onları yaratan ve bizlere emanet eden Rabbimiz adına sevmeliyiz ve korumalıyız. Böylece 21. Yüzyılın barış, huzur, hoşgörü ve kardeşliğin hakim olduğu bir yüzyıl olacaktır. Sadece insanlar için değil, canlı-cansız tüm yaratılanlar için.

Bibliyografya

Kuran-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali, Haz: Prof.Dr. Ali ÖZEK, Prof. Dr. Hayrettin KARAMAN vd. (Ankara: TDV, 1993).

Kütüb-ü Sitte, (İstanbul: 1982).

Atik, M. Kemal, *Kur'ân ve Çevre*, (Kayseri: E.Ü. Yayınları, 1992).

Bayraktar, Mehmet, *İslâm ve Ekoloji*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992).

Canân, Prof. Dr. İbrahim, *Âyet ve Hadislerle Çevre Ahlâkı*, (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1995).

Danişmend, İsmail Hami, *Garb Menbalarına Göre Eski Türk Seciye ve Ahlâkı*, (İstanbul: Kitabevi, 1961).

Hatib, Abdülaziz, *Risale-i Nur'dan Dualar*, (İstanbul: Gençlik Yayınları, 1993).

İzz b. Abdisselam, *Kavaidu'l-Ahkam fi Mesalihi'l-Enam*, (Beyrut: Daru'l- Ceyl, 1980.)

Izzi Deen, Mawil Y. (Samarrai), "İslâm Çevre Ahlâkî, Hukuk ve Toplum", çev: İbrahim Maraş-İsra Güngör,*Yeni Dergi*, Kış 1995, Sayı:5-6.

Khalid Fazlun- O'Brien, Joanne. (ed.), *İslâm ve Ekoloji*, (İstanbul: İGDAŞ Yayınları, 1997)

Mevlâna, *Mesnevi*, çev: Veled İzbudak, (İstanbul: MEB Yayınları, 1988).

Mevlâna, *Fihi Mafih*, çev. Meliha Ambarcıoğlu, (İstanbul: MEB Yayınları, 1989).

Nasif, Dr. Abdullah Omar. "İslâm ve Çevre Ahlâkı". Çeviri: İbrahim Özdemir, *Yeni Dergi*, sayı 3, 1994.

Nasr, S. Huseyin, "İslâm ve Çevre Bunalımı", çev: Mevlüt Uyanık, *İslâmî Araştırmalar*, c.4, no:3, 1990.

Nicholson, Reynold A., *İslâm Sufileri*, çev: Mehmet Dağ vd., (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978),

Nursî, Bediüzzaman Said, *Risale-i Nur Külliyatı*, (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1996).

Özdemir, Dr. İbrahim, *Çevre ve Din*, (Ankara: Çevre Bakanlığı Yayınları, 1997).

--------------, *Çevre Sorunları ve İslâm*, (Ankara: DIB Yay, 1995).

--------------, "Çevre-Ahlâk *İlişkisi*", *Felsefe Dünyası*, Kış sayı: 14, 1994.

--------------, "Çevre Korumada Çevre Ahlâkı'nın Önemi", Çevre Bakanlığı III. Çevre Şurasına sunulan tebliğ, Belek-Antalya, 4 - 6 Aralık 1996.

Yusuf Ali, *The Holy Qur'an*, (Maryland: Amana Corp., 1983)

Osmanlı'da İnsan ve Çevre Anlayışı*

Giriş:

Yeni bir yüzyıla girerken çeşitli sorunlarımızı da beraberimizde taşıyoruz. Ancak bunlar sadece kendimizle ilgili sorunlar değil. Çevremizle ilgili de sorunlarımız var. Savaş ve soykırımlar binlerce insanın hayatını yok ederken, yuvalarını yıkarken, bir yandan da tabiî çevremizi de tahrip ediyor. Bu sorunların temeline baktığımızda, *kendisinden başkasına hayat hakkı tanımayan, hoşgörülü olamayan bağnaz ve gerici bir anlayışın olduğu görülmektedir.* Dünyanın gelişmiş ve medenî ülkeleri çeşitli ekonomik ve siyasal antlaşmalarla âdeta sınırları kaldırırken, ekonomik olarak birbiriyle kenetlenirken, başka bir ifadeyle dünya globalleşirken, dünyanın bir çok ülkesindeki baskıcı, diktacı ve demokratik değerlere inanmayan liderlerin kendilerinden farklı olan her şeye düşman oldukları görülmektedir. Başka bir ifadeyle farklı bir ırkta, dinde, renkte ve kültürde olan insanlara hayat hakkı tanınmamaktadır. Bu anlayış ve tutum sadece azınlık ve farklı olan hedef kitleleri değil, bizzat bu ülkelerin insanlarına da büyük zararlar vermektedir. Bunun en müşahhas örneğini Balkanlarda görmekteyiz. Faşist ve gerici Sırp milliyetçiliği sadece Müslüman Bosnalı ve Kosovalılara zulüm, işkence, tecavüz ve sıkıntı vermekle kalmamış; dolaylı olarak bizzat Sırp halkına da büyük zararlar vermiştir.

---

* 14 Mayıs 1999 tarihinde Denizli'de düzenlenen "Osmanlının Kuruluşunun 700. Kuruluş Yıldönümü Sempozyumuna sunulan tebliğ.

İşte bu bağlamda tarihin en büyük devletlerinden birisi olan Osmanlının insana ve çevreye bakış açısını irdelemenin ve anlamanın önemi büyüktür. Tarihimiz bu konuda sadece bizlere değil, insanlığa da ışık tutacak kadar zengindir. Burada insan kavramını geniş anlamda kullanıyorum: Osmanlı devletinin sınırları içerisinde yaşayan tüm insanları: Dilleri, dinleri, ırkları ve renkleri farklı insanların tümü. Osmanlı topraklarında bir yandan Hristiyan, Yahudi, Samiri, Sabii, Zerdüşt, Yezidi ve bunların çeşitli mezheplerine mensup insanlar, dini cemaat ve guruplar yaşarken, diğer yandan da Rum, Bulgar, Pomak, Sırp, Hırvat, Arnavut, Arap, Macar, Türk, Kürt vb. birçok halk ve milletten insanlar beraber ve huzur içerisinde yaşamaktaydı.[1]

Çevre kavramıyla da Osmanlı toplumunun kendilerini kuşatan tabiî çevre ve bu çevredeki varlıklarla ilgili değerlerini ve davranışlarını anlıyorum. Diğer önemli bir nokta ise, Osmanlı toplumu ile neyi kasd ettiğimizdir. Burada özellikle Osmanlının hakim zümresi olan ve devletin belkemiğini oluşturan Müslüman halkları kastediyoruz. Böylece bu çalışmanın konusunu Müslüman Osmanlı toplumunun insan ve çevreyle ilgili değer ve davranışları oluşturmaktadır.

İnsanla İlgili Değer ve Davranışlar

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti çok uluslu, çok kültürlü bir mozaikten oluşuyordu. Bununla beraber Osmanlının hukuk sistemini ve değer yargılarını İslâmî referanslar ve kaynaklar meydana getirmekteydi. Osmanlı devlet adamları her ne kadar kendilerinden önceki ve varisleri oldukları medenîyetlerin birikimlerinden istifade etmişler ise de, temel de İslâm'ın temel kaynaklarına yani, Kur'ân,

---

[1] Prof. Dr. Ziya Kazıcı, "Osmanlı Devletinde Dini Hoşgörü", *Köprü*, Kış'99, s. 77.

Sünnet, İcma, Kıyas ve Örf dayanmışlardır.[2] Bugün Osmanlı'dan bizlere kalan arşiv belgeleri incelendiğinde, Osmanlı Devletinin ve onun hakim unsuru olan Müslüman halkının, Müslüman ve Müslüman olmayan halkların haklarına büyük bir itina, hoşgörü ve dikkat gösterdiği görülmektedir. Bunun bir sonucu olarak farklı din, kültür ve ırktan insanların (vatandaşların) hakları çeşitli kanunnameler ve belgelerle teminat altına alınmıştır. İnsan Haklarının gelişimi ve bugün geldiği nokta düşünülürse, Osmanlı tatbikatının özellikle de devletin güçlü olduğu zamanlarda, dikkat çekici olduğu görülmektedir. Çeşitli Batılı tarihçi ve bilim adamı Osmanlı'yı çeşitli noktalardan eleştirirken, onun hoşgörüsünü takdir etmekten kendilerini alamamaktadırlar. Bunlardan birisi olan ünlü tarihçi Gibbons'un şu tespitleri gerçekten dikkat çekicidir:

> Yahudilerin toptan öldürüldüğü ve Engizisyon mahkemelerinin ölüm saçtığı bir devirde Osmanlılar, idareleri altında bulunan çeşitli dinlere bağlı kimseleri barış ve ahenk içerisinde yaşatıyorlardı. Onların müsamahakârlığı, ister siyaset, ister halis insaniyet duygusu isterse lakaydi neticesi meydana gelmiş olsun, şu vak'aya itiraz edilemez ki, Osmanlılar, yeni zaman tarihinde milliyetlerini tesis ederken dini hürriyet umdesini temel taşı olmak üzere vaz'etmiş ilk millettir. Ardı arkası kesilmeyen Yahudi ta'zibatı ve Engisizyona resmen yardım

[2] Bkz.: Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi", *İÜHF Dergisi*, 1945, XI/3-4, s. 209.

> mesuliyet lekesini taşıyan asırlar esnasında, Hristiyan ve Müslümanlar, Osmanlıların idaresi altında ahenk ve barış içinde yaşıyorlardı."[3]

Osmanlı idarecilerinin yönetimleri altında bulunan çeşitli insanlara karşı tutum ve davranışlarına bir başka örnek ise meşhur müsteşrik C. Brockelmann'ın şu tespitleridir:

> Müslüman Türkler, fetihleri esnasında isteselerdi Hristiyanlığı tamamen yok edebilirlerdi. Fakat mensubu bulundukları din, buna müsaade etmez. Bu yüzden Fatih Sultan Mehmed, nasıl ki daha önceleri dedeleri, kendi kilise teşkilatında serbest bırakmak suretiyle, Bulgarları rahatsız etmedilerse o da eski dini gelenekle tanınmış İslâmî devlet görüşüne de tamamıyla uygun olarak Ortodoks Rum ruhanî sınıfının silsile-i meratibini bütün salahiyetleri ile tanıdı. Hatta o, Hristiyanlar üzerindeki medenî hukuk alanında kaza hakkını tanımak suretiyle kilisenin nüfuzunu arttırdı bile."[4]

Konumuzla ilgili olarak dikkat çekici ve Brockelmann'ın da işaret ettiği bir fermanı zikretmek istiyorum. Ferman Fatih Sultan Mehmed'a ait ve söz konusu yer ise bugün tarihin en dehşetli zülüm, işkence ve soykırımlarına sahne olan Balkanlar. Fatih'in bu fermanla Bosna'daki Latin papazların her türlü hak ve

---

[3] Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, çev: Rağıp Hulusi, İstanbul, 1928, s.63. (Ziya Kazıcıdan naklen.)

[4] C. Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev: N. Çağatay, Ankara, 1964, I, s.258.

hürriyetlerini teminat altına aldığı görülmektedir. Ferman şöyledir:

> Ben ki, Sultan Mehmed Han'ım, cümle avam ve havassa malum ola ki, iş bu darendegan-ı ferman-ı hümayun Bosna ruhbanlarına mezid-i inâyetim zuhura gelüp buyurdum ki, mezburlara ve kiliselerine kimse mani ve müzahim almayup ihtiyatsız memleketimde duralar. Ve kaçup gidenler dahi emn-ü emanda olalar. Gelüp bizim hassa memleketimizde havfsız (korkusuzca) sakin olup kiliselerine mütemekkin olalar. (....) Kendilere ve canlarına kiliselerine ve dahi yabandan hassa memleketimize adem gelürler ise yemin-i mugallaza (ağır ve büyük yemin) ederin ki, yeri göğü yaradan Perverdigar (Allah) hakkı içün ve ulu Peygamberimiz hakkı içün ve kuşandığım kılıç hakkı içün bu yazılanlara hiçbir ferd muhalefet etmeye, madem ki bunlar, benim emrime muti ve munkad olalar.,"[5]

Altı yüzyıllık Osmanlı idaresinde, farklı din, mezhep, ırk ve milletten olan insanlara tanınan hak ve hürriyetler, sağlanan can ve mal emniyetiyle ilgili olarak, daha birçok belge sunulabilir. Ancak yukarıdakilerle yetinip, konunun çevre boyutuna geçmek istiyorum

[5] Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi Inkişafı*, İstanbul, 1936, s. 93-94. (Ziya Kazıcı'dan naklen, s.80.)

Müslüman Osmanlı toplumunun sahip olduğu dünya görüşünün bir sonucu olarak sadece farklı din, dil, ve millet mensuplarına değil, tabiat ve çevreye de aynı şekilde büyük bir hürmet ve sevgi ile yaklaştığı görülmektedir. Başka bir ifadeyle, kendisiyle barışık olan Osmanlı toplumu çevresiyle ve çevredeki her şeyle de barış içinde idi. Bunu aşağıda zikredeceğimiz örneklerde göreceğiz.

Öncelikle çevreyle ilgili alınan kanunî önlemlere bakalım. Çevreyle ilgili doğrudan kanunî gelişmelere bakıldığında, Fatih Sultan Mehmed'in konuyla ilgili uygulamaları yine öncelikle dikkat çekmektedir. Haliç'in dolmaması için önlemler alan Fatih'in, Kağıthane deresi havzasında hayvan otlatılmasını, bina yapılmasını ve tarla açılmasını yasakladığı görülmektedir. Ayrıca erozyona müsait yamaçlar ağaçlandırılmış ve ormanlarda ağaç kesimi yasaklanmıştır. "Ormanlarımdan bir dal kesenin, başını keserim" diyerek ormanların korunmasıyla ilgili kararlı tutumu bilinen Fatih'in, bugün çevre temizliği ve sağlığı bağlamında son derece dikkat çekici bir fermanı da bulunmaktadır. Ferman şöyledir:

> Ben ki İstanbul Fatihi abd-i aciz Fatih Sultan Mehmet, bizzatihi alın terimle kazanmış olduğum akçelerimle satun aldığım İstanbul'un Taşlık mevkiinde kâin ve malûlu'l-hudut olan 136 bap dükkânımı aşağıdaki şartlar muvacehesinde vakf-ı sahih eylerim. Şöyle ki:
>
> Bu gayr-i menkulâtımdan elde olunacak nemalarla İstanbul'un her sokağına ikişer kişi tayin eyledim.

Bunlar ki, ellerindeki bir kap içerisinde kireç tozu ve kömür külü olduğu halde günün belirli saatlerinde bu sokakları gezerler. Bu sokaklara tükürenlerin, tükürükleri üzerine bu tozu dökeler ki, yevmiye 20'şer akçe alsunlar; ayrıca 10 cerrah, 10 tabip ve 3 de yara sarıcı tayin ve nasp eyledim.

Bunlar ki, ayın belli günlerinde İstanbul'a çıkalar bilâistisna her kapuyu vuralar ve o evde hasta olup olmadığını soralar; var ise şifası, ya da mümkün ise şıfayâb olalar. Değilse kendilerinden hiç bir karşılık beklemeksizin Darülacezeye kaldırılarak orada salâh bulduralar.

Maazalllah herhangi bir gıda maddesi bahranı da vâkı olabilir. Böyle bir hal karşısında bırakmış olduğum 100 silâh, ehli erbaba verile. Bunlar ki hayvanat-ı vahşiyenin yumurtada veya yavruda olmadığı sıralarda balkanlara çıkıp avlanalar ki, zinhar hastalarımızı gıdasız bırakmayalar.

Ayrıca külliyemde bina ve inşa eylediğim imarethanede şehit ve şühedânın harimleri ve Medine-i İstanbul fukarası yemek yiyeler. Ancak yemek yemeye veya almaya bizzâtihi kendûleri gelmeyûp yemekleri güneşin loş bir karanlığında ve kimse

> görmeden kapalı kaplar içerisinde evlerine götürüle.* [6]

Osmanlı dönemi vakıf eğitim ve hayır kurumlarından cami, medrese, tekke, sübyan mektebi, hamam, çeşme, kütüphane, kitap, darü'-şifa, darü'z-ziyafe, ribat, köprü, yol ve kervansaray gibi eserlerle bunların kuruluş gayeleri ve hizmet hedefleri incelendiğinde, herhangi bir ayırım yapmaksızın bütün mahlukata dönük olduğu görülür. Ayrıca bu mimarî eserlerin çevre düzenlenmesi, mimarî şekli ve diğer nitelikleriyle, çevresi ile uyum içinde oldukları görülmektedir. İstanbul'un mimarî eserlerine, onların zarif çeşme ve sebillerine, çiçekli zarif bahçelerine, tatlı kuş nağmelerine, mis gibi çiçek kokuları ve lahutî ezan sesleri ile meşbu latif rüzgarlarını bize nakleden Batılı seyyahlar; İstanbul'u çiçek ve ağaç denizi içinde bir köşk ve bir hayal ülkesi olarak sunmaktadırlar.

Osmanlı toplumunun ağaç ve yeşilliklerin korunması konusundaki titizliğini bir Batılı seyyahın anlattığı şu olayda görmek mümkündür. Olay İstanbul'da geçmektedir. Fransız doktor A. Brayer anlatıyor:

> Bir gün bir Hristiyan hastamın bahçesinde gezinirken âilesinin kalabalıklaşmış olduğundan bahsederek evine bir dâire daha ilâve etmek istediğini, fakat beş altı ağaç yıkmak icâb ettiği için arzusunu yerine getirmesine mâni olan müşkil bir vaziyet içinde bulunduğunu söyledi ve sözüne şöyle devam etti:

---

* Bazı kelimelerin bugünkü anlamları: *Abd-i aciz*: Aciz kul; *kain*: bulunan; *malumu'l-hudud*: sınırları belli olan; *nema*: gelir; *bilaistisna*: Istisnasız; *Mazaallah*: Allah korusun; *salah*: iyileşmek; *balkanlara*: ormanlara, dağlara; *şifayab*: şifa bulan; *zinhar*: sakın, kesinlikle; *şühedanın harimleri*: şehidlerin aileleri; *Medine-i İstanbul*: İstanbul şehri.

[6] Bu vasiyetname Gevher Nesibe Eğitim Enstitüsü Çevre Sağlığı Bölümü'nden sağlanmıştır.

> Bu ağaçların mevcud olduğunu Müslüman komşularımın hepsi biliyor ve hepsi her gün görüyor. Şimdi bunların yerine ev yaptırdığımı görecek olurlarsa, neden dolayı ağaçları yıkmaya cür'et ettiğimi gelip benden sorarlar ve beni tahkir ve terzil ederler (aşağılarlar). Onlar bâtıl Müslüman i'tikadlarının himâyesindedirler. Bununla beraber maksadımda muvaffak olmak için elimde bir çâre yok değil; ama o mâlûm yol uzun bir yol: Diplerine civa koyarak ben bu ağaçları yavaş yavaş kurutulabilirim. Eğer komşularım gözle görülür bir sebep olmadığı halde birer birer mahv olup gittiklerini görecek olurlarsa, tabiî benden şüphe ederler. Fakat ben de işte o tereddüt içinde ucuz kurtulmuş olurum.
>
> Müslüman-Türklerin asırlardan beri gölgelerinde dinlendikleri bu güzel tabiat mahsullerine karşı besledikleri hürmet sâyesinde Türkiye'de altı, sekiz ve hattâ on ayak çapında çınarlar vardır: Bâzan bunlar tâzeliklerinde letâfet ve şöhretini te'min ettikleri evi havasız ve ziyâsız bırakacak nisbetler almaktadır.

Osmanlı vakıf binaları incelendiğinde, bunların çevresindeki nefis ve zarif kuş evlerinin zarif bir taç gibi bu binaları süslediği görülür. Böylece mimarî eserlerle tabiat ve çevre arasında bir uyum sağlanmış, bu binalarda yaşayan insanların stressiz ve dengeli bir hayat sürmeleri hedeflenmiştir.

Yine Sultan II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed Han dönemlerinde, Edirne'de bina edilen Dâru'ş-Şifâ ve Bîmarhâne'lerde hastaların klâsik mûsiki, ney sesleri, güzel Kur'ân kırâ'etleri, bülbül sesleri, güzel çiçeklerle, nefis gül kokulu gül bahçeleri içinde, akarsu sesleri ile tedavi edildikleri görülmektedir. Başka bir ifadeyle, insan-çevre ilişkisinin ilginç bir uyumuna rastlanmaktadır. Günümüzde, birçok Batı Üniversitesinde okutulmaya başlanan Eko Psikoloji (Çevre Psikolojisi)'nin yapmak istediği de, insanın doğayla iletişimini yeniden sağlayarak, çağdaş insanın başta depresyon ve stres olmak üzere psikolojik/manevî hastalıklarını tedavi etmektir.

Osmanlının çevreyle ilgili bakış açısını görebileceğimiz bir diğer alan ise minyatür ve tezhiplerdir. Bunlar dikkatle incelenirse, insanoğlunun hayalindeki, stilize edilmiş, ağaç, kuş, çiçek ve hayvan figürleri; masmavi göğü, yeşil çimenleri, çiçeklerle bezeli dağları, masmavi akan dereleri ile bu resimlerin âdeta cennetin irem bağlarını temsil etmekte oldukları görülür. Yine bu minyatürlerdeki insan figürlerine dikkat edilirse, bunların sol elinde İslâmî temizliği, tazeliği ve inceliği sembolize eden bembeyaz bir mendil; sağ elinde ise, insan-çevre uyum ve dengesini sembolize eden bir gonca gül bulunduğu görülür. Bu tablo bize, Osmanlı kültür medenîyetinin insanın çevresi ile bir bütün olduğunun örneğini apaçık olarak göstermektedir

İnsan-çevre ilişkisinin sosyal boyutu, yani sosyal çevreyle ilgili olarak ise şunlar dikkat çekicidir. Yine yabancı seyyahlara göre: Osmanlı ülkesinde cinâyet, hırsızlık, eşkıyalık, sarhoşluk ve gürültünün, yok denecek kadar az olduğunu; hatta bazı şehirlerde hiç bulunmadığını, bunun sebebinin, adaletin harfiyen uygulanmasından ve verilen cezaların caydırıcı olmasından kaynaklandığını; iyi dinî terbiye görmüş olan halkın bu gibi suçlara müsamahakâr bakmaması olduğu görülmektedir

Yine bu seyahatnamelerde, Osmanlı ülkesi; "Zabıta vak'ası olmayan, gece gündüz asayişin tam olduğu, Müslüman Türklerin son derece doğru dürüst bir hayat sürdüğü bir ülke" olarak bildirilmektedir. *Bunların hayatlarını Kur'ân'ın şekillendirdiğini; dürüstlük ve ahlâklarının kaynağının, Kur'ân ve İslâm Peygamberinin ahlâk anlayışı olduğu" vurgulanmaktadır.*

Osmanlı toplumunun tüketim alışkanlıkları ve değer yargılarıyla ilgili olarak ise şunları görüyoruz: İsrafı sevmeyen Osmanlı milletinin ihtiyaçlarından fazla yemek yemediklerini; cirit, atçılık, okçuluk, yüzme ve güreş sporlarını çok sevdiklerini; içki, afyon, esrar, düello, zina, hırsızlık, sahtekârlık, tabasbus ve gıybet gibi toplumsal hastalıkları hiç bilmediklerini. Öyle ki bir kişi eğer oyuna meraklı ise, Osmanlı adliyesinin onun şahitliğini asla kabul etmediğini naklederler.

Hayvan Hakları

Hayvan hakları tamamen son zamanlarda ortaya çıkmış bir konudur. Hayvan hakları bir yana, insan haklarıyla ilgi sorunların çözülemediği, insanın insana düşman olduğu; hakkını, hukukunu, maddî ve manevî şahsiyetini yok etmeye çalıştığı, etnik temizliklerin yapıldığı bir zamanda yaşıyoruz. Bununla beraber, Osmanlı toplumunda farklı ırk, millet, din, kültür ve etnik gruplara mensup insanlara büyük bir müsamaha ile bakıldığı; tüm bu grupların her tür haklarının teminat altına alındığına yukarıda işaret etmiştik. Aynı şekilde, Osmanlı toplumunda hayvanların korunması ve onlara herhangi bir şekilde zulüm ve işkence edilmemesi için de bazı kanunî tedbirlerin alındığı görülmektedir. Böylece, hayvanlara iyi bakma ve zulüm etmeme insanların

vicdanına ve kişisel kararlarına bırakılmayarak, konuyla ilgili gerekli önlemler alınmıştır.[7]

Yine Batılı yazarların seyahatnamelerinde, Osmanlı Türklerinin son derece âlicenap ve misafirperver olduğu ve kapısına gelen kişiyi "Allah misafiri" düşüncesi ile evinde en az üç gün ağırladığını, zalimlere karşı haşin ve tavizsiz olduğu, hayvanlara ve ağaçlara şefkat ve merhamet gösterdiklerini hatta ölmüş hayvanlara bile acıyıp, onları gömdüklerini görürüz. Kış mevsiminde, dağdaki vahşi hayvanlara aç kalmamaları için et dağıtan vakıflar, her gün şehirdeki kedi ve köpeklere et ve manço veren vakıflar; leylekler, kediler ve köpekler için hayvan hastaneleri kurmuşlardı." Denilmektedir. Sadece birkaç belge zikredelim:

9 Şubat 1829 tarihli bir belgede İstanbul'da yük ve odun taşıyan atlarla ilgili olarak: Cuma günleri tatil etmek [çalıştırmamak], Hayvanlara güzelce bakmak, Yük boşalttıktan sonra dahi hayvanlara binmemenin eskiden beri uyulan bir usul olduğu belirtilmekte, ancak son zamanlarda buna uyulmadığı belirtilerek, gerekli tedbirlerin alınması talip edilmektedir.[8]

27 Temmuz 1730 tarihli bir belgede ise Atlara binen hamalların sokaklardan geçerken kirli suları özellikle yaşlıların, kadınların ve çocukların üzerine sıçratarak onları rahatsız ettiği; atlara yüklenen ekmek sepetlerinin üzerine ayaklarını uzatarak, ekmeğe [nan-ı aziz] hürmetsizlik ettikleri.[9]

Konumuzla ilgili bir diğer belgede ise, İstanbul'daki hamalların ikindiden sonra atları çalıştırdıkları ve dahası yükün üzerine bindikleri belirtilerek bunun önlenmesi istenmektedir. Bunun önlenmesi için ilginç bir yöntem de

---

[7] Şunu da üzülerek belirtelim ki: Çevre Bakanlığının hazırladığı hayvanları koruma kanunu yıllardır TBMM'den kanunlaşmayı beklemektedir.

[8] Sadık Albayrak, *41 Orijinal Belge Işığında Eski İstanbul'da Sosyal Hayat ve Çevre*, (İstanbul: IGDAŞ, 1997), s. 64. Ayrıca bkz: s. 66.

[9] Albayrak, s.56.

önerilmektedir: Yük beygirlerinin semerlerinin tam ortasına üç adet çivi çakılacak, böylece beygirlere binmek mümkün olmayacaktır. Buna uymayanların ise şiddetle cezalandırılacağı belirtilmektedir.[10]

Ayrıca çok sade bir hayat yaşayan Osmanlı Türkleri tasarruflarını hayır işleri için vakıflar kurmak, bunları işletecek destek akar ve gelirlerini de tahsis ederlerdi. Öte yandan, İstanbul'da fazla nüfusun iskan edilmemesi, İstanbul Çevresinde ağaç kesilmemesi, avcılık yapılmaması, yapılacak saray köşk ve evlerinin lüks ve savurganca olmaması, İstanbul mahallerinde kefilsiz kimselerin, bekârların, ahlâken düşük kadınların şehir dışına çıkarılması, mahalle aralarında gizli mahalle açılmaması, sokak kaldırımlarının onarılması, Kağıthane çayırları ve mesire yerlerinde koyun otlatılmaması, Rumeli ve Anadolu ahalisi çiftçilerinin İstanbul'a gelip yerleşmelerinin yasaklanması hakkında; hamile koyunların Hıdrellezden önce kesilmemesi, Koyunların bıçakla değil yumrukla tulum çıkarılarak yüzülmesi hakkında hepsi de sosyal ve tabiî çevre ile ilgili son derece orijinal "Ferman-ı Hümayunlar", yani Padişah Fermanlarının yayınlandığı görülmektedir.

Sonuç olarak, İslâmi değerlerin hayatlarını ve dünya görüşlerini şekillendirdiği görülen Osmanlı Müslüman Toplumunun, hem insana, hem de diğer tüm varlıklara karşı sevgi ve hürmete dayanan bir anlayış geliştirdikleri görülmektedir. Âdeta Yunus Emre'nin "Yaratılmışı severiz, Yaratandan ötürü" deyişinin, Osmanlı Toplumunda müşahhaslaştığı görülmektedir.

---

[10] a.g.e., s. 58.

Türkiye'de Çevre Sorunları ve Bilincinin Dünü-Bugünü

Giriş:

Çağdaş insan, çevresindeki tahribat ve değişmeyi ilk kez 20. Yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru fark etmeye başladı. İnsan-tabiat ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan çevre sorunları, özellikle II. Dünya Savaşından sonra kendisini iyice hissettirmeye başlamıştır. Savaş, en büyük çevre yıkımı olan milyonlarca insanın ölümüyle beraber, doğal çevrenin de tahrip olmasını beraberinde getirmiştir. Bir yandan savaşın neden olduğu yıkımlar tamir edilirken, diğer yandan insanoğlu ilk kez çevre sorunlarının neden olduğu sorunlarla karşı karşıya gelmeye başlamıştır. Bunların başlıcaları:

- 1943'te Los Angels'ta ilk kez fark edilen hava kirlenmesi olarak duman.
- Japonya'da kullanılan atom bombalarının neden olduğu kirlilik ve radyoaktif serpintiler.
- 1944'te yaygın olarak kullanılmaya başlayan DDT ve sebep olduğu sorunlar,
- 1952'de Londra'da hava kirliliğinin Aralık ayında en üst seviyeye çıkması ve bu kirli havanın sonucu olarak bir hafta içerisinde 4000 kişinin ölmesi.

Özellikle bu son olay, tüm dünyanın dikkatlerini çevre kirlenmesinin sebep olduğu/olabileceği sonuçlara çekerek; bunların ne gibi sonuç ve felâketlere neden olabileceğini herkese somut olarak gösterdi.

Dünyamızda sadece son on beş yıl içinde yaşanan bir çok çevre felâketi, yine çevre bilincinin halka yayılmasında ve benimsenmesinde etkili olduğu görülmektedir. Bunların içinde global ve bölgesel mahiyette olup en önemlileri olarak şunlar zikredilebilir:

- İsviçre'de bir depolama tesisinde çıkan yangın, Ren Nehri'ne tarımsal ilaçların ve civa ağır metalinin sızmasına neden olurken, *hem milyonlarca balığın ölmesine ve hem de Federal Almanya ve Hollanda'nın içme suyu kaynaklarının kirlenmesine yol açmıştır.*
- Mexico City'de patlayan sıvı gaz depolama tankları, bine yakın insanı öldürürken, binlerce kişiyi de evsiz bırakmıştır.
- Hindistan'ın Bhopal kentinde bir kimya kompleksindeki methylisocayanot gazı sızıntısı iki bin kişinin ölümüne, iki yüz bin kişinin de kör olması, ya da yaralanmasına yol açmıştır.
- Afrika'da kuraklığın neden olduğu çevre krizi önemli boyutlara ulaşarak otuz beş milyon insanın yaşamını tehlikeye sokarken, bir milyon insanın ölümüne neden olmuştur.
- Cernobil'deki nükleer reaktör kazası Avrupa ve Türkiye üzerinde nükleer serpintilere yol açarak kanser riskini artırmıştır.
- Yerküremizi saran ve morötesi ışınların %98'ini emerek zararlı etkilerden koruyan ozon tabakasının, Güney Kutbu üzerinde inceldiği belirlenmiş, dünyada "ozon" alarmı verilmiştir. Buna bağlı olarak özellikle kanser hastalıklarında artış olduğu ileri sürülmektedir.

- Beslenme dengesizliğinden ve kirli içme sularından etkilenen çoğu çocuk olmak üzere altmış milyon insan, bağırsak hastalıklarından yaşamını kaybetmiştir.
- Havanın kirlenmesinin sonucu olarak ortaya çıkan Asit yağmurları on binlerce hektar ormanın tahrip olmasına neden olmuştur.

Görüldüğü gibi, insan-doğa ilişkileri sonucu olarak öncelikle hava kirlendi. Gelişen sanayi dumanları bir zamanlar ilerleme ve medenîyetin sembolü olarak selâmlanmıştı. Ancak bunun oluşturduğu kirlenmenin, sadece doğayı değil, insanın bizzat kendi varlığını da tehdit etmesi için 20. Yüzyılın ikinci yarısını beklemek yeterli olmuştu. Daha sonra bu kirlilik havada kalmadı. Yağmur, kar ve dolu ile yeryüzüne indi. Nehirler, göller ve denizler, yani sular kirlendi. Toprak kirlendi. Asit yağmurları olarak geri döndüğünde ise, bu sahalardaki canlıları yok ettiği gibi, ormanları ve hatta kültürel eserleri tahrip etti. Böylece çevre kirlenmesi, sadece canlıları değil, cansız varlıkları da tehdit etmeye başladığ.

İnsan-doğa ilişkisinin ilk insanın yaratılmasıyla beraber başladığını biliyoruz. Bu karşılıklı ilişki insanlık tarihi boyunca da devam etmiştir. Ancak doğaya uyum sağlama, ondan yararlanma, onu işleme, ona anlam yükleme ve anlamaya çalışma çabalarının, modern zamanlarda onu bilme, kontrol etme ve hükmetmeye dönüştüğü görülmektedir. Gelişmişlik ve çağdaşlığın ölçütü olarak doğal kaynakları tüketme miktarı gösterilmeye başlanmıştır.

İnsanoğlunun ürettiği bilgi, inşa ettiği kültür ve medenîyetler, hep bu insan- doğa ilişkisinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. İnsanoğlu doğayı inceleyerek, anlayarak ve dönüştürerek, ya da yeniden inşa ederek, günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Ancak insan-tabiat arasındaki bu ilişki, hiç bir zaman günümüzde

geldiği tehlikeli boyuta ulaşmamıştır. Zira bugün bu ilişki bir dönüm noktasına ulaşmış bulunmaktadır. İnsanoğlunun mevcut yaşam biçimini ve tüketim alışkanlıklarını, kısacası doğayla olan ilişki biçimini değiştirmeden daha fazla yoluna devam edemeyeceği ileri sürülmektedir. Yaşama, tüketme ve atma alışkanlıklarımızın bir sonucu olarak da yüzyılımız daha önce görülmemiş çevre kirlenmelerine sahne olmuştur.

Pulitzer Ödülü sahibi Amerikalı ünlü yazar Barbara Tuchman "21. yüzyılda yaşayan bir tarihçi olsaydınız ve 20. yüzyılı tanımlamanız istenseydi nasıl tanımlardınız, sorusuna hiç tereddüt etmeden: "*Bozulma, kirlenme, çürüme ve parçalanmalar yüzyılı.*" diye cevap vermesi bu açıdan ilginçtir.

BM'nin kurduğu *Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonunun* hazırladığı ve *Ortak Geleceğimiz* adıyla yayınlanan raporda bu gerçek şöyle ifade edilmektedir:

> Bu yüzyıl boyunca, beşerî dünya ile onu taşıyan gezegen arasındaki ilişkiler köklü bir değişiklik geçirmiştir. Yüzyıl başladığı sıralarda, insanların sayısında da, teknolojide de gezegenin sistemlerini önemli ölçüde değiştirecek güç var olmakla kalmamakta, aynı zamanda, atmosferde, toprakta sularda, bitki ve hayvanlar arasında ve bunların hepsinin birbiriyle ilişkilerinde
> birtakım önemli, istenmeyen değişiklikler yer almaya başlamış bulunmaktadır.
>
> Değişikliğin hızı, bilimsel disiplinlerin ve bugün sahip olduğumuz yeteneklerin değerlendirilip yol gösterebilme hızını aşmaktadır. Bu hız, siyasal ve

> ekonomik kuruluşları daha farklı, daha parçalara ayrılmış bir dünyanın şartları doğrultusunda ortaya çıktığında uyum sağlama ve baş edebilme açısından eksik kalmaktadır. Bu kaygıları siyasal gündeme sokma yolları arayan pek çok kişi, kaygı içindedir.

Yakın zamana kadar bir süper gücün en üst kademesinde bulunmuş olan Mihail Gorbaçov'un söyledikleri de sorunun boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir. Gorbaçov dünyanın içinde bulunduğu durumu şöyle tanımlıyor: "Hızlı bir trenle uçuruma doğru yol alıyoruz. Zamanında uyanmaz ve gerekli tedbirleri almazsak hepimizi toplu bir felâket beklemektedir."

Bu kısa girişten de anlaşıldığı gibi, çevre konusu girift ve karmaşık bir konudur. Sadece ortaya çıktığı bölge ve ülkeler için değil, bazen tüm dünya için hayatî sonuçlar getirmektedir. Ülkemizdeki başlıca çevre sorunları ve bilincinin dünü ve bugününü araştırırken, konunun bu boyutunun altını çizmek gerekmektedir. Böylece, çevre bilinci, sadece lokal ve bölgesel kirlenmelere odaklanmamalı, komşu ülkelerde ve hatta dünyadaki diğer çevre sorunlarına da ilgi duymalıdır. Aslında çevrenin uluslararası politikada kazandığı önem de, konunun bu boyutundan kaynaklanmaktadır. Ancak yine de konuyu belli bir çerçeve içerisinde tanımlamak gerekmektedir.

Çevre Nedir?

1866 yılında Alman zoolog Prof. Haeckel ilk kez çevreden bahsederken "zoolojik türler ile onları çevreleyen dünya arasındaki ilişkilerin bilimi" olarak tanımlıyordu. Tanım yirminci yüzyılın ilk yarısında da, anlam genişlemesine uğramasına rağmen, bu temel anlamını korudu. Ancak günümüzde çevre kavramı bu temel

anlamına ek olarak çok zengin bir anlam kümesine kavuşmuştur. Öyle ki, bazen çevre derken neyin kast edildiği belirsizleşmektedir. Ancak, çevre kavramının "karmaşık ve sınırlarının çizilmesinin" güçlüğüne dikkat çeken bilim adamları, yine de aşağıdaki tanım ile ona bir sınır çizmeye çalışmışlardır:

- İnsanın diğer insanlarla olan karşılıklı ilişkileri ve insanların bu ilişkiler sürecinde birbirlerini etkilemeleri.
- İnsanın kendi dışında kalan tüm canlı varlıklarla, yani bitki ve hayvan türleriyle olan karşılıklı ilişkileri ve etkileşimi,
- İnsanın canlılar dışında kalan, ama canlıların yaşamlarını sürdürdükleri ortamdaki tüm cansızlarla, yani hava, su, toprak, yeraltı zenginlikleri ve iklimle olan karşılıklı ilişkileri ve bu ilişkiler çerçevesindeki etkileşimi.

Günümüzde ortaya çıkan bir çok çağdaş hastalık ve sorunun temelinde çevreyle ilgili nedenlerin olduğunun farkına varılması bu olguyu desteklemektedir. Tüm bunların bir sonucu olarak, günümüzde bir çok üniversitede çevre felsefesi, çevre eğitimi, eko-psikoloji, çevre sağlığı, çevre ahlâkı, din ve çevre dersleri de, Haeckel'in tanımladığı anlamdaki Çevrebilimin yanında okutulmaktadır. Yine bir çok Üniversitemizde Çevre Mühendisliği bölümleri bulunmaktadır. Ancak bu çalışmada, öncelikle dünyanın ve Türkiye'nin belli başlı çevre sorunlarına değinilecek; bu sorunların gelişiminin yanında bunlarla ilgili mevzuat ve bilincin gelişimi de vurgulanacaktır. Çevre sorunlarının çözümünde halkın ve toplumun temel belirleyici ve özne olduğundan hareketle, gelenek ve kültürümüzdeki çevreci hususlar vurgulanacak; daha sağlıklı ve temiz bir çevre için bazı önerilerle son bulacaktır.

Temel Çevre Sorunları

Çevre sorunlarının gelişimine girmeden önce, dünyamızı ve ülkemizi tehdit eden bazı temel çevre sorunlarının üzerinde durmak gerekmektedir. Böylece, hem bu sorunların niteliği hem de bunlarla ilgili mevzuat ve bilincin gelişim tarihleri daha iyi izlenebilecektir. Aslında bu ayırımın kendisi dahi çevre sorunları gibi yenidir. Zira çevre sorunları ilk kez II. Dünya savaşı sonrası ortaya çıktığında, bunların son tahlilde sanayileşmenin bir sonucu olduğu ve sadece bulundukları bölgeleri ilgilendirdiği sanılıyordu. Böylece, bunlarla ilgili çözüm ve bilinç de bölgesel ve mahallî olarak düşünülüyordu. Çevre sorunlarının ortaya çıktığı bölge/bölgelerde yaşamayan insanlar bu sorunlara ilgi duymadıkları gibi, çözümü konusunda da bir endişe hissetmiyorlardı.

Ancak, çevre sorunlarının sebep olduğu bazı sonuçlarının evrenselliği anlaşıldıktan sonra global anlamda bir çevre bilinci uyanmaya başladı. İnsanlar ancak o zaman anlayabildiler ki: *Tek bir dünyamız var*. Hepimiz aynı gezegenin üzerindeyiz. Bir çevre düşünürünün kullandığı simge ile, aynı gemideyiz, Bu geminin batması ile hepimiz batacağız. Her ne kadar üst güvertede yaşayanlar daha çok sorumlu olsa da.

Belirtildiği gibi, "çevre sorunlarının" insanlık üzerindeki etkilerinin tam olarak anlaşılması son yirmi yılda meydana geldi. Daha önceleri su ve hava kirlenmesi olarak görülen ve daha çok sanayi bölgelerinde rastlanan çevre sorunlarının, toksik atıklardan, ozon tabakasının incelmesine, tabiattaki biyolojik zenginliğin yok olmasına, yani bazı canlı türlerinin bir daha dönmemecesine yok olmasına, iklim değişikliklerine, deniz ve okyanusların kirlenmesine kadar uzandığı görüldü. Ayrıca çevre kirliliğinin sadece insanın maddî ve ruh sağlığını tehdit etmediği; medenîyet ve kültürel varlıkları da tehdit ettiği ortaya çıktı. Dahası bu sorunlar sadece zengin ve gelişmiş

ülkeleri değil, gelişmemiş veya gelişmekte olan ülkeleri de aynı derecede etkilemektedir. Şimdi bu sorunların temel niteliğine dikkat çekmek istiyoruz. Zira bu sorunların bazıları global iken, bir kısmı bölgesel ve diğer bir kısmı ise mahallî sorunlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tüm insanlığı tehdit eden global çevre sorunlarının başlıcaları: İklim değişmesi, sera etkisi, ozon tabakasının incelmesi ve hızlı nüfus artışıdır. Dünyamız âdeta bir canlı gibi hassas eko sistemlerden meydana geldiğinden, global çevre sorunlarının sonuçlarından tüm canlılarla beraber insanlar da etkilenmektedirler. Bu nedenle, bu sorunlar sadece meydana çıktıkları yerlerdeki insanları ve çevreyi tehdit etmiyorlar. Tüm insanların sağlığını ve geleceğini tehdit ediyorlar.

Bölgesel Çevre Sorunları ise, daha çok ortaya çıktıkları bölgedeki eko sistemleri ve dolayısıyla insanları tehdit eden sorunlardır. En önemlileri ise, Eko sistemlerin tahribi ve Biyolojik zenginliğin kaybolmasıdır.

Mahallî Çevre Sorunlarına gelince, bunlar daha çok ortaya çıktıkları yerleri tehdit eden sorunlar olup başlıcaları: Atık Maddeler (Çöpler), Sanayi ve Kimyasal Atıklar ve Zehirli Atıklardır.

Birkaç yıl öncesine kadar çevre sorunları konusunda bazılarını aydınlatmak bazen zor olabiliyordu. Yerel yönetimleri ve yetkilileri uyarmak için bilimsel raporlara ihtiyaç duyuluyordu. Bir çok insan ise çevre sorunlarını ciddîye almıyordu. Ancak, günümüzde herkes bir şeylerin ters gittiğini bizzat kendi beş duyusuyla tecrübe edebiliyor: Kirlenen hava, su ve denizin yanında; yok olan ormanlar ve buralarda yaşayan canlılar. Bunların bir sonucu olarak değişen iklim. Bir yandan kavurucu sıcaklar, bir yandan sel felâketleri. Son birkaç yıldır âdeta Hz. Nuh'tan bu yana yaşanan en büyük sel felâketlerine şahit olunmaktadır.

Çevrenin tahribine seyirci kalan, başka bir ifadeyle çevreyi bilinçsizce tahrip eden; ondaki ilahi denge ve

ahengi göz ardı eden modern insan, bunun bedelini çok pahalıya ödemektedir. Bunun en tipik örneği, ülkemizin bazı bölgelerinde aşırı ağaç ve orman kesimlerinin neden olduğu felâketlerdir. Ağaçların ve ormandaki ekolojik yapıların suyu tutucu ve erozyonu önleyici rolünün gözardı edilerek, bu ağaçlar kesilmiş; böylece yağan yağmurlar sellere ve çamur deryalarına dönüşmüştür. Bunun tipik örnekleri ülkemizin bir çok yerinde özellikle de Senirkent, Zonguldak ve Trabzon'da meydana gelmiş; trilyonlarca maddî zararın yanında, tamir edilemez çevresel zararlara sebebiyet vermiştir.

Artık herkes, çevrenin ve ekolojik dengenin bozulmasının sebep olduğu ve olabileceği sorunlarla ilgili olarak ilk elden tecrübe ve deneylere sahiptir. Burada Rum suresinin 41. Âyeti gerçekten anlamlıdır:

> İnsanların bizzat kendi işledikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu. Allah, belki pişmanlık duyup dönerler diye, yaptıklarının bir kısmının cezasını onlara dünyada tattıracak.

Şimdi global, bölgesel ve mahallî olarak dünyayı ve ülkemizi tehdit eden bazı önemli çevre sorunlarına kısaca değinmekte yarar bulunmaktadır.

Hava Kirliliği ve Asit Yağmurları

İnsanların faaliyetleri sonucu meydana gelen üretim ve tüketim faaliyetleri sırasında ortaya çıkan atıklarla hava tabakası kirlenerek, yeryüzündeki canlı hayatını tehdit eder bir konuma gelir. Yeryüzündeki canlı hayatın sürmesi için vazgeçilmez bir yere ve öneme sahip olan hava tüm hayatı etkileyecek biçimde endüstriyel artıklarla değişik yollardan kirlenmektedir. Bu kirlenme ilk kez 1940-1950'li yıllarda gelişen sanayileşmenin bir sonucu olarak dünyanın çeşitli şehirlerinde havanın aşırı kirlenmesiyle görülmeye başlandı. İşte bundan dolayı

"insanlar tarafından atmosfere karıştırılan yabancı maddelerle hava bileşiminin bozulmasına" *hava kirliliği* denildi. *Dünya Sağlık Örgütü*'ne göre: "Hava kirliliği, canlıların sağlığını olumsuz yönden etkileyen veya maddî zararlar meydana getiren havadaki yabancı maddelerin, normalin üzerindeki yoğunluğudur."

Hava kirliliğine yol açan unsurlar ya doğrudan fabrika bacalarından, egzoz gazlarından havaya karışıyor yada havadaki diğer gazlarla birleşerek, havanın kirlenmesine yol açıyor.

Ayrıca sanayi işletmelerinin çıkardığı baca gazları havadaki oksijen ve su buharı ile birleşerek, bir dizi kimyasal reaksiyonlar sonucu asit yağmurlarına dönüşür. Asit yağmurları toprağın yavaş yavaş asitlenmesine yol açarak, ağaçların ve bitkilerin topraktan beslenmesine engel olur. Asit yağmurları ayrıca çeşitli yollardan sulara karışarak, sulardaki canlıların hayatını da etkiler.

Havadaki karbon tozları, katı parçacıklar, karbonmonoksit, kükürt dioksit, doymamış hidrokarbonlar, aldehitler ve diğer kanserojen maddeler insanlarda solunum yolları hastalıkları, nefes darlığı ve akciğer kanseri gibi değişik hastalıklara yol açarlar.

Sanayileşme ile büyük hız kazanan hava kirlenmesi özellikle büyük kentlerin çevresinde yoğunlaşmaktadır. Çünkü büyük kentler ve onların çevresinde yoğunlaşan üretim ve tüketim faaliyetleriyle artıklar hızla çoğalıyor. Ayrıca egzoz gazları, trafik tıkanıklıkları ve gürültü de hayatın kalitesini hızla düşürmektedir.

Havanın gaz halinde ve sürekli hareket içinde olması rüzgarlarla *kirlenmeyi yeryüzü ölçüsünde yaygınlaştırıyor*. Bu bağlamda en çok zararı ise ormanlara veriyor. Büyük kentlerde alt yapı yatırımlarının hazır olması, deniz, hava ve kara yolu ulaşımının kolaylığı yatırımların büyük kentlerin çevresinde yoğunlaşmasına yol açıyor. İşgücü ve pazar açısından çok uygun olan büyük kentler, üretim ve

tüketim faaliyetlerinin en yoğun olduğu yörelerdir. Bu yoğunluk, hava kirlenmesinin büyük kentlerde ileri boyutlara ulaşmasına neden olmaktadır.

Bütün bunların en önemli sebeplerinden birisi sanayi ve teknolojilerimizin bir sonucu olan asit yağmurları. Uzmanların bildirdiklerine göre bunun kaynağı sanayi kuruluşlarıdır. Özellikle termik santrallerin bacalarından çıkan dumanların içinde bol miktarda kükürtdioksit ve azot oksit gibi gazlar bulunmaktadır. Bunlar atmosferdeki nem ile birleşince yakıcı asitlere (sülfirik asit, nitrik asit vb.) dönüşmekte kar, yağmur, sis yağışlarıyla da yeryüzüne ulaşmaktadır. İşte bunlara asit yağmuru deniliyor.

Asit yağmurları, göller ve nehirler gibi sular dünyasına düştüğünde bunların asitlik derecesini arttırır. Balıklar sudaki asitlik değişimine çok duyarlı oldukları için böyle sularda yaşayamazlar. Gerçekten de, Baltık ülkelerindeki göller İngiltere'deki ağır sanayi bölgelerinden kaynaklanan asit yağmurları ile asitleşmiş ve bu göllerde birçok balık türü ortadan kalkmıştır.

Asit yağmurları hayvanlar ve bitkiler gibi canlı varlıklara zarar vermekle kalmaz, taşınmaz kültür varlıklarını da olumsuz yönde etkiler. Örneğin, kent içi ya da kent dışındaki tarihî binalar, açık hava müzeleri, binlerce yıllık antik kentlere ait yapılar veya Nemrut dağında olduğu gibi taş anıtlar asit yağmurlarıyla yıpranmakta ve dağılmaktadır. Asit yağmurları bitki toplumlarının, örneğin geniş ormanların toprak üstü kısımlarında yakıcı zararlar oluşturduğu gibi, toprakların yapısını da bozmakta, toprak içindeki bitki köklerinin hastalanmasına ve toprağa can veren mikroorganizmaların ölmesine neden olmaktadırlar.

Suların Kirlenmesi

Hava gibi su da hayat için vazgeçilmez bir yer ve öneme sahiptir. Dünyanın yaklaşık olarak, dörtte üçü sularla kaplıdır. Dünyadaki suların yalnızca %3'ü tatlı su,

geri kalanı ise tuzludur. Tatlı suların büyük bir kısmı da dağ doruklarında kar ya da kutuplarda buz halindedir. Suların kullanılmaz hale gelmesi, hayatın kaynağının kuruması, canlı hayatın yok olmasıdır.

Su kaynaklarının kullanılmasını bozacak veya zarar verecek derecede niteliğini düşürecek biçimde suyun içerisinde organik, inorganik, radyoaktif ve biyolojik herhangi bir maddenin bulunmasına su kaynaklarının kirlenmesi denilmektedir.

Başka bir ifade ile, sanayi artıklarının ve kanalizasyon sularının deniz, göl ve nehirlere karışması suların özelliklerini, kalitesini büyük ölçüde yok etmektedir. Suyun kalitesi, rengi ve kokusunun değişiminin ise sulardaki canlı hayatı etkilediği görülmektedir. Bunun sonucu olarak da sularda yaşayan canlıların türü ve sayısı her gün giderek azalmaktadır.

Eskiden kaynak veya nehir suları her birkaç kilometrede kendi kendini temizleyerek kirlilik sorununu tabiî bir şekilde çözüyordu. Bugün ise nehirler kaynağından denize döküldüğü koylara gidinceye kadar sürekli kirlenmekte ve kendi kendine doğal olarak temizlenmesi mümkün olamamaktadır.

Su kirlenmesinde sanayi kuruluşlarının etkisi büyüktür. Sanayi işletmeleri üretim teknolojisinin bir gereği olduğu kadar, üretimdeki maliyetleri de minimuma indirebilmek için, su kaynaklarına ve kentlere yakın yerlerde kuruluyor. Fabrikaların kuruluş yeri seçimine etki eden çok sayıda unsur varsa da en önemli olanlar hammadde kaynakları ile pazara olan yakınlıktır. Öte yandan, kağıt ve kimyasal madde üretimi de petrol gibi sanayilerin göl ya da deniz kenarlarında kurulması, üretim maliyetlerini büyük ölçüde düşürmektedir. Ancak sanayi işletmelerinin denizlerin ve göllerin yakınında kurulmasının bir sonucu olarak denizler ve göller hızla kirlenmekte, ayrıca bu sularda yaşayan canlı sayısı da hızla azalmaktadır.

İzmir, İzmit ve Gemlik körfezleri artık canlıların yaşaması için elverişli değil. Bursa, İstanbul ve İzmit çevresinde ise tarımsal üretimin durma noktasına geldiği görülmektedir. Bunlar ülkemizdeki çevre kirlenmesinin boyutlarını gösterme açısından önemli örneklerdir.

Dünyadaki mevcut su miktarı yaklaşık 1400 km^3'tür. Bu ne azalır, ne de çoğalır. Ayrıca teorik olarak, dünya tatlı su kaynakları bugünkü nüfusunun çok daha fazlasının ihtiyaçlarını karşılayacak güçtedir. Ancak birbirinden farklı olarak suların dağılımı, yağışlar, nüfus yoğunluğu, arazi seviyesi ve son olarak su kirlenmeleri sonucu birçok ülkede su kıtlığına neden olmaktadır.

Toprak Kirlenmesi ve Erozyon

Gezegenimizdeki hayatın bir diğer kaynağı ise topraktır. Toprak kirliliğiyle, "çevrenin bir bileşeni olan toprağın, insanlar tarafından özümleme kapasitesinin üzerindeki miktarlarda, çeşitli bileşikler ve toksik maddeler ile yüklenmesi sonucunda anormal fonksiyonlar göstermesini" anlıyoruz.

Toprak bitki örtüsünün beslendiği kaynakların ana deposudur. Toprağın üst tabakası insanlarla birlikte diğer canlıların da beslenmesinde temel kaynaktır. "Dünyanın üst derisi" olarak da anılan, "toprağın üst tabakası"nın önemi sanıldığından büyüktür. *Toprak kayması ve erozyonla yok olan üç santim toprağın yeniden oluşması yüzyıllar sürebilir.* Özellikle erozyon sonucu ülkemizin çok verimli toprakları yok olmaktadır. Ülkemizin topraklarını tehdit eden erozyon felâketi, içinde bulunduğumuz son yüzyılda artarak devam ediyor.

Erozyon sonucu her yıl yaklaşık 500 milyon ton verimli toprağımız akarsularla ve rüzgârlarla denizlere veya başka ülke sınırlarına taşınıyor. Bu rakamın büyüklüğünü kamuoyuna daha çarpıcı bir şekilde ifade edebilmek için bilim adamları, her yıl erozyonla yitirilen

toprağın, Kıbrıs adası büyüklüğünde ve 20 cm. kalınlığında bir kitle oluşturduğunu vurguluyorlar.

Üstelik erozyonun, toprağın verimliliğini sağlayan, mikroorganizmalarını barındıran, besin maddesi sağlayan çok değerli hayatî kısmını taşıdığını düşünürsek, önümüzdeki yıllarda ülkemizi ne kadar ciddî bir beslenme sorununun beklediğini tahmin etmek zor olmasa gerek. Yok olan toprağın geri kazanımı ise -şimdilik- mümkün görülmemektedir.

Özellikle erozyonun neden olduğu toprak kaybını vurgulamak gerekmektedir. Erozyon, toprağın suyu tutabilme yeteneğini azaltır, besleyiciliğini tüketir, köklerin tutunabileceği derinliği de kısaltır. Toprak verimi düşer. Erozyona uğramış üst toprak nehirlere, göllere, rezervuarlara taşınır; limanlara su yollarına çamur yığar, su depolama kapasitesini azaltır, sel olaylarını sıklaştırır.

Bitkiler ve hayvanlar birbirini toprağın üst tabakasına dayanarak besler. Bitkiler hayvanların yaşaması için gerekli oksijen ve su buharını sağlar. Ayrıca bitkiler, insanlarla birlikte tüm canlıların ihtiyacı olan güneş enerjisini toplar.

Dahası toprağa aşırı miktarda verilen kimyasal gübreler ve diğer endüstriyel atıklar, toprak ile birlikte suların doğal yapısını bozmaktadır. Diğer yandan ise, sanayi kuruluşlarının çok geniş alanlara yayılması yüzünden tarıma elverişli toprakların hızla azaldığı görülmektedir.

Yeryüzündeki her canlı hayatını sürdürebilmek için, başka canlılara dayanır. İnsanlar da varlıklarını sürdürebilmek için diğer canlılara muhtaçtır. Bu yüzden, insanlığın varlığının devam edebilmesi için, önce havaya ve suya, sonrada toprağa ihtiyaç vardır.

Ormanlar

İnsanlar, üç- dört bin yıl kadar önce tarıma başladıklarında yeryüzünde yaklaşık 6 milyar hektar ormanlık arazi

vardı. Bugünse, 1.5 milyarı balta girmemiş orman olmak üzere geriye sadece dört milyar hektar kalmıştır. Ormanların yok oluşu sürüyor. Ormanların gitgide azalmasından, sadece kereste ve kağıtlık odun üretiminin düşeceği gibi bir sonuç çıkarmak yanlış. Ormanlar ticarî ölçütlere vurulamayacak kadar değerli kaynaklardır. Ormanların başlıca fonksiyonları: Toprak oluşturur, İklim dengesizliklerini yumuşatır, Yağışlı fırtınalara set çekerek su taşkınlarını ve selleri önler, kuraklık tehlikesine engel olur.

Şiddetli yağmurların toprağı aşındırmasını, toprağın sıkılaşmasını, kumsalların çamurlaşmamasını sağlamakla kalmazlar, bütün canlıların yaklaşık yarısını bünyelerinde barındırırlar. Ormanlar dev boyutlarda bir karbonmonoksit kütlesi oluşturarak atmosferdeki karbonmonoksitle dengeyi sağlar ve sera etkisini önlerler.

Ormanlar, kısa vadeli kazançlar uğruna yok ediliyor. Ancak çok büyük para ve çabayla tekrar yerine konulabiliyor.

Ozon Tabakasının İncelmesi

Sanayileşmiş ülkelerde yeryüzü kaynaklarının kontrolsüz harcanması sonucu ozon tabakasının tahribi, asit yağmurları, sera tesiri, hava, kara ve denizlerin kirlenmesine, ormanların ve tarım alanlarının azalması hayat alanını giderek daraltmaktadır.

Ozon tabakasının incelmesinin başlıca tehlikesi cilt kanserlerinin artmasıdır. *Sera etkisinin* temel nedeni ise petrol ve kömür gibi fosil yakıtların kullanımıdır. Bu durumunun zamanla oluşturabileceği muhtemel neticeler arasında atmosfer ısısının artması, buzulların erimesiyle deniz seviyelerinin yükselmesi, karaların azalması, kuraklık ve dolayısıyla gıda kıtlığı tehlikesi sayılabilir.

Ayrıca, inşaat materyali, sentetik malzemeler içeren mefruşat ve çeşitli tüketim ürünlerinin (boya kâlemleri,

inceltiler, cila, vernik...) içerdikleri bileşikler ev içi havasını kirleterek sağlık açısından zararlar oluşturabilmektedir. Asbest ve kurşun içeren boyalar bilhassa sağlık açısından tehlikeli olmaktadır.

Kimyasal Atıklar

Günlük hayatımızda çokça karşılaştığımız çevre sorunlarının birçoğu kullandığımız bazı kimyasal ürünlerden kaynaklanmaktadır. Zira bilim ve teknolojinin sadece faydacılık anlayışı ile gelişmesi ekolojik sistemi tahrib etmekte, çevreye de sürekli şekilde yeni kimyasal maddeler sağlamaktadır. Kimyasal maddelerin aşırı üretimi ve tüketimi sonucu bugün artık kimyasal bir kaos yaşanmaktadır. Üretimi yapılan kimyasal bileşik sayısının 65 milyonu bulduğunu biliyoruz. Pek çok kimyasal madde, tehlikesinden habersiz olarak evlerimize; iş yerimize, gıdalarımıza ve vücudumuza girmekte; çevreye ve canlılara etkileri araştırılmaksızın kötü etkilerini sürdürmektedir.

Endüstri ve kozmetik sanayiinde geniş çapta kullanılan florokarbon gazı, atmosferin koruyucu ozon tabakasını zayıflatmaktadır. Asbest liflerin uzun süre kullanımı çalışanlarda kanser oluşumuna neden olmuştur. Zararsız zannedilmiş olan analjezik ilaçların fazla kullanımı sonucu bu ilaçların böbrek yetmezliğine yol açtıkları görülmüştür. Geçmişte thalidomide adlı ilacın kullanılması kolsuz, bacaksız bebeklerin doğmasına neden olmuştur. Tarımda çok fazla tabiî ve sun'î gübre kullanımı zemin sularının kimyasal kirlenmesine neden olmaktadır.

Kısacası, çevremizde ne kadar çok kimyasal madde varsa sağlığımız o ölçüde tehlikeye girmektedir. Özellikle atık suların nehirlere, göllere ve denizlere boşaltılması çok dramatik çevre sorunlarına neden olmaktadır. İzmit ve İzmir Körfezleri ile, yakın zamanlarda Sakarya nehrinde yaşanan kirlenmeler bunun en canlı örnekleri olarak zikredilebilir. Endüstriyel atık suların içerisinde

bulundurdukları toksit maddeler, sudaki canlı yaşamının kısa sürede tükenmesine yol açmakta ve ekosistemi felç etmektedir. Ayrıca içme sularına karışmalarıyla önemli sağlık sorunlarına yol açtığını yukarıda belirtmiştik.

Nüfus Artışı

Çevre sorunları söz konusu olduğunda çokça tartışılan konulardan bir tanesi de nüfustur. Sorunun temel esprisi şudur: Dünyamızın kaynakları sınırlıdır. Dünya nüfusunun hızla çoğalması bu kaynakları tehdit etmektedir. Hele hele söz konusu nüfus dengesiz bir şekilde büyüyorsa, bunun dünyanın sınırlı kaynakları için büyük bir baskı ve tehlike oluşturacağı bilinmektedir.

Gerçekten de nüfusun gelişimine bakıldığında, nüfus artışını bir "bombaya" benzetenlerin endişeleri daha iyi anlaşılabilir. 1991 yılı verilerine göre 135.963.100 kilometrekare olan dünyamız, halen 5.391.257.000 kişi barındırmakta ve beslemektedir. Tarihe bakıldığında nüfusun sınırlı kaynaklara göre ters orantılı olarak, yani geometrik olarak büyüdüğü görülmektedir. Zira, dünya nüfusu 16. Yüzyılda 500-600 milyon olarak tahmin edilirken, 20.yüzyılın başlarında bu rakam 1.7 milyara ulaştı. Yüzyılımızın sonlarına doğru ise (1985) 4.8 miyar oldu. Bu eğilim aynı şekilde devam ederse, dünya nüfusu 2000 yılında 6.1 milyara ulaşacak.

Bu artan nüfusun dünyamızın sınırlı kaynakları için ciddî bir tehdit olduğu ileri sürülmektedir. Özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde nüfusun çevreye verdiği baskı ve tehdidin daha çok olduğu söylenmektedir. Genç nüfusa iş ve istihdam sağlamak için daha çok doğal kaynak kullanılmakta veya tüketilmektedir. Ancak bunun tam tersini söyleyenler de azımsanacak gibi değil. Yani, gelişmiş ülkelerin doğal kaynakları daha çok kullandığı ve tükettiği ileri sürülmektedir. Gerçekten de, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yaşayan insanların aylık/yıllık olarak tüketimleri, gelişmiş ülkelerdeki insanlarla karşılaştırıldığında, gelişmiş ülkelerde yaşayan insanların

daha çok kaynak kullandığı veya tükettiği görülür. Bu da doğal kaynakları tüketme ve çevre sorunu/sorunları olarak karşımıza gelmektedir.

Ayrıca artan nüfusun göçlere neden olduğu da bilinen bir gerçektir. İş ve daha iyi bir gelecek için, gelişmiş ülkelere, (Amerika ve Avrupa'ya) veya aynı ülke içerisinde, ancak sanayi kuruluşların bulunduğu şehirlere doğru bir göçün olduğu bilinmektedir. Bu göçün meydana getirdiği kültürel ve sosyal sorunların yanında, diğer önemli bir sorun ise, özellikle şehirlerin alt yapılarının yetersiz kalmasıdır. Bu yetersizliğin bir sonucu olarak da şehirlerde başta gecekondu olmak üzere birçok sorunların ortaya çıktığı görülmektedir.

Burada unutulmaması gereken husus, dünyamızın kaynaklarının ve imkânlarının sınırlı olduğunun anlaşılmasıdır. Bilindiği gibi, sadece bu noktanın anlaşılması bile yenidir. Daha önceleri sınırsız ve liner büyüme ekonomilerini savunanlar, bugün dünyanın kaynaklarının sınırlı olduğunun iyice anlaşılmasıyla bunu savunamamaktadırlar. Yine, Sürdürülebilir kalkınma tartışmaları da bu noktada gündeme girmektedir.

Yapılması gereken, gerek yöneticilerin ve gerekse insanların, hem ekonomi anlayışlarını, hem tüketim ve yaşayış biçimlerini yeniden sorgulamaları ve düzenlemeleri gerektiğidir. Dünyamızın ekolojik dengelerin tehdit etmeyen sürdürülebilir bir ekonomi anlayışını geliştirmek zorundayız.

Çarpık Şehirleşme

Sanayileşme ve şehirleşme, çevre sorunlarının ortaya çıkışında iki temel etken olarak ortaya çıkmaktadır. Zira, "endüstri kenti, barındırdığı nüfus açısından tarihin en kalabalık kenti olmuş, aşırı nüfus yığılmaları çevreyi bozucu etkiler doğurmuştur."

Bugün dünya nüfusunun %50'den fazlası şehirlerde yaşamaktadır. Bu nüfusun büyük bir kısmı genel olarak

alt yapı hizmetlerinin olmadığı kalabalık ve sağlıksız kenar gecekondu semtlerinde yaşamaktadır. Tabiî çevrenin ortadan kalktığı; aşırı kalabalık ve gürültülü şehir hayatı beden ve ruh sağlığını büyük ölçüde etkilemektedir. Kompleks ve sağlıksız hayat şartlarına bağlı olarak alkolizm, ilâç tutsaklığı, uyuşturucu alışkanlığı, psikolojik bozukluklar, intiharlar, cinâyetler, kazalar, enfeksiyon hastalıkları artmaktadır. Yoğun araç trafiği; gürültü, hava kirliliği, stres, yorgunluk... gibi etkileriyle başlı başına şehirleşmenin önde gelen bir sorununu oluşturmaktadır. Prof. Dr. Rasim Adasal modern hayat durumlarına ve koşullarına bağlı bu bozuklukları *toplum hastalıkları ve çağdaş medenîyet hastalıkları* olarak isimlendirmektedir. Dahası trafik kazalarıyla her yıl milyonlarca kişi yaralanıp, sakatlanmakta ve, 300 bin kadar kişi de bu kazalarda ölmektedir.

Çevre sorunları ve kirliliğinin bu sayılanlardan ibaret olmadığı açıktır. Bu nedenle her gün yeni kirlilik kavramları literatüre girmektedir: Siyasî kirlenme, dilin kirlenmesi, Ahlâkî kirlenme vs. İnsanlar sadece temiz bir çevreyi özlemiyorlar. Temiz bir çevreyle beraber, temiz bir ahlâk, temiz bir dil ve temiz bir siyaseti de özlüyorlar. Başka bir ifadeyle hem insanlarla ve hem de doğayla olan ilişkilerimizde *temizin ve temizliğin nitelendirdiği yeni bir ilişkiler ağını* talep ediyorlar.

Tüm bunlardan ötürü yeni bir çevre ahlâkının geliştirilmesi ve sorumluluk şuurunun yerleştirilmesi bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yeni anlayışa göre, insanın yalnız kendine karşı değil; aynı zamanda diğer canlılara, cansız varlıklara ve hatta gelecek nesillere karşı da sorumlulukları ve görevleri yeniden belirlenmeli ve vurgulanmalıdır. İnsan kendini tabiatın yağmacısı değil onu muhafaza ve geliştirmekle görevli bir emanetçi kabul etmelidir. Ünlü Rus yazar ve düşünürü A. Soljenistin'in dediği gibi:

> İhtiyaçlarımızı sınırlandırmanın zamanı geldi. Fedakârlık ve feragat göstermekte güçlük çekiyoruz; çünkü siyasal, kamusal ve özel hayatlarımızda kendimizi tutma, gemleme denilen altın anahtarı çoktan okyanusun dibine düşürdük. Ne var ki, özgürlüğüne kavuşan kişinin atacağı en birinci ve en akıllı adım budur. Özgürlüğü kazanmanın en emin yolu da budur. Dış olayların bizi buna mecbur etmesini, hatta bizi alt etmesini bekleyemeyiz.

Bununla beraber unutulmaması gereken önemli bir nokta ise, toplumun ve çevrenin sağlıklı olması için insanların gıda, su, mesken, ulaşım ve iş gibi temel ihtiyaçlarının ekonomik şekilde halledilmesi gerekir. Ne yazık ki günümüz dünyası çok zengin küçük bir grupla (Kuzey), fakir olan büyük bir kitleye (Güney) ayrılmış haldedir. Yaşama ve ayakta kalma mücadelesi veren insanlardan çevre bilinci beklemek aşırı bir iyimserlik olur.

Osmanlı Toplumunda Çevre Bilinci

Cumhuriyet dönemindeki çevreyle ilgili gelişmelere geçmeden önce, Osmanlı dönemindeki çevreyle ilgili gelişmelere kısaca da olsa değinmek gerekmektedir. Çevre sorunlarının yeni oluşu açısından konuya bakılırsa, Osmanlı'da çevre sorunu veya bilinci aramak garip karşılanabilir. Ancak, giriş bölümünde verdiğimiz çevre tanımından hareket edilirse, yani insan-doğa ilişkileri geniş bir çerçeveden ele alınınca, Osmanlı toplumunun çevreyle ilgili değerlerinin dikkat çekici olduğu görülmektedir. Hatta bu değerlerin bu gün için bize yol gösterebileceği bile ileri sürülebilir.

Çevre bilincinin gelişmesiyle, başta Kızılderili kültürü olmak üzere, birçok kadim kültür ve medenîyetin çevreyle ilgili bakış açılarının yeniden keşfedildiğini biliyoruz. Hatta Kızılderili bir reise ait olduğu söylenen bir mektup, neredeyse tüm dünya dillerine çevrilmiş; çevreye duyarlı tüm insanların takdir ve ilgisini çekmiştir.

Bu bağlamda Müslüman Osmanlı toplumunun çevreyle ilgili bazı değerlerine kısa da olsa dikkat çekilecektir. Çevreyle ilgili doğrudan kanunî gelişmelere bakıldığında, Fatih Sultan Mehmed'in konuyla ilgili uygulamaları önemlidir. Haliç'in dolmaması için önlemler alan Fatih'in, Kağıthane deresi havzasında hayvan otlatılmasını, bina yapılmasını ve tarla açılmasını yasakladığı görülmektedir. Ayrıca erozyona müsait yamaçlar ağaçlandırılmış ve ormanlarda ağaç kesimi

yasaklanmıştır. "Ormanlarımdan bir dal kesenin, başını keserim" diyerek ormanların korunmasıyla ilgili kararlı tutumu bilinen Fatih'in, bugün çevre temizliği ve sağlığı bağlamında son derece dikkat çekici bir fermanı şöyledir: (Anlaşılmasını kolaylaştırmak için bazı kelime ve terkiplerin anlamları aşağıdaki dipnotta verilmiştir.)

> Ben ki İstanbul Fatihi abd-i aciz Fatih Sultan Mehmet, bizzatihi alın terimle kazanmış olduğum akçelerimle satun aldığım İstanbul'un Taşlık mevkiinde kâin ve malûlu'l-hudut olan 136 bap dükkânımı aşağıdaki şartlar muvacehesinde vakf-ı sahih eylerim. Şöyle ki:
>
> Bu gayr-i menkulâtımdan elde olunacak nemalarla İstanbul'un her sokağına ikişer kişi tayin eyledim.
>
> Bunlar ki, ellerindeki bir kap içerisinde kireç tozu ve kömür külü olduğu hâlde günün belirli saatlerinde bu sokakları gezerler. Bu sokaklara tükürenlerin, tükürükleri üzerine bu tozu dökeler ki, yevmiye 20'şer akçe alsunlar; ayrıca 10 cerrah, 10 tabip ve 3 de yara sarıcı tayin ve nasp eyledim.
>
> Bunlar ki, ayın belli günlerinde İstanbul'a çıkalar bilâistisna her kapuyuvuralar ve o evde hasta olup olmadığını soralar; var ise şifası, ya da mümkün ise şıfayâb olalar. Değilse kendilerinden hiç bir karşılık beklemeksizin Darülacezeye kaldırılarak orada salâh buldurulalar.

> Maazallah herhangi bir gıda maddesi bahranı da vâkı olabilir. Böyle bir hâl karşısında bırakmış olduğum 100 silâh, ehli erbaba verile. Bunlar ki hayvanat-ı vahşiyenin yumurtada veya yavruda olmadığı sıralarda balkanlara çıkıp avlanalar ki, zinhar hastalarımızı gıdasız bırakmayalar.
>
> Ayrıca külliyemde bina ve inşa eylediğim imarethanede şehit ve şühedânın harimleri ve Medine-i İstanbul fukarası yemek yiyeler. Ancak yemek yemeye veya almaya bizzâtihi kendûleri gelmeyûp yemekleri güneşin loş bir karanlığında ve kimse görmeden kapalı kaplar içerisinde evlerine götürüle.*[1]

Osmanlı dönemi vakıf eğitim ve hayır kurumlarından cami, medrese, tekke, sübyan mektebi, hamam, çeşme, kütüphane, kitap, darü'-şifa, darü'z-ziyafe, ribat, köprü, yol ve kervansaray gibi eserlerin kuruluş gayeleri ve hizmet hedefleri incelendiğinde, herhangi bir ayırım yapmaksızın bütün mahlukata dönük olduğu görülür. Ayrıca bu mimarî eserlerin çevre düzenlenmesi, mimarî şekli ve diğer nitelikleriyle, çevresi ile uyum içinde oldukları görülmektedir. İstanbul'u ziyarete gelen yabancı seyyahlarının eserlerinde insan-çevre ilişkisiyle ilgili bolca örnek görmek mümkündür. İstanbul'un mimarî eserlerine, onların zarif çeşme ve sebillerine, çiçekli zarif bahçelerine, tatlı kuş nağmelerine, mis gibi çiçek kokuları

---

* *Abd-i aciz*: Aciz kul; *kain*: bulunan; *malumu'l-hudud*: sınırları belli olan; *nema*: gelir; *bilaistisna*: İstisnasız; *Mazaallah*: Allah korusun; *salah*: iyileşmek; *balkanlara*: ormanlara, dağlara; *şifayab*: şifa bulan; *zinhar*: sakın, kesinlikle; *şühedanın harimleri*: şehidlerin aileleri; *Medine-i İstanbul*: İstanbul şehri.

[1] Bu vasiyetname Gevher Nesibe Eğitim Enstitüsü Çevre Sağlığı Bölümü'nden sağlanmıştır.

ve lahutî ezan sesleri ile meşbu latif rüzgârlarını bize nakleden Batılı seyyahlar; İstanbul'u çiçek ve ağaç denizi içinde bir köşk ve bir hayal ülkesi olarak sunmaktadırlar.

Osmanlı toplumunun ağaç ve yeşilliklerin korunması konusundaki titizliğini bir Batılı seyyahın anlattığı şu olayda görmek mümkündür. Olay İstanbul'da geçmektedir. Fransız doktor A. Brayer anlatıyor:

> Bir gün bir Hristiyan hastamın bahçesinde gezinirken âilesinin kalabalıklaşmış olduğundan bahsederek evine bir dâire daha ilâve etmek istediğini, fakat beş altı ağaç yıkmak icâb ettiği için arzusunu yerine getirmesine mâni olan müşkil bir vaziyet içinde bulunduğunu söyledi ve sözüne şöyle devam etti:
>
> Bu ağaçların mevcud olduğunu Müslüman komşularımın hepsi biliyor ve hepsi her gün görüyor. Şimdi bunların yerine ev yaptırdığımı görecek olurlarsa, neden dolayı ağaçları yıkmaya cür'et ettiğimi gelip benden sorarlar ve beni tahkir ve terzil ederler (aşağılarlar). Onlar bâtıl Müslüman i'tikadlarının himâyesindedirler. Bununla beraber maksadımda muvaffak olmak için elimde bir çâre yok değil; ama o mâlûm yol uzun bir yol: Diplerine civa koyarak ben bu ağaçları yavaş yavaş kurutulabilirim. Eğer komşularım gözle görülür bir sebep olmadığı halde birer birer mahv olup gittiklerini görecek olurlarsa, tabiî benden şüphe ederler. Fakat ben de

> işte o tereddüt içinde ucuz kurtulmuş olurum.
>
> Müslüman-Türklerin asırlardan beri gölgelerinde dinlendikleri bu güzel tabiat mahsullerine karşı besledikleri hürmet sâyesinde Türkiye'de altı, sekiz ve hattâ on ayak çapında çınarlar vardır: Bâzan bunlar tâzeliklerinde letâfet ve şöhretini te'min ettikleri evi havasız ve ziyâsız bırakacak nisbetler almaktadır.

Osmanlı vakıf binaları incelendiğinde, bunların çevresindeki nefis ve zarif kuş evlerinin zarif bir taç gibi bu binaları süslediği görülür. Böylece mimarî eserlerle tabiat ve çevre arasında bir uyum sağlanmış, bu binalarda yaşayan insanların stressiz ve dengeli bir hayat sürmelerinin hedeflendiği anlaşılmaktadır.

Yine Sultan II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed Han dönemlerinde, Edirne'de bina edilen Dâru'ş-Şifâ ve Bîmarhâne'lerde hastalar klâsik mûsiki, ney sesleri, güzel Kur'ân kırâ'etleri, bülbül sesleri, güzel çiçeklerle, nefis gül kokulu gül bahçeleri içinde, akarsu sesleri ile tedavi edildikleri görülmektedir. Başka bir ifadeyle, insan-çevre ilişkisinin ilginç bir uyumuna rastlanmaktadır. Günümüzde, birçok Batı Üniversitesinde okutulmaya başlanan Eko Psikoloji (Çevre Psikolojisi)'nin yapmak istediği de, insanın doğayla iletişimini yeniden sağlayarak, çağdaş insanın başta depresyon ve stres olmak üzere psikolojik/manevî hastalıklarını tedavi etmektir.

Osmanlının çevreyle ilgili bakış açısını görebileceğimiz bir diğer alan ise minyatür ve tezhiplerdir. Bunlar dikkatle incelenirse, insanoğlunun hayalindeki, stilize edilmiş, ağaç, kuş, çiçek ve hayvan figürleri; masmavi göğü, yeşil çimenleri, çiçeklerle bezeli dağları, masmavi akan dereleri ile bu resimlerin âdeta cennetin irem bağlarını temsil etmekte oldukları görülür. Yine bu minyatürlerdeki insan

figürlerine dikkat edilirse, bunların sol elinde İslâmî temizliği, tazeliği ve inceliği sembolize eden bembeyaz bir mendil; sağ elinde ise, insan-çevre uyum ve dengesini sembolize eden bir gonca gül bulunduğu görülür. Bu tablo bize, Osmanlı kültür medenîyetinin insanın çevresi ile bir bütün olduğunun örneğini apaçık olarak göstermektedir

İnsan-çevre ilişkisinin sosyal boyutu, yani sosyal çevreyle ilgili olarak ise şunlar dikkat çekicidir. Yine yabancı seyyahlara göre: Osmanlı ülkesinde cinâyet, hırsızlık, eşkıyalık, sarhoşluk ve gürültünün, yok denecek kadar az olduğunu; hatta bazı şehirlerde hiç bulunmadığını, bunun sebebinin, adaletin harfiyen uygulanmasından ve verilen cezaların caydırıcı olmasından kaynaklandığını; iyi dini terbiye görmüş olan halkın bu gibi suçlara müsamahakar bakmaması olduğu görülmektedir

Yine bu seyahatnamelerde, Osmanlı ülkesi; "Zabıta vak'ası olmayan, gece gündüz asayişin tam olduğu, Müslüman Türlerin son derece doğru dürüst bir hayat sürdüğü bir ülke" olarak bildirilmektedir. Bunların hayatlarını Kur'ân'ın şekillendirdiğini; dürüstlük ve ahlâklarının kaynağının, Kur'ân ve İslâm Peygamberinin ahlâk anlayışı olduğu" vurgulanmaktadır.

Seyyah Motraye ise "Osmanlı Türkü'nün sarsılmaz bir ahlâk ve namus abidesi olduğunu, haksız kazanca, kalitesiz mala ve saygısızlığa, aslâ müsamaha etmediğini nakille; Müslümanların dünyanın en kibar ve uyumlu milleti olduğunu, temizlik bir muâşeret usûlü ile muâmelede bulunduğunu, birlerine güler yüzle ve "Paşam, ağam, beyim, Sultanım" gibi haşmetli hoş kelimelerle hitap ettiklerini; kadınlarına son derece nazik ve saygılı davrandıklarını; esasen Osmanlı lisanının son derece ahenkli, haşmetli ve tumturaklı bir üslup ve ahenge sahip olduğunu, Osmanlı toplumunda sınıf farkının bulunmadığını, batıda nezaket insanın iç yüzüne bir perde iken, Osmanlı Türkünde samimî bir hâl

olduğunu; terbiye ve anlayışın esas olduğunu yazmaktadır.

Osmanlı toplumun tüketim alışkanlıkları ve değer yargılarıyla ilgili olarak ise şunları görüyoruz: İsrafı sevmeyen Osmanlı milletinin ihtiyaçlarından fazla yemek yemediklerini, cirit, atçılık, okçuluk, yüzme ve güreş sporlarını çok sevdiklerini, içki, afyon, esrar, düello, zina, hırsızlık, sahtekârlık, tabasbus ve gıybet gibi toplumsal hastalıkları hiç bilmediklerini. Öyle ki bir kişi eğer oyuna meraklı ise, Osmanlı adliyesinin onun şahitliğini asla kabul etmediğini naklederler.

Yine bu seyahatnamelerde, Osmanlı Türklerinin son derece alicenab ve misafirperver olduğu ve kapısına gelen kişiyi "Allah misafiri" düşüncesi ile evinde en az üç gün ağırladığını, zalimlere karşı haşin ve tavizsiz olduğu, hayvanlara ve ağaçlara şefkat ve merhamet gösterdiklerini hatta ölmüş hayvanlara bile acıyıp, onları gömdüklerini görürüz. Kış mevsiminde, dağdaki vahşi hayvanlara aç kalmamaları için et dağıtan vakıflar, her gün şehirdeki kedi ve köpeklere et ve manço veren vakıflar, leylekler, kediler ve köpekler için hayvan hastaneleri kurmuşlardı" denilmektedir.

Çok sade bir hayat yaşayan Osmanlı Türkleri tasarruflarını hayır işleri için vakıflar kurmak, bunları işletecek destek akar ve gelirlerini de tahsis ederlerdi. Öte yandan, İstanbul'da fazla nüfusun iskan edilmemesi, İstanbul Çevresinde ağaç kesilmemesi, avcılık yapılmaması, yapılacak saray köşk ve evlerinin lüks ve savurganca olmaması, İstanbul mahallerinde kefilsiz kimselerin, bekârların, ahlâken düşük kadınların şehir dışına çıkarılması, mahalle aralarında gizli mahalle açılmaması, sokak kaldırımlarının onarılması, Kağıthane çayırları ve mesire yerlerinde koyun otlatılmaması, Rumeli ve Anadolu ahalisi çiftçilerinin İstanbul'a gelip yerleşmelerinin yasaklanması hakkında; hamile koyunların Hıdrellezden önce kesilmemesi, Koyunların

bıçakla değil yumrukla tulum çıkarılarak yüzülmesi hakkında hepsi de sosyal ve tabiî çevre ile ilgili son derece orijinal “Ferman-ı Hümayunlar”, yani Padişah Fermanlarının yayınlandığı görülmektedir.

Osmanlı toplumunda gördüğümüz be çevreci değerlerin çevreyle ilgili kurumlaşmaya da yansıdığı görülmektedir. Ancak konu daha çok dini bir bağlamdan ele alınarak, halkın çevre konusunda duyarlı olmasında dini unsurlardan yararlanıldığı görülmektedir Yukarda belirtilenlere ilâveten şunlar söylenebilir:

1539 yılında çıkarılan *Çevre Temizliği Nizamnamesi*, Bu nizamname ile evlerin, sokakların, çarşı ve dükkanların temiz tutulması bir esasa bağlanmış ve bunun sağlanması için *Subaşılara* görev verilmiştir,

1858 tarihli Arazi Kanunnamesi.

1870 yılında çıkarılan *Orman Nizamnamesi.*

1876 yılında tamamlanan *Mecell-i Ahkam-ı Adliye*’de, yine çevreci bir bakış açısıyla bakıldığında, çevreyle ilgili birçok konunun ele alındığı ve düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir.

1906 yılında *Asar-ı Atika (Eski Eserler) Nizamnamesi*’nin çıkarılması ve kültürel çevrenin korumaya alınması.

1912 yılında Prens Said Halim Paşa’nın başkanlığında “*İstanbul Asar-ı Atika Muhipler Cemiyetinin*” kurulması. Bu derneğin temel amaçlarının bazılarının “İstanbul’un sanat eserlerini, tarihî ve kültürel mirasını ve güzelliklerini tanıtmak; halkın estetik bilincini yükseltmek” olduğu dikkat çekmektedir.

1848-1864-1882 yıllarında çıkarılan *Ebniye Nizamnamesi* ve kanunu da çevre ile ilgili düzenlemeler getirmiştir.

1913 tarihli *Köy Talimnamesi* köylerin kurulacağı yerin havasının temiz olması, çevrede bataklık bulunmaması, yine çevrede akarsu bulunması gibi şartlar getirdiği görülmektedir.

Kısaca, günümüzde anladığımız anlamda çevre sorunları ortaya çıkmadığından, yine günümüzdeki gibi çevreyle ilgili somut çözümlerin ve kanunî düzenlemelerin Osmanlı toplumunda olduğunu söylemek istemiyoruz. Ancak, insan-çevre ilişkileri açısından zengin bir kültür ve bakış açısının mevcut olduğu; bunun da daha çok toplumun dini değerlerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Cumhuriyet Döneminde Çevre

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarına baktığımızda, Cumhuriyetin kurucularının öncelikli görevlerinin yeni rejim oturtmak ve savaştan çıkmış ülkenin yaralarını sarmak olduğu görülür. Başka bir deyişle Kurtuluş Savaşından yeni çıkmış Modern Türkiye'nin kurucularını bekleyen en önemli sorun savaşın yaralarını sarmak ve devletin işleyişini yeni bir sistem üzerinde yürütmektir. Bir yandan savaştan çıkmış, yaralarını sarmaya ve ayakta durmaya çalışan, öbür yanda yeni kurulan Cumhuriyete ayak uydurmaya çalışan halkın da gündeminde çevre yoktur. Ancak tarih ve kültürden alınan çevreyle ilgili bazı değerler hâlâ yaşıyor olsa da, öncelik insana ve onun temel ihtiyaçlarının karşılanmasına verilmiştir.

Bu nedenle, Cumhuriyet döneminde çevre konusunda yapılan en önemli ve plânlı çalışmalarından birisinin, Başkent Ankara'nın modern bir şehir olarak ortaya çıkışı olduğu söylenebilir. Böylece, Anadolu bozkırları arasındaki küçük bir kasabadan, modern bir şehir ortaya çıkarılmıştır. Atatürk Orman Çiftliği'nin Ankara ve Ankaralıların hâlâ yegane nefes aldıkları ve huzur buldukları bir yeşil alan olduğunu biliyoruz. Bu çiftliğin ortaya konmasındaki temel felsefe ve esprinin, şehrin gelişimiyle beraber yürümediği ve bundan dolayı da son zamanlara kadar yeni yeşil alan ve parkların yapılmasının ihmal edildiği söylenebilir.

Diğer bir gerçek ise, Ankara'ya gösterilen özen ve ilginin diğer şehirlere gösterilmediğidir. Halbuki, en azından yeni kurulmakta olan şehirlerde, Ankara bir model olarak alınabilirdi. Ayrıca, gelişmeye ve sanayileşmeye olan acil talep, sanayi merkezlerinin büyük şehirlerin etrafında yoğunlaşmasına neden oldu. Bunun zamanla ortaya çıkaracağı başta hava ve su kirliliği gibi çevre sorunlarının yanında, meydana getireceği göç ve nüfus yığılmalarının da daha önceden kestirilemediği anlaşılmaktadır. Sanayileşmenin ve yeni üretim merkezlerinin başta Doğu ve Güneydoğu olmak üzere Anadolu'nun muhtelif bölgelerine dengeli bir şekilde kaydırılmasının ancak 1990'lı yıllarda tartışılmaya başlandığı görülmektedir.

Sanayileşmenin neden olduğu çevre sorunları Türkiye'de de 1960'lı yıllardan itibaren hissedilmeye başlandıysa da bu pek ciddîye alınmadı. Bu Türkiye'ye ait bir durum da değildi. Tüm dünyada da durum aşağı yukarı aynıydı. Ancak 1970'li yıllar bir uyanış ve sorunları fark ediş yılları oldu. Bu çalışmanın diğer bölümlerinde de sık sık zikredileceği gibi, birçok sorunun farkına varılması; yeni çözüm ve bakış açılarının ve alternatiflerin aranmasına da bu yıllarda başlanmıştır. Halbuki yüzyılımızın başında hiç kimse böyle bir tabloyu tahmin etmemişti. Bunun bir sebebi, bilim ve teknolojiye olan büyük ve sarsılmaz iman olabilir.

Bilim ve teknolojinin her derde deva olacağı ve bütün sorunların üstesinden geleceğine inanılmaktaydı. İnsanlığın bilim, teknoloji ve daha çok maddî güç ile bütün sorunların üstesinden geleceği; böylece her tür hastalığın tedavi edileceği, fukaralık ve yoksulluğun ortadan kalkacağı, doğal felâketlerin önleneceği, insanların daha mutlu ve müreffeh olacakları sanılıyordu. Bu nedenle, bu derece bel bağlanan ve güvenilen sanayileşme ve modernleşmenin beraberinde bir çok sorunu da getireceği önceden tahmin edilememişti.

Liderler, daha çok sanayileşme ve teknoloji ile, sınırsız bir gelişme ve büyüme politikasıyla tüm sorunları çözebileceklerine inanıyorlardı. Evet, insanlar eskisine göre daha iyi bir durumdalar. Daha çok araç-gerece sahiptirler. Ama tüm bunların insanları mutlu edip etmediği ise açık bir soru olarak karşımızda durmaktadır.

Aslında çevreyle ilgi bazı kanunî düzenlemelerin Cumhuriyetin ilk yıllarında alındığı görülmektedir. Ancak bu düzenlemelerin arkasındaki temel felsefe, bugün anladığımız anlamda çevre olmayıp, başka nedenler olduğu görülmektedir. Bu dönemde çıkarılan ve çevreyle ilgisi bulunan bazı kanunlar vardır. Bunların en önemlileri:

Köy Kanunu. 1924 tarihinde çıkarılan bu kanun, Cumhuriyetin ilanından sonra çevre ile ilgili o günkü şartlara göre çok önemli hükümler taşıyan bir belgedir. Bu kanunla, kırsal alanda ekolojik dengenin korunması, özel anlamda köy yaşam ortamının sağlıklı olması amaçlanmıştır. Köylerle ilgili bir çok hükümler getirmiştir.

Belediye Kanunu. 3.4. 1930 tarihinde çıkarılan bu kanunun 1. maddesinde "Belediye, beldenin ve belde sakinlerinin mahallî mahiyette müşterek ve medenî ihtiyaçlarını tanzim ve tesfiye ile mükellef mülki bir hükmi şahsiyettir" denilerek belediyenin tanımı yapılmış ve daha sonra konuyla ilgili diğer hükümler ifade edilmiştir.

Hıfzısıhha Kanunu. 24.4.1930 tarihinde çıkarılan 1593 numaralı bu kanunun amacına baktığımızda: "Memleketin sıhhî şartlarını ıslah ve milletin sıhhatine zarar veren bütün hastalıklar veya diğer muzır amillerle mücadele etmek ve gelecek neslin sıhhatli olarak yetişmesini temin ve halkı tıbbî ve ictimaî muavenete mazhar eylemek" olduğu görülür.

İskan Kanunu. 1934 tarihinde çıkarılan bu kanunda da yine çevreyle ilgili hususlar dikkatimizi çekmektedir.

Kara Avcılığı Kanunu. 1937 yılında çıkarılan bu kanunla av hayvanları sınıflandırılmış ve bunların avlanmasıyla ilgili düzenlemeler yapılmıştır.

1950 yılında çıkarılan 5516 sayılı Bataklıkların Kurutulması ve Bundan Elde Edilecek Toprak Hakkında Kanun.

1956 yılında çıkarılan 6831 sayılı Orman Kanunu. Bu kanunla, ormanlarda avlanma, her çeşit bitki ve ürün toplama izne bağlanarak; ormanların korunması devleti görev olarak verilmiştir. Orman Kanununa 1983 yılanda yapılan bir değişiklikle "Milli Park" deyimi eklenmiştir.

1957 yılında çıkarılan 6968 sayılı Ziraî Mücadele ve Ziraî Karantina Kanunu.

1965 yılında çıkarılan Nüfus Plânlaması Hakkında Kanun.

1966 yılında çıkarılan Gecekondu Kanunu.

1971 yılında çıkarılan Su Ürünleri Kanunu.

1973 yılında çıkarılan Eski Eserleri Koruma Kanunu. Bu kanunla da tarihî ve kültürel çevreninin korunması hedeflenmiştir.

Görüldüğü gibi, Cumhuriyet döneminde ortaya çıkan sorunlara göre, kanunî düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Böylece, bir yandan doğal kaynakların korunması, diğer yandan da sağlıklı bir neslin yetiştirilmesi hedeflenmiştir.

Cumhuriyet döneminde ortaya çıkan ve yarı resmî nitelikte oldukları görülen bazı çevreci sivil toplum örgütleri de bulunmaktadır. Bunlar: Himaye-i Eşcar Cemiyeti (Ağaçları Koruma Derneği), Himaye-i Hayvanat Cemiyeti, (Hayvanları Koruma Derneği), Adaları İmar Cemiyeti, Çamlıca'yı Güzelleştirme Cemiyeti, Dağcılık Kulübü, Türkiye Ormancılar Cemiyeti, Bursa Uludağ'ı Sevenler Cemiyeti, Boğaziçi'ni Sevenler Cemiyeti, Şehitlikler İmar Cemiyeti.

Bu derneklerin çoğunun İstanbul'da olması dikkat çekicidir. Bunun diğer nedenleri arasında, İstanbul'un Osmanlı başkenti oluşu, halkın çevre konusundaki bilinci ve aydınların etkisi sayılabilir. Bu sivil toplum örgütlerinin amaçları incelendiğinde, bunların: Çevrenin bozulmasını önlemek, Çevre değerlerini korumak ve geliştirmek, Çevre konusunda kamuoyunu bilinçlendirmek olduğu görülmektedir. Bu amaçlarına ulaşmak için ise: Teknik, Bilimsel, Eğitici çalışmalar yapmışlardır.

Görüldüğü gibi, çevre konusunda çalışan ve faaliyet gösteren bu öncü sivil toplum örgütleri siyasetten uzak durmuşlardır. Başka bir ifadeyle, çevre ve çevre sorunlarına çözüm aranırken, doğrudan siyasete ilgi duymamışlardır.

Bunun çeşitli nedenleri yanında, o tarihlerde hakim olan tek parti anlayışı ile, siyasetin henüz tabana yayılmamış olmasının etkisi olabilir. Bu derneklerin oluşumunda rol oynayan değerlerin daha net olarak ortaya çıkarılabilmesi, bunların kuruluş tüzükleri kadar, kurucu ve üyelerinin kişilikleri ve sahip oldukları dünya görüşleri üzerine yapılacak çalışmalara da bağlı görülmektedir.

Çevre sorunlarının ve buna bağlı olarak çevre bilincinin gelişmesiyle beraber, halkın siyasî kararlara ilgi duyması ve demokratikleşme arasında doğrudan bir ilgi olduğu daha sonraki yıllarda ortaya çıkacaktır. Türkiye'nin 1950'li yıllarda girdiği çok partili dönemle beraber, çok seslilik ve sivil inisiyatifin de canlandığı görülmektedir. Bir yandan hükümet mevcut Orman Kanunu ve İmar kanununda yeni düzenlemeler yaparak; Kuşcenneti'ni, Yozgat Çamlığı'nı ve Aslantaş'ı Milli Park olarak ilân ederken, diğer yandan da Çevre duyarlı sivil toplum örgütlerinin kurulmaya başladığı görülmektedir. Bunlardan ikisi: Türkiye Tabiatını Koruma Derneği ve Türkiye Çevre Koruma ve Yeşillendirme Derneğidir.

1961 Anayasası ile Türkiye'de Planla Kalkınma ve Sanayileşme dönemi de başlamıştır. Bununla beraber çevre konusunun ayrı bir başlık olarak II. Plândan itibaren ayrı bir başlık olarak yer aldığı görülmektedir.

1969 yılında Ankara Hava Kirlenmesiyle Savaş Derneği'nin kurulması da çevre duyarlılığının gittikçe güçlenmesinin bir sonucudur. Bununla beraber, çevre sorunlarına esas ilginin 1970'li yıllarda başladığı görülmektedir. Bu sadece ülkemiz için değil, bir çok ülke içinde geçerlidir. Zira önemli çevre sorunlarının sadece lokal sorunlar olmadığı, aksine global sorunlar olduğu, bu yıllarda anlaşılmaya başlanmıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi, II. Dünya Savaşı sonrasında baş göstermeye başlayan çevre sorunlarıyla ilgili ilk teşhis, bunların mahallî ve bazı sanayi tesislerinin sonucu olarak ortaya çıktığı şeklindeydi.

Ancak 1970'li yıllarda bu anlayış değişmeye başladı. Sorunun büyüklüğünü ve gerekli tedbirler alınmadığı takdirde tüm geleceğimizi tehdit edebileceği anlaşılmaya başlandı. Bunun bir sonucu olarak BM öncülüğünde 1972 yılında Stockholm'de Dünya Çevre Konferansı yapıldı. Türkiye bu konferansa bir bildiri ile katıldı. Böylece Türkiye'deki çevre mevzuatının oluşma süreci de böylece başlamış oldu. Çevre Sorunları Vakfının kuruluşu, DTP bünyesinde *Çevre Sorunları Daimî Danışma Kurulu*nun kuruluşu, *Çevre Müsteşarlığının* kuruluşu hepsi bu yeni süreçte ortaya çıkmıştır.

1982 Anayasası ve Çevre

Türkiye'de Çevre Mevzuatının gelişiminin 1982 Anayasası ile yeni bir döneme girdiği söylenebilir. Bilindiği gibi 1982 Anayasası'nın 56. maddesi. "*Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşların ödevidir*" denilerek, *çevre hakkı* sosyal ve ekonomik bir

hak ve ödev olarak nitelendirilmiştir. Ancak 1982 Anayasanın çevreyle ilgili hükümleri, sanıldığı gibi sadece bu madde ile sınırlı değildir. 1982 Anayasası dikkatle incelendiğinde ve çevre kavramı geniş manada ele alındığında çevreyle ilgi şu maddeler de dikkatimizi çekmektedir:

63 üncü madde, tarih kültür ve tabiat varlıklarının korunması

35 inci madde, özel mülkiyet hakkının kullanılmasında getirilen kamu yararı sınırı,

44 üncü madde, toprağın verimli kullanılması ve korunması,

45 inci madde, tarım arazilerinin, çayır ve mer'aların amaç dışı kullanımının önlenmesi,

43. Madde, deniz, göl ve akarsu kıyılarının sahil şeritlerinin kamu yararına açık alanlar olması,

52. Madde, konut hakkında çevre koşullarını gözeten bir plânlamadan söz etmesi,

169. Maddede, ormanların korunması ve geliştirilmesi.

Buna göre, devlet, bir taraftan herkesin hayatını beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi artırarak işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elde planlayıp hizmet vermesini düzenlerken, diğer taraftan da ülkemizde 1970'lerden sonra gündeme gelen çevre meselelerinin çözümüne çalışmaktadır.

Çevre korumayla ilgili 1982 Anayasası'ndan sonra çıkarılan diğer bazı önemli kanunlar şöyle sıralanabilir:

Kültür ve Tabiat Varlıkları Kanunu: Kanun no: 2863, Tarih. 21.7.1983. Yine 1982 Anayasasından sonra çıkarıldığı görülen bu kanunun temel amacı şöyle belirlenmiştir: "Korunması gerekli taşınır ve taşınmaz kültür ve tabiat varlıkları ile ilgili tanımları belirlemek, yapılacak işlem ve faaliyetleri düzenlemek, bu konuda gerekli ilke ve uygu-

lama kararlarını alacak teşkilatın kuruluş ve görevlerini tespit etmektir.”

Kanunun amaçları dikkatlice incelendiğinde, çevre sorunlarının genişleyen kapsamının etkisi hemen fark edilir. Daha önceleri çevre tanımı ile sadece doğal dünyamız anlaşılırken, son yıllarda kültürel varlıklarımızın da bu sorunlardan etkilendiği ve yok olmaya başladığı görülmüştür. Bu kanunla, kültür ve tabiat varlıklarımızın bir bütün olarak ele alındığı görülmektedir.

Çevre Kanunu: “Sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının” Anayasada yer almasından sonra çıkarılan bir değer kanun ise doğrudan çevreyle ilgili olan 9.8.1983 Tarih ve 2872 Nolu Çevre Kanunudur. Bilindiği gibi, daha önceki Anayasalarda doğrudan çevreyle ilgili bir kanun yoktu. Kanunun amacı ise şöyle belirtilmiştir:

- Bütün vatandaşların ortak varlığı olan çevrenin korunması, iyileştirilmesi,
- Kırsal ve kentsel alanda arazinin ve doğal kaynakların en uygun şekilde kullanılması ve korunması,
- Su, toprak ve hava kirliliğinin önlenmesi,
- Ülkenin bitki ve hayvan varlığı ile doğal ve tarihsel zenginliklerinin korunarak bugünkü ve gelecek kuşakların sağlık, uygarlık ve yaşam düzeyinin geliştirilmesi ve güvence altına alınması için yapılacak düzenlemeleri ve alınacak önlemleri, ekonomik ve sosyal kalkınma hedefleriyle uyumlu olarak belirli hukukî ve teknik esaslara göre düzenlemektir.

Çevre Kanunu 11 Ağustos 1983 gün ve 18132 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Millî Parklar Kanunu: Kanunun amacı: “Yurdumuzdaki millî ve milletlerarası düzeyde değerlere sahip millî park, tabiat parkı, tabiat anıtı ve tabiatı

koruma alanlarının seçilip belirlenmesine, bunların özellik ve karakterleri bozulmadan korunmasına, geliştirilmesine ve yönetilmesine ilişkin esasları düzenlemek" olarak belirlenmiştir. Kanun No: 2873, Tarih. 9.8.1983

Boğaziçi Kanunu: Kanun no: 2960, Tarih: 18.11.1983. Amacı: İstanbul Boğaziçi Alanının kültürel ve tarihî değerlerini ve doğal güzelliklerini kamu yararı gözetilerek korumak ve geliştirmek ve bu alandaki nüfus yoğunluğunu artıracak yapılanmayı sınırlamak için uygulanacak imar mevzuatını belirlemek ve düzenlemektir.

Özel Çevre Koruma Bölgesi Bakanlar Kurulu Kararı: Bu kanunla belli bölgeler koruma altına alınmıştır. 5 Temmuz 1988, Karar Sayısı 88/13019.

Çevre Bakanlığının Kuruluşu. 21. 08. 1991 tarihli *Resmî Gazete*'de 443 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile "çevrenin korunması ve iyileştirilmesi, kırsal ve kentsel alanda arazinin ve doğal kaynakların en uygun ve en verimli şekilde kullanılması ve korunması, ülkenin doğal bitki ve hayvan varlığı ile doğal zenginliklerinin korunması, geliştirilmesi ve her türlü çevre kirliliğinin önlenmesi" amacıyla Çevre Bakanlığı kurulmuştur. Bakanlığın yasayla belirlenmiş olan görevleri "hazırlama-belirleme", "yürütme", "denetleme" ile ilgili olmak üzere üç esas üzerinde toplanmaktadır.

Çevresel Etki Değerlendirilmesi (ÇED) Yönetmeliği: 7.2. 1993 tarihinde çıkarılan bu yönetmelikle, gerçekleştirmeye planladıkları etkinlikleri sonucu çevre sorunlarına yol açabilecek kamu ve özel sektöre ait kurum, kuruluş ve işletmelerin yatırım kararlarının çevre üzerinde yapabilecekleri tüm etkinliklerin belirlenerek değerlendirilmesi, belirlenen olumsuz etkilerin önlenmesi ya da çevreye zarar veremeyecek ölçüde en aza indirilmesi ve seçeneklerin değerlendirilmesi amacıyla

gerçekleştirilecek ÇED sürecinde uyulacak yönetsel ve teknik esasların düzenlenmesi amaçlanmıştır.

Görüldüğü gibi, gerek çevrenin Anayasada yer alması ve gerekse diğer belli başlı kanun ve yönetmelikler, 1980'li yıllarda ortaya çıkmıştır. Bunun önemli nedenlerinden bir tanesi ise, çevre sorunlarının tüm dünyada artık kendini iyice hissettirmesidir. Öyle ki, hiç bir siyasî iktidar ve irade çevreyi göz ardı edememeye başlamıştır. Gerek dünya kamuoyu ve gerekse yerel kamuoyunun baskısı ile, tüm ülkeler çevreyle ilgili kanunî düzenlemeler yapmak zorunluluğu duymuşlardır. Bu zorunluluğun çoğunlukla iktidarın, kamuoyunun talep ve beklentilerine cevap verme tarzında geliştiği görülmektedir.

Başka bir ifadeyle, yüzyılımızın ilk yarısında görülen totaliter, baskıcı en azından plânlamacı anlayışlarından, halkın taleplerini ve katılımını dikkate alan, demokratik değerleri öne çıkaran bir anlayışa doğru bir trendin oluştuğu görülmektedir.

Çevreci Sivil Toplum Örgütleri

Ülkemizde halkın ilk kez çevre sorunlarına ilgisinin arttığı ve çevreye sahip çıktığı yıllar 1980'li yıllardır. Bu yıllarda çevreyle ilgili bir çok sivil toplum örgütünün kurulduğu, halkın çevreyle ilgili konularda sesini duyurduğu ve hatta müdahale ettiği görülmektedir. Ayrıca çevreyle ilgili bir çok konuda, her şeyi devletten beklemenin doğru olmadığı anlaşılmış, bizzat vatandaş da bu konularda sorumluluk duymuştur.

Bunun en tipik örneği ise, Gökova'da inşa edilmek istenen termik santrale halkın ve özellikle de köylülerin gösterdiği tepkilerdir. Bazı aydınların bu tepkiye öncülük ettiği görülse de, halk çevrenin kirlenmesi ve bozulmasıyla, bunun kendi sağlıkları ve gelecekleri konusunda oluşturduğu tehditler konusunda ikna

olmuştur. Yapımı biten bu santralın çalıştırılmasını hukukî yollardan engellemiştir.

Daha 1970'li yıllarda, politikacıların yolunu keserek, kendi yörelerine fabrika ve sanayi tesisi isteyen halktaki bu tavır değişikliği önemlidir. Böylece, sadece yeni sanayi tesislerinin kurulması ve istihdamın artık insanlara cazip gelmediği; temiz bir çevre veya çevre kirliliiliği asgariye indirilmiş bir sanayi talebini doğurmuştur. Böylece, çevre konusundaki mevzuatın de gelişmesiyle, sanayi kompleksleri ÇED (Çevre Etki Değerlendirme) Raporları hazırlamak zorunda kalmışlardır. Kurulacak tesisin doğal çevreye yapacağı etki ve kirlilik daha önceden değerlendirilmiş ve gereken önlemler alınmaya çalışılmıştır. En azından konuyla ilgili bilimsel ve hukukî bir zemin oluşturmuştur.

Çevre bilinci ile ilgili diğer bir örnek ise, Ankara, Kızılay'daki Güvenpark'ın Belediye tarafından otopark ve iş yerine dönüştürülmesi projesine Ankaralıların karşı çıkmasıdır. Halkın tepkisi sonucu bu projeden vazgeçilmiştir. Konuyla ilgi örnekler çoğaltılabilir. Ancak burada önemli olan ve dikkat çeken konu, insanlarda gözlemlenen çevre bilincidir. Böyle bir bilinç (modern çevrecilik anlamında) sadece insanımız için değil, çağdaş insan için de yenidir. Bu bilincin gelişmesinin bir sonucu olarak halkın demokratik karar alma süreçlerine doğrudan katılma talebi ortaya çıkmıştır.

Görüldüğü gibi, daha önceleri çevreyi koruma ve çevre bilincini yayma şeklinde ortaya çıkan çevrecilik, gittikçe siyasallaşmaya ve siyasal bir üslup kazanmaya başlamıştır. Aslında bu ülkemize has bir durum da değildir. Gelişmiş Batı ülkelerinde ortaya çıkan "Yeşiller Hareketi", diğer ülkeleri etkilediği gibi ülkemizi de etkilemiştir: Özellikle Yeşiller Hareketinin bazı kitap ve yayınlarının Türkçe'ye çevrilmesiyle bu etki daha da yaygınlaşmıştır. Ancak buradaki "yaygınlaşmıştır" kelimesini, halk ve kamuoyundan çok, bazı entelektüel

çevrelerde, diye sınırlamak daha doğru olacaktır. Zira bu anlayışın somut örneği olarak 1987 yılında kurulan Yeşil Barış Derneğinin kurucularına baktığımızda bunu görmek mümkündür. Bu derneği ve bunun temsil ettiği siyasî söyleme katılan ve destek veren gruplara baktığımızda bunların: Çevreci Yeşiller, Feministler, Anti Militaristler, Ateistler (tanrıtanımazlar), Eşcinseller, olduğu görülür.

Yeşiller hareketine destek veren bu grupların aynı zamanda marjinal ve aşırı uçlardan meydana geldikleri görülmektedir Hareketin bu niteliğinin bir sonucu olarak, muhafazakâr halkımızın bu harekete gereken ilgiyi göstermediği görülmektedir. Zira bu aşırı grupların, çevre gibi global ve herkesin sahiplendiği bir konu arkasında kendilerini ve kendi konumlarını meşrulaştırmaya çalıştıklarından şüphe edilmiştir. Bu nedenle, bu durum eleştirilmiştir. Bunun en tipik örneklerinden bir tanesi, çevre konusundaki çalışmaları ve yayınları ile kamuoyunun yakından tanıdığı Türkiye Çevre Sorunları Vakfı'nın yeşiller ile ilgi aldığı tavırdır. Vakıf, bu aşırı ve marjinal gruplardan dolayı bu hareketi eleştirmiş ve bu eleştirisini şu noktalarda yoğunlaştırmıştır: Türk insanın temel değerlerine karşı çıkanları, Allah'ı inkar etmeye kalkışanları, Eşcinselleri, Orduyu küçümseyenleri barındırması.

Bu gurupların çevreyi ve çevreciliği bir araç olarak kullandıkları, böylece kendilerini meşrulaştırmaya çalıştıkları sık sık vurgulanmıştır. Aslında bu hareketin bazı kurucuları da, bu konudaki hatalarını daha sonradan itiraf etmişlerdir.

Yeşiller hareketinin zamanla etkisini kaybetmesinde bu eleştirilerin yanında, diğer siyasî partilerin de çevreyi sahiplenmelerinin de etkisi olmuştur. 1980li yıllarda sadece ülkemizde değil, tüm dünyada bir zamanlar sadece Yeşillerin sahiplendiği çevreye diğer siyasî partiler de sahip çıkmışlardır. Böylece, konu partiler üstü bir konum

kazanmış; böylece çevre ve çevrenin korunmasıyla ilgili eylemler yeni bir safhaya girmiştir.

Bunun somut örneklerinden birisi, TBMM Çevre Sorunlarını Araştırma Komisyonunun hazırladığı raporun ortaya koyduğu sonuçlardır. Bu bağlamda raporun önemli sonuçlarından birisinin "Çevre sorunları ülkemiz için bir fantezi değildir" hükmü olduğu görülmektedir. Rapora göre: "Çevre sorunları artık ülkemiz için de temel sorunlar arasına girmiş, insanların yaşamlarını tehdit eder olmuştur. Ankara hava kirliliğinden, denizlerimizdeki balık neslinin azalması, hatta hamsinin yok olmasına, İstanbul'un su kaynaklarının yeterince beslenememesinden, yine dünyanın en güzel şehirlerinden olan İstanbul'un kötü şehirleşmeye örnek gösterilmesine ve daha pek çok örnekleri ile çevre problemleri, normal hayatı etkilediği gibi asıl sonuçlarını uzun vadede verecek olmaları sebebiyle bugünden üzerinde önemli durulmasını gerektirmektedir.

Cennet ülkemizin bir daha dönüşü olmayacak bir şekilde heba olmasına ancak bugünlerden başlayarak engel olabiliriz. Kirlenme ve bozulmaların artık iyice hissedilir olduğu ülkemizde, koruyacaklarımız için vakit geç olmamalı, zaman kaybedilmemelidir. Dünyanın şanslı insanlarından olduğumuz, böyle bir ülkeye sahip bulunmamız nedeniyledir. Ancak tüm bu güzellikleri ve nimetleri yeterince koruyabiliyor muyuz?

Dünyanın en tekamülü varlığı insan, dünyayı kendine bağışladığı gibi güzellikleri ile muhafaza etmeye ya da onu çirkinleştirmeye, hatta yok etmeye ve böylece kendi varlığına zarar vermeye dahi muktedir olabilir. Ancak bir gerçek vardır ki, o da dünyanın, kuşu, böceği, denizi, gökyüzü, yeşili ile birlikte anlamlı yaşanılır olduğudur. Bu itibarla da çevre sorunlarına lüks olarak bakılmamalı, kirlenme ve bozulmaların önlemleri bugünden başlanarak alınmalıdır.

Şu günlerden gelişen çevre sorunları ve hatta felâketleri, bu gezegenin de, üzerinde yaşayan insanların da uzun süre dayanamayacağı bir gidiş başlatmış durumdadır. Bu gidiş nasıl önlenebilir?... Bu gidişi "ÇEVRE"ye sahip çıkmakla önlenebilir: Her gelişme düzeyindeki ülke insanları "SEVGİ" temeline oturtulmuş çevre bilinçlenmesiyle buna karşı koyabilir ve hatta gelişmiş ülke politikalarını temelinden değiştirebilir."

Komisyonun sonuç kısmındaki şu tavsiyesi yine dikkat çekicidir: "komisyonumuz çevre olayında partiler üstü bir politika izlenmesini tasvip etmiştir. Çünkü 'ÇEVRECİLİK` partiler üstü bir idealdir ve hatta 'ÇEVRECİLİK` bir felsefedir".

Bunun bir sonucu olarak, çevre konusunun bir çok siyasî partinin tüzük ve programına girdiği, böylece belli bir parti ve grubun sömürüsünden/tekelinden kurtulduğu görülmektedir. Sonuç olarak, çevre konusunun, bir yandan aşırı, radikal ve marjinal grupların tekelinden çıkması, diğer yandan da siyasallaştırılmasının cazibesini yitirmesiyle daha çok grup ve insanın konuya ilgisi de artırmıştır. Bunlardan en önemlisi ise dindar ve muhafazakâr kesimlerinin; özellikle bazı Müslüman entelektüel, grup ve hareketlerin çevreye ilgi duymaya başlamasıdır. Bu ilginin bir sonucu olarak tarih ve kültürümüzdeki bir çok çevre değerleri ortaya çıkmaya başlamıştır.

Çevrenin Dinî ve Kültürel Boyutunun Keşfi

Çevrenin dinî boyutunun keşfedilmesi ve dinin/dinlerin çevre sorunlarının çözümünde oynayacakları rolün anlaşılması, sadece ülkemizde değil, gelişmiş Batı ülkelerinde de 1980-1990'lı yıllara rastlar. Bunu ifade etmemizin nedeni, çevre bilinci sayesinde insanlığın yeni bir döneme girdiğini ifade etmek içindir. Bu yeni dönemde, başta çevre sorunları olmak üzere tüm sorunların menşei olarak görülen mevcut Batı medenîyeti

tüm boyutlarıyla eleştirilirken, alternatif medenîyetler de uç veriyor. Gelecek yüzyıla damgasını vuracak medenîyet ise, insan-insan, insan-toplum ilişkileri kadar ve insan-doğa ilişkilerini de daha derin ve sağlıklı bir temele oturtan medenîyetin olacağı ileri sürülmektedir. Bu bağlamda dinler ve özellikle de İslâm dininin tüm insanlığın dikkatini çektiği gözlenmektedir.

Çevrecilerin dine ve manevî değerlere yönelmesi sadece bir nostalji değil, bilimsel maddeciliğin manevî ve aşkın dünyasıyla beraber maddî dünyasını da yok ettiği; böylece teneffüs edecek temiz bir hava, içecek temiz bir su, girecek temiz bir deniz bırakmadığı günümüz insanının son ümidi ve sığınağıdır. Böylece, çevre sorunları geldiği bu noktada bir kimlik sorununa dönüşmüş bulunmaktadır. Sorun sadece teknolojik değildir. İnsanın anlamı, dünyadaki konumu, hürriyeti ve bu hürriyetin sınırları; dünyanın ve kâinatın anlamıyla birlikte insanın konumuyla da ilgilidir. Bu nedenle bir kısım çevreciler kendilerine Radikal ve Derin Çevreciler diyerek, sorunun bu boyutuna dikkat çekmektedirler.

Bu nedenle, çevre sorunları ve bunların çözümü söz konusu olduğunda unutulmaması gereken bir olgu olarak din ve kültür konusu karşımıza çıkmaktadır. Zira insanlar belli bir kültür ve belli bir dinî atmosfer içerisinde dünyaya gelmektedir. Kişilerin gerek kendileri ve diğer insanlarla ve gerekse dünya ve doğayla ilgili değer yargılarını dinleri ve kültürleri oluşturmaktadır.

Tarih bize gösteriyor ki insanların dinlerini ve kültürlerini hesaba katmayan eğitim ve kalkınma programları hedefine ulaşamamakta ve insanlar âdeta kendilerine dayatılan bu programlara direnmektedirler. Bunu hesaba katmayan bazı dayatmacı, totaliter ve baskıcı rejimlerin kuruluş ve iktidara gelişleri gibi, yıkılışlarına da 20. Yüzyılda şahit olundu. Sosyolojik, antropolojik ve psikolojik araştırmalarla da desteklenen bu gerçeği göz önünde bulunduran BM teşkilatı, çevre

korumada her milletin kendi dinî ve kültürel zenginliklerinden yararlanmasını tavsiye etmiştir. Hedef ve amaç; dünyayı ve ekosistemi korumak, daha sağlıklı bir gelecek kurmak olduğuna göre bu hususta dinlerin yapacağı katkı elbette büyüktür.

Bu çerçevede, dünyanın en büyük çevre örgütlerinden birisi olan World Wide Fund for Nature (Doğa İçin Dünya Fonu) 1986 yılında yaptığı bir toplantıda dünyanın en büyük dinlerinin (İslâmiyet, Hristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm ve Budizm) temsilcilerini bir araya getirerek çevre sorunlarına çözüm bulmada dinlerin katkısını ve önemini tartışmışlardır. WWF bu tartışmaları bir seri olarak yayınlamış bulunmaktadır. (Bu serinin tüm kitapları İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı tarafından tercüme edilerek yayımlanmıştır.)

Yine konunun dinî boyutunu vurgulayan diğer önemli bir olay da Şubat 1990 yılında Moskova'da meydana gelen; Astronom Carl Sagan ve tanınmış 22 bilim adamının Global çevreyi korumada kendilerine katılmak ve yardım etmek için dünyanın tanınmış dini liderlerine yaptıkları yardım çağrılarıdır.

Bu çağrıyı yapan bilim adamlarının vurguladıkları gerçek şuydu: "*Çevre koruma ve doğal güzellikleri muhafazada kesinlikle dinin önemli bir yeri vardır.*" Pozitivizm ve bilimin insanlığın bütün dertlerine çare bulacağı ve bütün sorunlarını çözeceği, böylece dine ve her türlü manevî değerlere modern dünyada yer olmadığını ileri süren anlayışın artık savunulamayacağı anlaşılmış bulunmaktadır. Hatta bugünkü sorunların bir çoğunun bu anlayışın ürünü olduğu bazı bilim adamlarınca ısrarla ileri sürülmektedir. Ancak bu gerçeğin dünyanın önde gelen bilim adamlarınca bu bağlamda altının çizilerek ifade edilmesi ilginç olduğu kadar önemlidir. Zira modern bilim tarihinde ilk defa bir sorunun çözümü için bilim adamlarının, dinden ve dinî liderlerden yardım istediklerine şahit olunmaktadır.

Çevre-Din ilişkisiyle ilgili büyük bir projeyi ise Harvard Üniversitesi yürütmektedir. Bu çerçevede Harvard Üniversitesi Dünya Dinlerini Araştırma Merkezi "Dünya Dinleri ve Çevre" adı altında bir dizi konferanslar düzenlemiştir.

Merkezin düzenlediği ilk Konferans 3-5 Mayıs 1996'da Budizm ve Çevre konusunda yapıldı. Daha sonra 30 Mayıs- 1 Haziran 1996, Konfüçyüs ve Çevre; 21-23 Mart 1997, Şinto ve Çevre; 2-5 Eylül 1997, Hinduizm ve Çevre; 13-16 Kasım 1997, İlkel Gelenekler ve Çevre; 22-24 Şubat 1998 Yahudilik ve Çevre; 16-19 Nisan 1998, Hristiyanlık ve Çevre; 7-10 Mayıs, İslâm ve Çevre; 5-8 Haziran, Taoizm ve Çevre Konferansları yapıldı. 9-12 Temmuz tarihlerinde ise Jayinizm ve Çevre Konferansı yapılacak. Daha sonra 24-27 Eylül 1998 tarihlerinde ise tüm bu konferansların sonuçlarının tartışılacağı bir nihaî konferans yapılacak ve her dinden temsilciler katılacak. Burada alınan karar ve ortak metin ise Aralık 1998'de BM'ye sunulacak. Böylece, yeni bir yüzyıla girerken tüm dinlerin çevreyle ilgili görüş ve katkıları ortaya konmuş olacaktır. Bu konferansların tebliğleri ayrı ayrı kitaplar olarak yine Harvard Üniversitesi tarafından yayınlanmaya başlanmıştır.

Bu konferanslardan İslâm ve Çevre Konferansına İslâm dünyasından, Amerika, Avrupa ve Japonya'dan 40 kadar bilim adamı katılmıştır. (Bu satırların yazarı da Kur'ânî bir Çevre Ahlâkına Doğru" adlı bir tebliğle adı geçen konferansa katılmıştır.)

Disiplinler arası bir espri ile hazırlanan konferansta, İslâm dininin çağdaş çevre kriziyle ilgili sağlayacağı teorik ve pratik yaklaşımlar vurgulanmaya ve ortaya konulmaya çalışıldı. İslâm ve Çevre Konferansının üzerinde durduğu temel amaçlar aynı zamanda bundan sonra Batıda İslâm'la ilgili yapılacak çalışmaların hedefini de belirlemesi açısından önemlidir:

İslâm'ın çevreyle ilgili bakış açısını ve tavrını ortaya koymak ve bunun çeşitli İslâm coğrafyalarındaki tezahürlerini göstermek.

İslâm toplumunun, felsefesinin ve dinî düşüncesinin üzerine bina edilen işlevsel bir çevre ahlâkını ortaya koymak.

Uzun vadede mahallî çevrelerle ilgili davranışların üzerine bina edileceği çeşitli nassî (kitabî), kurumsal, gelişmeci ve toplumsal temelleri belirlemek.

İslâm'ın yeryüzünde sürdürülebilir bir hayat için oynayabileceği rolle ilgili olarak Müslüman liderlerin ve öğrencilerin, öğretim üyelerinin dikkatini ve ilgisini canlandırmak.

İnsanî ve sürdürülebilir bir gelecek için İslâm'ın değiştirici yönlerini daha büyük uluslararası hareketlerle bağlamak ve aralarında işbirliğini sağlamak.

Bu bağlamda, 1998-1999 Eğitim-Öğretim yılından başlayarak İlâhiyat Fakültelerinde Çevre ve Din dersinin seçmeli olarak okutulacak olması, sadece çevre açısından değil, aynı zamanda dinler arası diyalog ve daha iyi bir anlayış için de önem arz etmektedir.

Çevrenin dinî boyutunun vurgulanmasının pratik sonuçlarından birisi, sanayici, işadamı, yönetici ve diğer ilgililer kadar, halkımızın da çevre konusunda daha duyarlı hareket etmesi olabilir. Böylece, her tür ticarî ve endüstriyel faaliyetlerin amacının sadece *kâr* olmadığı daha iyi anlaşılır.

1980'li yıllardan başlayarak ve özellikle de 1990'lı yıllarda çevre sorunları bağlamında çevre ve çevre bilincinin dinî ve kültürel boyutuyla ilgili yayınların ve bilimsel toplantıların arttığı görülmektedir. Konuyla ilgili ilk eserlerden birisi, Doç. Dr. İbrahim Canan'ın 1987'de yayınlanan *Âyet ve Hadislerin Işığında İslâm ve Çevre Sağlığı* adlı kitabıdır (1987). Kitap daha sonra Yeni Asya Yayınlarınca (1995) tekrar gözden geçirilmiş ve uzun bir

takdim eklenerek *Çevre Ahlâkı* adıyla ikinci baskısını yapmıştır.

Bunu Doç. Dr. Mehmet Bayraktar'ın 1992'de yayınlanan *İslâm ve Ekoloji* adlı kitabı takip etmiştir. Canan'ın kitabı daha çok çevreyle ilgili âyet ve hadisleri bir araya getirirken, Bayraktar'ın kitabının konuya felsefî bir bakış açısıyla yaklaştığı görülmektedir. Bu nedenle de, çevrenin/kâinatın anlamı ve dinî açıdan (Kur'ân ve Sünnet) temellendirilmesi yapılmıştır. Konuyla ilgili İslâm Tasavvufu ve bu geleneğin büyük Mutasavvıflarının bakış açılarına vurgu yapılmış ve örnekler verilmiştir. Kitapta, ayrıca tarih ve kültürümüzden örneklere de sık sık yer verildiği görülmektedir. Bu sınırlı örnekler de göstermektedir ki, Mutasavvıflarımızdan çevre konusunda öğreneceğimiz derin bakış açıları mevcuttur.

Konuyla ilgili bir diğer eser ise Doç. Dr. M. Kemal Atik'in *Kur'ân ve Çevre,* adlı kitabıdır. (1992) Kitap, çevre/tabiat ile içindeki varlıklara ilgili Kur'ân âyetlerini bir araya getirmekte ve bunlarla ilgili kısa yorumları içermektedir.

Yine konuyla ilgili bir diğer eser ise İbrahim Özdemir ve Münir Yükselmiş'in *Çevre Sorunları ve İslâm* (1995, 2. Baskı, 1997) adlı kitaplarıdır. Çevre Sorunlarını inceleyen ve İslâm Dininin konuyla ilgili perspektifini ortaya koymaya çalışan kitabın temel amacı, öncelikle Diyanet İşleri Başkanlığının elamanlarını çevre konusunda aydınlatmak ve bilgilendirmektir. Dr. İbrahim Özdemir'in *Çevre ve Din* adlı kitabı ise, genelde dinlerin, özelde ise İslâm Dininin çevreyle ilgili bakış açılarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Kitap Çevre Bakanlığınca yayımlanmıştır (1997).

Çevreye olan ilginin artışını konuyla ilgili panel, sempozyum, konferans gibi bilimsel toplantıların sayısındaki artışta da görmek mümkündür. Konuyla ilgili bir bilgi vermek için şunu söylemek yeterlidir: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğünün hazırladığı

bibliyografyaya göre, 1992-95 tarihleri arasında Çevreyle ilgili yayınlanan kitap, tebliğ ve rapor sayısı 678; makale sayısı 1591, çevreyle ilgili sempozyum, panel, seminer, konferans ve diğer bilimsel toplantıların sayısı ise 219'dur. Bu yayınların ve bilimsel toplantıların içeriklerine bakıldığında, çevre sorunlarının bütün yönleriyle anlaşılmaya ve tartışılmaya çalışıldığı görülür. Âdeta, çevre sorunları bizlere tüm değer yargılarımızı, politikalarımızı, temel tercih ve önceliklerimizi yeniden gözden geçirme ve geliştirme imkânını vermektedir.

Sonuç

Görüldüğü gibi, çevre sorunları sadece tüketim alışkanlıklarımızı, ekonomik anlayışımızı gözden geçirmeyi gerektirmiyor. Aksine, insanın anlamı, kâinatın anlamı ve insanın bu kâinattaki konumu ve fonksiyonu ile ilgili temel soruları yeniden cevaplamamızı, önceliklerimizi yeniden tespit etmemizi de gerektiriyor. Gelecek yüzyılın daha iyi olması, bu sorulara vereceğimiz cevaplara bağlıdır.

Görüldüğü gibi, ülkemizde çevre bilinci ile, çevre mevzuatının gelişimi birbirine paralel olarak gelişmiştir. Hatta uyanan ve gelişen çevre bilinci ve duyarlılığının çoğu zaman çeşitli kanunî düzenlemelere öncülük ettiği de söylenebilir. Bunun anlamı ise, yeni bir yüzyıla girerken, her ikisine de gereken önem verilmelidir. Çevre sadece kanun ve yönetmeliklerle korunmaz/korunamaz.

Çevreyi koruyacak ve geliştirecek olan insan olduğuna göre, her şeyden önce insanımıza tarih, medenîyet ve kültürüyle uyumlu bir çevre bilinci verilmeli/kazandırılmalıdır. Bir yandan konuyla ilgili bilimsel ve teknolojik araştırmalar yapılırken, teknolojik önlemler alınırken, diğer yandan kültürel-sosyal değerlerin bu bilimsel ve teknolojik çalışmaları yönlendirici ve motive edici etkisi unutulmamalıdır. Çevre sorunlarının insanlığa kazandırdığı önemli bir kazanımın,

insanların kendi kültürlerini ve tarihlerini çevreci bir bakış açısıyla yeniden keşfetmeleri olduğu unutulmamalıdır.

Sonuç olarak, Çevre mevzuatıyla ilgili düzenlemeler ve kanunî yaptırımların etkin olarak devam ettirilmesi gerekir. Ancak asıl çevre koruması, çevre bilincinin yaygınlaşması ve tüm toplum tarafından benimsenmesiyle mümkün olacaktır. Bu da, çevrenin toplumun değer yargıları ve sistemleriyle olan ilgisinin ortaya konmasıyla mümkündür. Bu nedenle, konu sadece teknik ve bilimsel bir konu olmayıp, kültürel, sosyal ve dinî boyutu da bulunmaktadır. Ayrıca konunun ekonomik boyutu da unutulmamalıdır. Başka bir ifadeyle, en büyük çevre sorunlarının: Yoksulluk, İşsizlik, evsizlik, umutsuzluk ve gelecek korkusu olduğu unutulmamalıdır.

İnsanoğlunun temel ihtiyaçları olan, iş, konut ve onurlu bir hayat için lâzım olan asgarî şartlar sağlanmadan, çevre konusu lüks ve fantezi olarak görülmeye devam edilecektir. İnsanın bu ve benzeri temel ihtiyaçları sürdürülebilir bir kalkınma modeli çerçevesinde çözülebilir. Böyle bir kalkınma modeli, varlıklı insanların ve toplumların istedikleri ve diledikleri gibi yaşama, istedikleri kadar tüketme haklarını da yeniden gözden geçirecektir.

Bibliyografya

Kitaplar:

Adasal, Prof. Dr. Rasim *Medikal Psikoloji,* 3. Baskı (İstanbul: Minnetoğlu Yayınları, 1977).

Akıncı, Müslüm. *Oluşum ve Yapılanma Sürecinde Türk Çevre Hukuku,* (Kocaeli: Kocaeli Kitap Kulübü Yayınları, 1996).

Atik, Doç. Dr. M. Kemal. *Kur'ân ve Çevre,* (E.Ü. Yayınları:Kayseri, 1992).

Başlar, Kemal. "Uluslararası Çevre Hukukunda Gelecek Nesillerin Durumu", *Ekoloji,*1992, yıl:2, sayı:5.

Bayraktar, Doç. Dr. Mehmet, *Bilim ve Tasavvuf,* (İstanbul: Seha yayınları, 1989.

----------------. *İslâm ve Ekoloji*, (Ankara: TDV Yayınları, 1992).
Bulca, Aydan. "Çevre Sorunları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.II, 1983.
Burcu Taşatar. *Toprak, Çevre ve Biz*, (Çevre Bakanlığı: Ankara, 1993).
Canan, Doç. Dr. İbrahim, İslâm ve Çevre Sağlığı, (Cihan Yayınları:İstanbul, 1987).
----------------, *Çevre Ahlâkı, (İstanbul*: Yeni Asya Yayınları, 1995).
Capra, Fritjof. *Batı Düşüncesinin Dönüm Noktası*, çev. M. Armağan, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989).
Çepel, Prof. Dr. Necmettin. *Doğa Çevre Ekoloji ve İnsanlığın Ekolojik Sorunları*, (İstanbul: 1992).
Danişmend, İsmail Hami. *Garb Menbalarına Göre Eski Türk Seciye ve Ahlâkı*, (İstanbul Kitapevi, 1961).
Ekinci, Oktay, *"Çevremiz" de Demokrasi Bekliyor*, (İstanbul: Anahtar Kitaplar Yay. 1991).
Ekinci, Oktay, *İnsan Hakları ve Çevre*, (İstanbul: Anahtar Kitaplar Yay. 1992).
Ekinci, Oktay, *Çevreciliğin ABC'si*, (İstanbul: Simavi Yay.1994).
Erdem, Baki. *Çağımız ve Çevre Kirliliği*, (Ankara: Kadıoğlu Matbaası. 1990).
Ergin, Osman Nuri. *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, (İstanbul: 1936).
Giritli, Suna. *Günümüzde Çevre Sorunları*, (İstanbul: Cem Ofset 1994).
------------. *Çevre Sorunları, "Çevre Bilinci"nden "Çevresel Eylem" e*, (İstanbul: İÜ Basımevi ve Film Merkezi 1993).
Gökcan, H. Tahsin, "Yeni Bir insan Hakkı Olarak Çevre Hakkı ve 1982 Anayasası'nda Çevre Hükmünün Niteliği", *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı 1992/3, Yıl: 49, Ankara: Ankara Barosu Yay.1992).
Görmez, Kemal. *Türkiye'de Çevre Sorunları*, (Ankara, 1991).
--------------. *Şehir ve İnsan* (İstanbul: MEB Yay. 1991/B).
Güler, Çağatay. *Çevre Sözlüğü*, (Ankara: Saypa Yay. 1994).
Gürdoğan. Ersin. *Kültür ve Sanayileşme*, (İz Yayıncılık, 2.Baskı, İstanbul: 1991).
Gürpınar, Ergun. *Çevre Sorunları*, (İstanbul: Der Yay.1990).
Gürsel, Deniz. *Çevresizsiniz*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989).
Keleş, Ruşen. *Kentleşme Politikası*, (Ankara: İmge Kitapevi, 1986).
Keleş, Ruşen- Yavuz, Fehmi. *Çevre Sorunları*, (Ankara: SBF Yayını, 1983).
Keleş, Prof. Dr. Ruşen - Hamamcı, Doç. Dr. Can. 1993, *Çevrebilim*, (Ankara: İmge Kitapevi).
Keleş, Ruşen. *İnsan Çevre Toplum* (derleme), (Ankara: İmge Yay.1992).
Kışlalıoğlu, Mine- Berkes Fikret. *Çevre ve Ekoloji*. (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1990).
Kırımhan, Süceattin. *Çevre Sempozyumu* (tebliğler), 13-15 Ekim 1988, (Elazığ: Fırat Ün. Yay. 1988).

Nasr, Seyyid Hüseyin. *İnsan ve Tabiat.* çevri: Nabi Avcı, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2.baskı, 1988).

Özdek, E. Yasemin. *İnsan Hakkı Olarak Çevre Hakkı,* (Ankara: TODAİE Yay.1993).

Özdemir, Şevket, *Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Çevre Sorunlarına Duyarlılık,* (Ankara: Palme Yay.1987).

Özdemir, Dr. İbrahim. *Çevre ve Din,* (Ankara:Çevre Bakanlığı Yayınları, 1997).

......................- Münir Yükselmiş. *Çevre Sorunları ve İslâm,* (Ankara: DIB Yay, 1995; 2. Baskı, Şubat 1998).

Özer, A. Öznur. *Çevre Sorunlarına Giriş* (yayın yeri belirsiz): MOBİL AŞ.

Pazarcı, Hüseyin. *Çevre Sorunlarının Uluslararası Boyutları ve Uluslararası Çevre Kanunu'nun Uygulanması,* (Ankara: TÇSV Yay. 1983).

Serres, Michel. *Doğayla Sözleşme,* çev. Turhan Ilgaz, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 1994).

SEVGİ, Cezmi. *Azgelişmişliğin Coğrafyası* (teksir), (İzmir: EÜ. Sos. Bil. F. Yay.1981).

Simonnet, Dominique. *Çevrecilik,* (Çev. M.S.Şakiroğlu), (İstanbul: İletişim Yay.1990).

Somersan, Semra. *Türkiye'de Çevre ve Siyaset,* (İstanbul: Metis Yay. 1993).

Songar, Ayhan. "Çevrecilere İbret Olsun", *Türkiye Gazetesi,* 20 Eylül 1992.

Sungur, Necati.. "Toplum ve Doğa Kanseri: Çevre Sorunu" *Bilim ve Teknik Dergisi,* c.21 s. 252, 1988.

Sungurbey, Prof. Dr. İsmet. *Hayvan Hakları,* (İstanbul: İÜ,Yay., 1993).

TÇSV. *Türkiye'nin Çevre Sorunları* 89, (Ankara: 1989).

TÇSV. Türkiye'nin Çevre Politikası Nedir, Nasıl Olmalıdır?, (Ankara: 1987).

TÇSV. *Ortak Geleceğimiz,* Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu, (Ankara: 1989).

Toynbee, Arnold-İkeda, Daisaku. *Yaşamı Seçin, Çeviri:Umut Arık,* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1992).

Tuna, Taşkın. *Çevre Kirliliği, 3. Baskı,* (İstanbul: Yeni Asya Yay. 1983).

Turgut, Nükhet. *Çevre ve Yurttaş.* (Ankara: Savaş Yay.1993).

Uslu, İbrahim. *Çevre Sorunları,* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995).

Ünal, İbrahim. *Çevre, İslâm ve İnsan,* (İstanbul: Gençlik Yayınları, 1994).

Ünder Hasan. *Çevre Felsefesi: Etik ve Metafizik Görüşler,* (Ankara: Doruk Yayınları, 1996).

Uluğ, Erol. "Çevre Kirlenmesinin Boyutları", *İnsan, Çevre, Toplum* (yay. Haz. Ruşen Keleş), (Ankara: İmge Yay.1992).

Ural, Engin. *Çevre ve Hukuk,* (Ankara: TÇSV. Yay.1981).

Yıldırım, Ferzan Bayramoğlu. *Çevre Terimleri Sözlüğü,* (İstanbul: 1992).

Çevre Bibliyografyası, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995).

TBMM Ülkemizin Sahip Olduğu Çevre Değerlerini Korumak ve Mevcut Çevre sorunlarını Gidermek İçin Gerekli Tedbirleri Tespit Etmek ve Bir Çevre Politikası Oluşturmak Amacıyla Kurulan Komisyon Raporu. 18. Dönem, Yasama Yılı:4. Resmî Gazete,

İnsan ve Çevre. (Sempozyum Tebliğleri)İnsanlığa Hizmet Vakfı Yayınları (İstanbul: 1992).

Bazı Makaleler:

Dilâver, Demirağ. "Yeşiller Partisinde Ayrılan Yollar", *İkibine Doğru,* 4 haziran 1989.

Gürpınar, Tansu. "Tarih Boyunca Anadolu'da Tabiatın Değişimi", *Çevre ve İnsan,* s. 6, Aralık 1987.

Kabaklı, Ahmet. "Tarih Boyunca Türklerde Çevre Koruma", *Çevre ve İnsan,* s. 8, Haziran 1988.

NASR, Prof. Dr. S. Hüseyin İslâm ve Çevre Bunalım. İslâmî Araştırmalar, c.4, no.3, 1990, s.155-174.

Ömer, Dr. Nasif Abdullah. "Çevre ve İslâm". Çev: İbrahim Özdemir, *Yeni Dergi, Yeni Dergi,* sayı 3, 1994.

ÖZDEMİR, Dr. İbrahim. "Çevre-Ahlâk İlişkisi". *Felsefe Dünyası Felsefe Dünyası,* sayı: 14, Kış 1994, s.49.

................, "Çevre ve Din". *İzlenim,* sayı:26, 1995, s.5-8.

................,"Çevre Hukukunun Antropocentik Karakteri, *Felsefe Dünyası,* Sayı: 27, 1998. (I. Ulusal Çevre Hukuku Kongresine sunulan tebliğ, 23 Kasım 1996, Ankara).

................., "Çevre Korumada Çevre Ahlâkı'nın Önemi", *Çevre Bakanlığı III. Çevre Şurasına sunulan tebliğ,* Belek-Antalya, 4 - 6 Aralık 1996.

Chittck, William. Allah Her şeyi Çepeçevre Kuşatır. *Karakalem,* sayı: 13, s.27-32.

Çevre Özel Sayıları:

Çevre Sorunlarının gündeme girmesiyle, özellikle 1980-90'lı yıllarda bir çok derginin çevre özel sayıları yayınladıkları görülmektedir. Bunlardan bazılarını ve içindeki makalelerin künyelerini aşağıya alıyoruz.

1. *Türkiye Günlüğü* Çevre Özel Sayısı:

Türkiye Günlüğü 1989 yılında yayımladığı 3. Sayısını "Çevre, Çevreler, Çevreciler"e ayırmıştır. İçindeki yazılar şunlardır:

Türkiye Günlüğü. Çevrenin Düşündürdükleri.

Kemal Görmez. Çevre, Çevre Sorunları ve Çevre Politikaları Üzerine Bazı Mülâhazalar, s.6-10.

Ahmet İnam. Yaşamaya Sahip Çıkma Çabası Olarak Teknolojiye Felsefe Açısından Bir Bakış, s.11-16.

A.Turan Alkan. İnsanlığın Kırık Kadehi ya da Kaybedilmiş Bir Dava, s. 17-20.

Çelik Gülersoy. Bozulan Şehir Değil, Bir Değerler Manzumesi Gürül Gürül Çöküyor. S.21-26 (önemli bir mülâkat)

Esat Öz. Dünya'da ve Türkiye'de Ekoloji Hareketi'nin Gelişimi: Çevre Koruma Derneklerinden Siyasal Partilere, s. 27-34.

Mehmet Ali Kılıçbay. Çevrenin Çerçevesi, 35-38.

Kadir Cangızbay. ''Habeas corpus'tan 'habeas oikos'a veya Elolojizmin Zorunlu Güzergahı, s. 39-40.

Asaf Savaş Akat. Teknoloji Hiçbir şeyin Sebebi Değil. S.45. (Mülâkat).

Susan M. Leeson. Ekolojik Bunalımın Yarattığı Felsefi İmalar: Liberalizme Meydan Okuyan Otoriterlik, s.46-52.

Murat Şahin Öcal. İktisat, Çevre ve Avrupa Topluluğunda Çevre ideolojisi, s.53-56.

Akın Atauz. Türkiye'de Kentsel-Toplumsal-Çevreci Hareketler ve Çevre Duyarlılığı Grubu, 57-62.

Deniz Gürsel. Petra Kelly'nin Yazısı Üzerine, 63-64.

Petra Kelly. Yeryüzünde Hayat, çev. Deniz Gürsel, s.65-68.

Guy Sorman. Çevrebilim Modası: Sahte Problemlere Sahte Çözümler, çev. Cemal Aydın, s. 69-70.

Louis Pauwels Çevrebilimciliğin Dolapları, çev. Cemal Aydın, s. 71-72.

Charles E. Ziegler, Çevreye Sovyetlerden Bakışlar, çev: Selim Çörekçi, s.72-76.

Esat Öz. Yeşil Politika, s.77-78. (Kitap Tanıtımı).

2. *Türk Yurdu* Çevre Özel Sayısı.

1991 yılında yayınlanan 393. Sayısını çevreye ayırmıştır. İçindeki yazılar:

Fahri Unan. Tarihi Çevre ve İstanbul, s.2-4.

İbrahim Şahin. Çevre Biziz. S.5-7.

Hakan Poyraz. Gökyüzünde Kimin Tırnak İzleri, s.8-9.

Dr. Burhan Aykaç. Mahallî İdareler ve Çevre Sorunları, s.10-12.

Serdar Sağlam. Günümüzde Çevre ve Çevrecilik Üzerine Bir Deneme, s.13-14.

Dr. Kemal Görmez. Türkiye'de Çevreci Zihniyetin Dönüşümü, 15-17.

Mehmet Karabay. Bir Çevre Sorunu Olarak: Kentler ve Çarpık Kentleşme Üzerine, s. 18-22.

Prof. Dr. Güler Somer, Hava Kirliliği, s.23-24.

Turgut Hamzaçebi. Kirlenen Çevre ve Türkiye'miz, s.25-27.

Mehmet Akif Kireççi. Çağdaş Teknolojinin Buyruğu: Ruhun Benimdir, s.28-29.

Osman Öztürk. Ülkemizde Orman -Ormancılık- Problemleri ve Çözüm Yolları, s.30-32.

3. *İzlenim Dergisi* Çevre Özel Sayısı:

İzlenim de 1995'ta yayınlanan 26. Sayısını tamamen Çevreye ayırmıştır. Çevreyi çeşitli yönlerden inceleyen çok önemli çalışmalar bulunmaktadır.

Mustafa ÖZEL. Üç Çevre Düşmanı. *İzlenim*, sayı:26, 1995, s.5-8.

Ali BULAÇ. İslâmî Bir Çevreye Doğru. *İzlenim*, sayı:26, 1995, s.13-15.

Kürşat DEMİRCİ. Dinlerin Çevreye Bakışı. *İzlenim*, sayı:26, 1995, s.20-21.

Prof. Dr. Hayreddin KARAMAN. Çevreyi Korumak. *İzlenim*, sayı:26, 1995, s.24.

Doç. Dr. İlhan KUTLUER. *İzlenim*, sayı:26, 1995, s.28-29.

Turgut CANSEVER. İnsanın Çevresiyle Bilinçli İlişkisi. *İzlenim*, sayı:26, 1995, s.39-41.

Mustafa ARMAĞAN. İslâm'da İnsan-Çevre İlişkileri. *İzlenim*, sayı:26, 1995, s.48-49.

Deniz GÜRSEL. Çevre Çevre Dedikleri. *İzlenim*, sayı:26, 1995, s.5-8.

4. *Yeni Türkiye Dergisi* Çevre Özel Sayısı.

Dergi, Temmuz-Ağustos 1995 yılı 5. Sayısını tamamen çevreye ayırmış. Derginin Çevre Özel sayısı da diğer sayıları gibi oldukça hacimli olup, 776 sayfadan meydana gelmektedir. 117 yazının yer aldığı özel sayıya siyaset adamları, bilim adamları, yöneticiler, uzmanlar ve sivil toplum örgütü temsilcilerinin katkıda bulunduğu görülmektedir. Buradaki yazıların hepsinin adını vermek mümkün değilse de, konu başlıklarını verebiliriz: Tarih, Felsefe.Çevre Politikaları, Uluslararası İlişkiler, Çevre Yönetimi ve Planlama, Ekonomi, Hukuk ve Çevre, Çevre ve Enerji, Doğal Kaynakların Yönetimi, Kirliliğin Önlenmesi, Çevre ve Kentleşme, Büyükşehir ve Çevre Sorunları, Gönüllü Çevre Hareketleri, Çevre ve Eğitim ve Çevre Bibliyografyası.

5. *Birikim* Dergisi "Ekoloji insan ve toplum" özel sayısı. Sayı: 57-58, 1994.

6. *Felsefelogos* Dergisi "ekoloji felsefesi ve etiği" özel sayısı. Sayı 6, 1999/1.

Tabiata Farklı Bir Gözle Bakabilmek*

"Hendese" kelimesinin ilk bakışta mühendislikle ilgili çağrışımlarda bulunması doğrudur. Özellikle Osmanlı'nın son dönemlerini düşünürsek bu kelimenin taşıdığı anlam daha da önem kazanır: Bir milletin ve Devlet-i Âliyenin geleceği âdeta bu sihirli kelimenin ihtiva ettiği değer ve anlama yüklenmiştir. Mühendisliği de çağrıştıran bu kelimenin Osmanlı aydınları ve devlet ricali için içerdiği anlam, daha çok pratiktir. Batının sahip olduğu ve elindeki gücün en güçlü dayanaklarından olan bilim ve teknolojiye göndermeler yapması babında kullanılan bu kelime "mühendislik kafası" dediğimiz yeni bir zihniyetin de habercisidir. Ancak günümüzde bu kelimenin yeniden tedavüle girmesi, çoğunluğunu mühendis ve teknokratların oluşturduğu bir sivil toplum örgütünün çıkardığı bir yayın organının adı olması, şüphesiz bambaşka anlamlar ve göndermeler yapıyor. Başka bir ifadeyle, bu kelimenin daha önceleri ifade ettiği anlamlardan daha geniş ve farklı anlamlara ve okumalara göndermelerde bulunuyor.

Modern insan yeni bir yüzyıla girerken kendini ve tabiatı yeniden tanımlamak istiyor. Her şeyi ekonomik kıstaslarla değerlendiren, kâr-zarar ilişkisine göre tasnif eden; etrafımızdaki her şeyi insana sağladığı rant ve yarara göre bir değer veren menfaatçi, yararcı "*ekonomik bakış açısı*"nın yerini yeni bir bakış açısına bıraktığı

* *Hendese Dergisi*, TÜRTEK (Türkiye Mimar Mühendis ve Teknik Elemanlar Vakfı) Yayın organı, Eylül 1997.

görülmektedir. Yeni bir yüz yıla girerken modern insan etrafındaki tüm tabiatı ve içindeki yüz binlerce mahlukatı yeni ve farklı bir gözle görmeye ve tanımaya çalışıyor. Daha önceki yararcı ve pratik mentalitenin (zihniyetinin/bakış açısının) yerine, tabiatın manevî boyutunu, estetik boyutunu, derin çevrecilerin kullandığı tabirle "*derin boyutunu*" keşfetmeye çalışıyorlar.

Pazar gününün bir öğle sonrasını değerlendirirken, Internet'te şöyle bir göz atayım dedim. Hoş son zamanlarda buna Internet'te sörf yapmak deniyor. Konumla ilgili bilgi bankalarını tararken karşıma ilginç yazılar, yorumlar ve makaleler çıktı. Bunlardan birisi gerçekten de ilginçti: "*Benim adım Çeçilya. Batı Medenîyetinin Hastalıklarından İyileşmeye Çalışıyorum*".

Los Angels'te oturan yazar, sabahleyin Dünya Ticaret Merkezindeki önemli bir toplantıya katıldığını ve dönerken parkta karşılaştığı çiçeklerin ve ağaçların dikkatini çektiğini söylüyor. "Âdeta çiçeklerin bana gülümsediğini fark ettim. Hayatımda ilk defa böyle bir şeyle karşılaşıyordum. Aniden yanımdan geçmekte olan bir aracın çıkardığı egzoz gazlarını ciğerlerime çekince öksürmeye başladım.

Boğazımın ve ciğerlerimin yandığını hissettim. O anda yine o zamana kadar düşünmediğim/düşünemediğim bir şey daha oldu: Temiz havanın değeri. Evime doğru yürürken her şeyi yeniden düşünmeye başladım. Meğer gündelik hayatın çarkları arasında boğuşurken yanı başımızdaki dünyanın farkında değilmişiz. Âdeta burnumuzun ucunu bile göremiyormuşuz. Yaptığımız teleskoplarla, yıldızları ve gezegenlerin hareketlerini izlerken, penceremizin kenarındaki veya bahçemizdeki çiçeklerin tebessümlerini ve ifade ettikleri anlamları göremeyecek kadar körelmişiz/körleşmişiz. Etrafımızdaki temiz havanın, berrak nehirlerin, masmavi denizlerin

kıymetini ve değerini ise ancak kirlettikten sonra anladık."

Yazar bu tarzdaki düşünmesine devam ediyor. Bu düşünüş biçimiyle ulaştığı sonuç şu: "Tabiattaki metafizik, manevî ve estetik tüm boyutları inkâr eden ve görmezden gelen bu tutum veya bakış açısını, Batı medenîyetinin bir hastalığı olarak görüyor ve ondan iyileşmeye çalışıyor. Böylece tabiata ve tabiattaki tüm güzelliklere farklı bir bakış açısıyla bakmaya çalışıyor.

Aslında Batılı insan Amerika'yı ele geçirirken karşılaştığı insanlar daha o zamanda tabiatın bu boyutunun farkındaydılar. Ancak Batılı Beyaz insana göre onlar, yani Kızılderililer, vahşi ve ilkeldi. Tabiatın da bir değeri ve anlamı yoktu. Tabiatın tek değeri bize sağladığı fayda ile ölçülebilirdi. Pozitivist ve materyalist felsefe de zaten tabiatın metafizik boyutun çoktan reddetmişti. Görünen görüntülerin dışında bir anlam aramak boştu ve geçersizdi. Bilimsel olarak hiç bir değeri yoktu. Bilim adamlarına göre her şeyin bir tek değeri vardı. O da ekonomikti. Yani insana sağladığı yararla ölçülürdü.

Ancak Batı medenîyetinin hastalıklarının daha etkilemediği Kızılderililer bambaşka bir gözle bakıyorlardı tabiata. Onlar için tabiat sembollerle ve manevî değerlerle yüklüydü. Her şeyin bir anlamı vardı. Ancak Batılı insan, son birkaç yıl hariç, hiç bir zaman Kızılderili'yi anlamaya çalışmadı. Bir Kızılderili bundan haklı olarak şöyle şikâyet eder:

> Kanunları olamayan insanlardık biz. Ama her şeyin yaratıcısı ve yöneticisi olan Yüce Ruh'la iyi geçiniyorduk. Siz beyazlar, bizim vahşi olduğumuzu sandınız. Bizim dualarımızı anlamadınız. Anlamaya çalışmadınız. Biz güneşe, aya, ya da rüzgâra övgüler düzerken, siz bizim putlara taptığımızı söylediniz. Hiç

> anlamadan; yalnızca bizim tapınma şeklimiz sizinkinden farklı diye, bizi kayıp ruhlar diye nitelediniz.
>
> Biz, Yüce Ruh'un eserlerini her şeyde görürdük: Güneş'te; Ay'da, ağaçlarda, rüzgârda ve dağlarda. Bazen bunlar aracılığıyla ona yaklaşırdık. Bu çok mu kötüydü? Bence biz yüce varlığa, bize putperest diyen beyazların çoğundan daha güçlü bir imanla, gerçek bir inançla bağlıyız.... Doğaya ve doğanın yöneticisine yakın yaşayan Kızılderililer, karanlıkta değildir.
>
> Ağaçların konuştuğunu bilir miydiniz? Evet konuşurlar. Birbirleriyle konuşurlar; kulak verirseniz, sizinle de konuşacaklardır. Asıl sorun, beyazların dinlememesidir. Kızılderilileri dinlemeyi hiçbir zaman öğrenemediler; bu yüzden doğadaki başka sesleri dinleyeceklerini de hiç sanmıyorum. Oysa ben, ağaçlardan çok şey öğrendim: bazen hava, bazen hayvanlar; bazen de Yüce Ruh hakkında.[2]

Modern insan tabiatı ve çevreyi yeni bir gözle anlamaya çalışırken, başka bir ifadeyle tüm doğanın faydacı ve materyalist bir bakış açısından daha başka bir anlamı olup olmadığını araştırırken bu kadim kültürlerden işe başlamaktadır. Yukarıdaki ifadelerde de görüldüğü gibi Kızılderililerin tabiatla çok farklı bir ilişkileri bulunmaktaydı. Onlar kendilerini tabiatın bir parçası ve

---

[2] T.C. McLuhan, *Yeryüzüne Dokun, Kızılderili Gözüyle Kızılderili Benliği* (Ankara: İmge Kitapevi, 1994). s. 33-34.

tabiatı da sembol ve anlamlar yüklü bir şekilde algılamaktaydılar. Bu mazlum milletin bakış açısını yansıtan birkaç örnek daha vermek istiyorum: ABD hükümeti tarafından belli merkezlerde yaşamaya mecbur edilen *Sauk* ve Foxların Reisi *Kara* Atmaca eski günlerini şöyle anlatıyor:

> Biz her zaman bolluk içindeydik; çocuklarımız hiçbir zaman açlıktan ağlamadı; halkımız hiçbir şeye muhtaç olmadı. Kaya Irmağı'nın hızla akan suları bize bol miktarda balık veriyordu. Çok verimli olan toprak, bizi asla mısır; fasulye ve kabaktan yoksun bırakmıyordu. Köyümüz, yüz yıldan uzun bir süredir burada kuruluydu ve bütün bu zaman boyunca, Mississippi Vadisi tartışmasız bize, aitti. Köyümüzdeki insanlar çok sağlıklıydı ve bu topraklar üzerinde: bu kadar iyi şartlara sahip olan başka bir bölge ya da bizim av alanlarımızdan iyi olan başka bir yer daha yoktu. Eğer o günlerde kasabaya bir kâhin gelmiş olsaydı ve şimdi başımızdan geçen bu olayları yaşayacağımızı söyleseydi, halkımızdan hiç kimse ona inanmazdı.[3]

Yine bir Sioux Kızılderilisi olan Cesur Bufalo da çocukluğundaki tabiat kavrayışını şöyle anımsamaktadır:

> On yaşındayken, toprağa ve ırmaklara yukarıdaki gökyüzüne ve etrafımdaki hayvanlara baktığımda, bun-

[3] T.C. McLuhan, *Yeryüzüne Dokun, Kızılderili Gözüyle Kızılderili Benliği* (Ankara: İmge Kitapevi, 1994), s.9.

> ların bir büyük güç tarafından yaratılmış olduğunu fark etmem çok zor olmadı. Bu gücü anlamaya o kadar hevesliydim ki, ağaçlara ve çalılara sordum. Çiçekler sanki beni izliyor gibiydi, ben de onlara "Sizi kim yarattı?" diye sormak istiyordum. Yosun tutmuş taşlara baktım; bazıları insana benziyordu ama bana cevap veremediler. Sonra, bir rüya gördüm. Rüyamda, bu küçük yuvarlak taşlardan biri bana göründü ve bana her şeyin yaratıcısının Wakan tanka [*Sioux dilinde her şeyin kaynağı olan üstün varlık için kullanılan terim*] olduğunu, ona saygı göstermek için onun doğadaki eserlerine saygı göstermek gerektiğini anlattı. Taş, Wakan tanka'yı aramamla, doğaüstü bir yardıma değer olduğumu gösterdiğimi söyledi bana: Eğer hasta bir insanı tedavi ediyorsam, onun yardımını isteyebileceğimi, doğanın tüm güçlerini tedavide bana yardım edeceğini söyledi.[4]

Yine diğer bir Kızılderili'nin çocukluk anıları ise şöyle:

> Çocukluğumdan beri yaprakları, ağaçları ve otları incelerim, şimdiye kadar birbirinin aynısı olan iki taneye hiç rastlamadım. Genel olarak bir benzerlikleri olabilir ama inceleyince, bazı küçük farkları olduğu görülür. Bitkiler, farklı ailelerdendir... Bu,

[4] McLuhan, a.g.e., s. 25.

> hayvanlar için de geçerlidir; insanlar için de... Her biri için yaşamaya uygun olan bir yer mutlaka vardır. Bitkilerin tohumları, en iyi büyüyebilecekleri yere ulaşmak için rüzgârda sürüklenir, güneş ve nemin onlar için en uygun olduğu yerde kök salar ve büyür.[5]

Aslında tabiata farklı bir gözle bakan sadece Kızılderililer değil. Keltik ormanlarının din adamlarından Amerika'nın büyük Kızılderili kabilelerine kadar, insanların büyük kısmı tarih boyunca tabiata farklı bir gözle baktılar. T*abiat ananın* kanunlarına göre yaşamaya çalıştılar. Böyle yaşamakla barışı, hikmeti ve huzuru bulacaklarına inandılar. Kendilerini tabiatın efendisi olarak değil, bir parçası olarak gördüler. Ayrıca tüm semavî dinlere göre de tabiat Allah'ın bir mahlukuydu. Tabiattaki tüm güzellik, nizam, intizam ve düzen onu Yaratan zatın varlığını göstermekteydi. Kısacası tabiat kendi yaratıcısını gösteren bir kitaptı. Ancak modern insan 19. Ve 20. Yüzyıllarda tabiatın red ve inkâr ettiği bu boyutunu yeniden anlamaya ve keşfetmeye çalışıyor. Bu nedenle yukarıda zikrettiğimiz batılı yazarın görüşü kendisine ait bir olgu değil. Her gün bir çok insan tabiatın bu boyutun keşfetmeye çalışıyor. Bunun tipik bir göstergesi ise Ekopsikoloji denilen yeni bir bilim dalı.

Yeni bir bilim dalı olan *Ekopsikolojinin* kurucularından Dr. Michael J. Cohen'e göre tabiatın kirlenmesi, tahrip edilmesi ve bireylerin tabiata yabancılaşmasıyla yaygın olarak karşılaşılan psikolojik rahatsızlıklar arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Bunun tek çaresi de, tabiatla yeniden barışmak; tabiatı yeniden tanımak ve onunla uyum ve barış içinde yaşamasını öğrenmektir. Kısacası tabiata yeniden

---

[5] McLuhan, a.g.e., s. 25.

bağlanmaktır. Bunun en kestirme yolu ise evimizdeki, bahçemizdeki ve çevremizdeki her canlıyla diyaloga geçmek ve onları yeniden keşfetmektir.

Bir başka çevreciye göre de modern dünyayı tehdit eden tüm problem ve krizlerin nedeni sanayi ve sanayi sonrası toplumun tabiatı hesaba katmayan ve ona saygı da duymayan, başka bir ifadeyle tabiata ve dolayısıyla kendi özüne yabancılaşmış aşırı tüketim tarzlarıdır. Bugün yapılması gereken tabiatı ve dolayısıyla kendimizi yeniden tanımak ve tabiatla barışmaktır.

Dr. Cohen'in bu anlayışı bir çok bilim adamınca desteklenmekte ve gittikçe gelişmektedir. Pulitzer Ödülü sahibi ve Harvard Üniversitesi'nden sosyobiyolojist Dr. Edward O. Wilson da, insanların fıtraten ve biyolojik olarak kendi dışlarındaki tabiat ve diğer varlıklarla temas halinde olmaya muhtaç olduklarını vurgulamaktadır. Bunlara ilâveten bir çok bilim adamı da estetik, entelektüel ve kognotif ve hatta manevî ve ruhî olarak tatmin olmanın anahtarının tabiatla daha sağlıklı bir iletişim kurmada olduğunu belirtmektedirler.

Bilim adamları konuyla ilgili olarak İnternet'in sunduğu imkânlardan da yararlanarak, eğitim programları, kurs ve seminerleri düzenlenmekte ve geliştirmektedirler.* Böylece dünyanın neresinden olursa olsun çevre ve çevre ahlâkıyla ilgili değişik görüşlerin ortaya çıkması teşvik edilmektedir

---

*Konuyla ilgilenenler ve daha çok bilgi isteyenler için Ekopsikoterapistlerin Internetadresi:
http://www.pacificrim.net/~nature/intro.html

TERCÜME YAZILAR

İslâm Çevre Deklarasyonu *

Dr. Abdullah Ömer NASIF

İslâmi dünya görüşün özünü, bütün kâinatın Allah tarafından yaratıldığı gerçeği oluşturur. Yeryüzünde suları akıtan, gökleri (direksiz) tutan, yağmurları yağdıran, gece ve gündüz arasındaki sınırı koruyan Allah'tır. Kâinat bütün zenginliği ve canlılığıyla Allah'ın, yani kâinatın yaratıcısının eseri ve sanatıdır. Bitkileri ve hayvanları çift olarak yaratan ve onların çoğalmasını sağlayan da yine Allah'tır. Allah daha sonra da insanoğlunu yarattı. İnsan müstesna bir varlıktır. Akıl ve düşünme gücü verilen ve hatta yaratıcısına bile karşı gelebilecek mahiyette olan tek varlık insandır. Bu yönüyle insan a'lay-i illiyin denilen meleklerden daha yüksek bir makama çıkma veya esfel-i safilin denilen hayvanlardan daha aşağı bir mertebeye düşme potansiyel ve kabiliyetine sahip tek varlıktır.

"İslâm" kelimesi ise teslim olma ve barış gibi ikili bir manaya sahiptir. İnsanın Allah'ın has ve müstesna bir

---

* **The World Wildlife Fund'ın** Eylül 1986'da İtalya'da gerçekleştirdiği toplantıda İslâm'ın Çevre Deklarasyonunu Dünya İslâm Birliği Teşkilatı genel sekreteri Dr. Abdullah Ömer Nasıf sunmuştur. *Arabia* dergisinin Ocak 1987 tarihli sayısında yayımlanan bu yazıyı bir belge olarak bu bölüme almayı uygun gördük. Aynı yazı *Environmetal Policy and Law*, 17/1 (1987)'de de yayınlanmıştır.

mahluku olduğunu ifade etmiştik. İşte insan Allah'ın yarattığı bir varlık olduğundan, ancak Allah'a tam olarak teslim olduğunda, yani yaratıcısına itaat ettiğinde kendisini tam olarak anlayabilir. Yani Allah'ın iradesine tam olarak teslim olduğumuzda gerçek barış ve huzuru elde edebiliriz: Bireyler olarak kendi aramızda, insanla insan ve insanla doğa arasında gerçek barışı ancak böyle bir teslimiyetle bulabiliriz. Allah'ın iradesine teslim ve ram olduğumuzda şu gerçeği açıkça idrak ederiz: *Bütün gücümüz, yetenek ve kuvvelerimiz, becerilerimiz ve bilgilerimiz bizlere Allah tarafından ihsan edilmiştir. Bizler O'nun kullarıyız. Bütün sahip olduklarımız ve elde ettiklerimiz O'nun rahmetinin eseri olduğundan, O'na tam olarak yönelip, bize bahşettiklerinden dolayı O'na layık şükür ve ibadeti yaptığımız zaman tam olarak hürriyetimize kavuşmuş oluruz. Hürriyetimiz, Allah'ın bize bahşettiği nimetlerine karşı duyarlı, bu nimetlerin farkında ve bunlardan sorumlu bir emanetçisi olmamızla ortaya çıkar.*

Müslümanlar için insanlığın yeryüzündeki fonksiyon ve görevi Allah'ın halifesi veya emanetçisi olmasıdır. Bizler Allah'ın yeryüzündeki emanetçileri ve halifeleriyiz. Doğanın ve dünyanın efendileri olmadığımız gibi, dünya da dilediğimiz gibi tasarruf yapacağımız/yapabileceğimiz bir malımız değildir. Doğa, Allah tarafından yaratılmıştır ve Allah'ındır. Korunması ve muhafazası ise bizlere emanet edilmiştir. Allah'ın halifesi ve emanetçisi olarak fonksiyonumuz ise bu emanete son derece dikkat etmek ve korumaktır. Halife ise (erkek/kadın) Allah'ın emanetini nasıl kullandıkları (iyi/kötü) ve yaptıklarından dolayı sorumludur.

İnsanın Sorumluluğu

İslâm, bizlere Allah tarafından yaratıldığımızı ve hesap vermek için tekrar ona döneceğimizi öğretir. Bunun anlamı: Bütün yaptıklarımızdan, yani iyi yaptıklarımızdan

da kötü yaptıklarımızdan da sorumlu olduğumuzdur. Halife olan insan, Ahiret günü emanete karşı nasıl davrandığı ve muamele ettiğinden hesaba çekilecektir. Halifenin sorumluluğunu bizlere bildiren İslâm'daki ahiret kavramıdır. İslâm ise ahireti iyi karşılayabilmek için bugün nasıl yaşamamız gerektiğini bizlere gösteren bir rehber ve ahiretle ilgili konuları bizlere açıklayan bir mesajdır.

İslâm'ın öz ve temelini ifade eden kavram Tevhid, yani Allah'ın birliği, kavramıdır. Allah'ın birliği insanlığın ve tabiatın birliğinde de kendini göstermektedir. Bu nedenle Allah'ın yeryüzündeki halife ve emanetçileri mahlukatın birliğini, dünyanın bütünlüğünü, flora ve faunayı, yaban hayatını ve doğal çevreyi korumada birinci dereceden sorumludurlar. Tabiattaki bu birlik, bir ihtiyacı bir başka ihtiyaca karşı çıkarmakla, bir şeyin bir diğer şeye hakim olmasıyla korunamaz. Ancak denge ve düzenle korunabilir. Bundan dolayı Müslümanlar, İslâm'ın orta yol olduğunu ve bizlerin de bu yolu nasıl yürüdüğümüz, mahlukata karşı nasıl davrandığımız, ayrıca doğada hakim olan denge ve ahengi korumak için neler yaptığımızdan sorumlu olduğumuzu ifade ederler.

Böylece birlik, emanet ve sorumluluk (yani tevhid, halifelik ve ahiret) İslâm'ın üç temel kavramıdır. Bu ilkeler aynı zamanda İslâmî çevre ahlâkının da temel direkleridir. Bu kavramlar Kur'ân tarafından öğretilen temel değerleri de meydana getirmektedir. İşte, Hz. Peygamberin şöyle demesine neden olan bu değer yargılarıdır: "Her kim bir ağaç diker ve olgunlaşıp meyve verinceye kadar ona iyi bakarsa ona sevap vardır" ve yine "Eğer bir Müslüman bir ağaç veya bir tohum dikerse, onun meyvesinden yiyen her şey (insan olsun, hayvan olsun) insana sevap kazandırır". Yine Efendimiz "Dünya yeşil ve güzeldir. Allah da sizleri kendisinin halifesi olarak bunları korumanız şartıyla tayin etmiştir." İşte Çevre

bilinci bu tür değerlerin benimsendiği, maddî ve manevî varlığımızın bir parçası olduğu zaman ortaya çıkar.

Üstelik bunlar gerçeklerden uzak ve öte dünyaya ait düşünceler olmayıp; bilâkis bizimle ve bu dünyayla ilgili olup bizleri şu anda ve şimdi ilgilendirmektedir. Şayet bana ahiret fikrinin şimdi ve şu anla nasıl bir ilişkisi olduğunu sorarsanız, cevabım sizleri şaşırtabilir: "Nükleer güç ve biyoteknoloji". Her ikisi de burada ve halihazırdadır. Her ikisinin de fayda ve zararları bulunmaktadır. Yine her ikisinin de insanların ve doğanın sağlığı ve iyiliği için birtakım sonuç ve etkileri vardır. Eğer ben samimî ve içtenlikle Allah'ın yeryüzündeki halifesi ve emanetçisi olmaya niyetli birisi isem, bunlar hakkında bir fikrim olmalı, onlarla ilgili bir tercihte bulunabilmeliyim. Zira insanların bunlarla olan ilişkilerinden dolayı (bilim adamı olarak) Ahirette sorumlu olacağım.

Çevre Ahlâkı

İslâm'ın dünya görüşü çok sadedir. Bütün prensip ve emirlerinde kavram ve değerlerine pragmatik şekiller vermeye çalışır. Gerçekten de, Tevhid ve hilâfet kavramları dinde pratik emirler şeklini almıştır. Dinin, haram alanlar (doğal kaynakların korunması için her tür gelişmenin yasaklandığı alanlar) ve hima (sadece yaban hayatının ve ormanların korunması amacıyla tesis edilmiş) gibi kurumları İslâm çevre hukukunun özünü oluştururlar. İşte klâsik İslâm hukukçusu İzz bin Abdusselam 13.yüzyılda Hayvan haklarıyla ilgili beyannameyi hazırlarken dinin bu yönlerinden yararlanmıştır. Aynı şekilde, birçok hukukçu ve âlim de su kaynaklarını koruma, ormanları koruma, aşırı otlatma, şehirlerin büyümesinin sınırlanması, kültürel değerlerin korunması vs. ile ilgili birçok hükümler geliştirmiş ve ortaya koymuşlardır. Bundan dolayı İslâm çevre ahlâkı sadece metafizik fikirlere münhasır olmayıp, aynı zamanda bizlere pratik bir rehber olma özelliğini de sağlar.

Müslümanlar bu değerlerin özüne dönmeye, kendilerini ve çevreyi de bunların ışığında anlamaya muhtaçtırlar. Tevhid, emanet ve sorumluluk kavramları Müslüman'ın bireysel takva ve ibadetleriyle sınırlandırılmamalıdır. Bilâkis hayatlarının bütün safhalarını kuşatmalıdır. İslâm hukuku sadece suç ve cezalarla sınırlandırılmayıp, aynı zamanda çevre hukukunun öncülüğünü de yapmalıdır. Sık sık İslâm'ın bir hayat nizamı olduğunu söyleriz. Bununla da ahlâk anlayışımızın hayatın bütün cephelerini kuşattığını vurgulamak isteriz. Bununla beraber çoğunlukla hareketlerimiz sahip olduğumuz değerlerin zıddı olur. Sık sık bilim adamları veya teknokratlar, ekonomistler veya siyasetçiler olarak iş yaparken İslâm çevre ahlâkının bizlere bildirdiğinin tersine hareket ederiz. Bu değerleri benliğimize yerleştirmeliyiz. Hareketlerimizi bu değerlere göre değerlendirmeliyiz. Bu değerler bize, çevre açısından doğru soruları sorma, muhtemel çözümlerin en iyisini bulma, istediklerimizin çevre açısından kâr ve zararını tam olarak ölçme, Allah'ın bizlere ihsan ettiği ahlâk sistemi çerçevesinde diğer mahlukatın haklarına tecavüz etmeden neler yapabileceğimizi görmemizi sağlar. Şâyet gerçekten kendisini Allah'ın iradesine teslim etmiş ve Müslüman olduğunun bilincinde olan bir bilim adamı ve teknokrat, bir ekonomist ve siyasetçi olarak aynı değerleri kullanırsak; günümüzün çevreyi tahrip edici hakim düşünceleri karşısında daha şefkatli, pratik ve sağlıklı İslâmî bir alternatif ortaya koyacağımıza inanıyorum.

Sürdürülebilir Kalkınma Ahlâkı *

J. Ronald ENGEL

Norveç Başbakanı Gro Harlem Brundland 1998'de yapılan Değişen atmosferle ilgili Dünya Konferansı'nı "ekonomik gelişme ve çevre korumanın el ele gittiği yeni bütüncül bir ahlâk"a çağrıyla açtı. Böylece, sürdürülebilir kalkınma ahlâkını global değişmeyle ilgili ümitlerin tam kalbine yerleştirmişti. Brundland kendi adına konuşmuyordu. Başkanlığını yaptığı *Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Komisyonu* adına konuşuyordu. Bu örgütün 1987'de yayınlanan *Ortak Geleceğimiz* raporu şu sonuca varıyordu: "İnsanlığın geleceği ve refahı, sürdürülebilir kalkınmayı global bir seviyeye çıkarmasına bağlıdır."[1]

Sürdürülebilir Kalkınmayı global bir seviyeye yükseltmek ne demek? Bu nasıl bir ahlâk anlayışıdır? Hangi yönlerden yenidir? Nasıl bir "çevre koruma" kastedilmektedir? Nasıl bir "ekonomik gelişme" planlamaktadır? "Sürdürülebilir Kalkınmayı" yeni bir moral değer ve ekonomik stratejisi olarak benimsemeden önce, onun hizmet ettiği ekolojik, toplumsal, politik ve kişisel değerlerle; insanın özgürlüğü, eşitliği ve toplumsallığıyla, hayvanlara ve bitkilere, türlere ve ekosisteme karşı olan sorumluluklarımızı nasıl bağdaştırdığını bilmeliyiz. En önemlisi ise, eğer Ahlâkî olarak gerçekten ciddî isek, Dünya üzerindeki insanlar için *Sürdürülebilir Kalkınma-*

---

* Bu yazı J.Ronal Engel ve Joan Gibb Engel'in editörlügünü yaptığı *Ethics of Environment and Development* (Çevre ve Kalkınma Ahlâkı),(Londra, 1990) adlı kitabın giriş kısmından çevrilmiştir. s. 1-9. *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Necati Öner Armağanı, c: XL, Özel Sayı, 1999, s.255-267.

[1] World Commission on Environment and Developmet, *Our Common Future* (Ortak Geleceğimiz), (Oxford University Press, 1987), s. 308.

nın gerçek bir ahlâk olduğunu hangi gerekçelerle ileri sürüldüğünü bilmeliyiz.

Ahlâkî olarak yeni olmasına rağmen, *Sürdürülebilir Kalkınmayı* global bir ahlâka dönüştürme projesini ortaya çıkaran moral sorular hiç de yeni değildir. Bu sorular 1960'lı yıllarda "kalkınmanın" ilk defa geniş çapta sorunlu bir kavram olduğunun anlaşılması ve "çevrenin" de uluslararası önemli bir sorun olarak ortaya çıkmasından bu yana birçok uluslararası toplantılarda, çeşitli vesilelerle tartışılmaktaydı. Bu sorular çok ciddî olmakla beraber modern sanayileşme devrimin ortaya çıkmasıyla ihmal edildi. Gerçekten de, *Sürdürülebilir Kalkınma*'nın "yeni bütüncül ahlâk" anlayışı belki de "yeryüzünde insan yaşamının amacı nedir?" daimî sorusuna verilen en son cevaplardır. Konu, ahlâkın temel sorusu olan "insan nasıl bir hayat sürmelidir?" sorunudur.

Bu kitap ahlâkın bu temel konularıyla ilgili olarak her gün gelişen ilginin bir ifadesidir. Bu ilgi son toplumsal ve hem de çevre olarak daha iyi ve yeni bir yaşam tarzına duyulan ihtiyaca bir cevaptır. Amacı da Sürdürülebilir Kalkınmanın çağdaş moral sorunlarının bir özetini ve konuyla ilgilenen dünyanın her tarafından ahlâkçıların konuyu yorumlayışlarını, yorumları arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymaktadır. Ortaya çıkan manzara cesaret vericidir. Çünkü değişik kültürlere mensup kişilerin eleştirel ve yapıcı olarak Brundland'ın yeni bütüncül global bir ahlâka çağrısına cevap arayan kişileri göstermektedir.

Daha başlangıçta Sürdürülebilir Kalkınma ahlâkına yapılan çağrıda bir belirsizlik olduğunu belirtmek gerekmektedir. Günlük dilde "ethic" ve "morality" (ahlâk felsefesi ve ahlâk) sık sık birbiri yerine kullanılabilmektedir. Bununla beraber "morality" daha ziyade neyin iyi neyin kötü olduğuyla ilgili hüküm ve

hareketleri gösterirken;[2] "ethics" ise bu tür hüküm ve hareketlerinin gerektirdiği akıl yürütme için kullanılmaktadır Bu nedenle "ethics" kavramı daha çok ahlâk felsefesinin eş anlamlısı olarak kullanılmaktadır.

Bu kitapta ise ethic (ahlâk) kavramı daha açık ve net olarak moral değerler, moral sorunlar ve moral hükümlerle ilgili olarak sistemli düşünme anlamında kullanılacaktır. Ahlâkla ilgilenmek için filozof olmaya gerek yoktur; ancak herhangi birinin moral değerleri ve hükümleri de entelektüel ciddîyetin gerektirdiği dikkatle ele alınmalıdır.

Bruntland'ın "yeni bütüncül bir ahlâk" için yaptığı çağrının bu son anlamda mı olduğu, yoksa *Sürdürülebilir Kalkınmanın* anlamının açık olduğu ve görevinin de bunu moral bir yükümlülükle yapmak mı olduğu pek açık değil. Bu kitabın yazarları *Sürdürülebilir Kalkınmanın* nasıl olması gerektiğinin bilinmediği kanısındalar. Bununla beraber, eğer çevreyle olan ilişkilerimiz ve çağdaş gelişmenin yönüyle ilgili olarak doğru Ahlâkî hükümler yapabilmek daha iyi davranışlara yönelebilmek için daha sistemli ve yaygın bir Ahlâkî düşüncenin gerektiğini varsaymaktadırlar. Eğer Sürdürülebilir Kalkınma yeryüzünde yeni bir yaşam biçimi olarak başarılı olacaksa, moral içeriği kapsamlı bir şekilde tartışılmalı ve anlaşılmalıdır.

Dünyanın Korunması ve Kalkınmasında Ahlâka Gösterilen ilgideki Artış

1945'de BM kurulurken hakim olan düşünce şuydu: "Dünya milletleri adalet ve insan hakları prensipleri üzerine bina edilmiş uluslararası yeni bir ekonomik ve sosyal düzen için işbirliği yapmalıdır." Bu umut hiçbir zaman tamamen ölmedi. Yıllar boyunca içlerinde İndra Gandi, Dalai Lama, Papa John XXIII ve Prens Philip'in de bulunduğu dünyanın saygın liderleri Bruntland'ın

[2] William K.Frankena, *Ethics,(Ahlâk),*(Englewood Cliffs, New Jersey: Prenctice Hall,1973) s.4.

çağrısına benzer, insanlığın moral değişmeye olan ihtiyacını dile getiren çağrılarda bulundular. Dag Hammarsjöld, Julian Huxley, Nichols Polunin ve Sir Peter Scott gibi uluslararası ünlü kişiler de aynı şekilde koruma ve kalkınmanın Ahlâkî boyutlarını uluslararası kuruluşların ilgi alanlarının bir parçası yapmak için çaba harcamışlardır. Sürdürülebilir Kalkınma global bir ahlâka "yükseltilmelidir" fikri Birleşmiş Milletlerin 1972'de Stockholm'de yapmış olduğu çevre Konferansına kadar götürülebilir.[3] Bu konferansla ve onu izleyen toplantılarda gelişmekte olan ülkeler çevre korumayla ilgili olarak sanayileşmiş ülkelerle aynı derecede ekonomik adaleti vurguladılar.[4]

1972'den bu yana tartışmaya taraf olan gruplarda büyük değişiklikler olduysa da, sosyal adalet ve çevreye karşı sorumluluğun Ahlâkî prensipleri uluslararası tartışmaların belirgin özelliği olarak kalmaya devam etti. Ayrıca, dünyanın korunması ve kalkınmasında ahlâk ve moral değerlere olan ilginin artmasındaki temel itici güç oldular.

1980 yılı bir yol ayrımı oldu. *Uluslararası Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği,* (International Union for the Consevation of Nature and Natural Resources-IUCN) tarafından *UNEP, FAO, Unesco* ve *World Wildlife Fund* (WWF) ile ortaklaşa *Dünya Koruma Stratejisi* (WCS) kuruldu. Bunun anlamı ahlâkın ilk defa olarak

---

[3] Lynton Keith Calwell, *International Environmental Policy: Emergence ahd Dimensions* (Uluslararası Çevre Politikası: Ortaya Çıkışı ve Boyutları), (Durham, North Carolina: Duke Universty Press, 1984),

[4] Bkz. Burns H. Weston, Richard A. Falk and Anthony A. D'Amoto'in yayınladıkları: *Basic Documents in Internationl Law and World Order* (Uluslararası Hukuk ve Dünya Düzenin Temel Dokümanları), (St. Paul, Minn.: West Publishing Co., 1980)'in içindeki *Stocholm Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, An Independent Declaration of the Environment*(Birleşmiş Milletler Dünya Çevre Konferansı Stockholm Bildirisi Bağımsız Bir Çevre Bildirisi), (*the Dai Dong Declaration*), *Declaration of the Third World of the Human Environment* (Üçüncü Dünya Çevre Deklarasyonu), (the Oi Committee Declaration).

resmen, Uluslararası koruma hareketinin vazgeçilmez bir parçası olduğunun vurgulanmasıdır. Bu tarihi dokümanın 13. bölümünün girişine şu devrimci ifadeler alçak gönüllükle sıkıştırılıyordu:

> Son tahlilde koruma hedeflerine ulaşılmak isteniyorsa, bütün toplumların biyosfere karşı olan davranışları değişmelidir. İnsan oğlunun üzerinde yaşadığı ve refahının ona bağlı olduğu doğal dünya ile ahenk içinde yaşayabilmesi için, bitkiler, hayvanlar ve insanları da kucaklayan yeni bir ahlâk gerekmektedir. Çevre eğitiminin uzun vadedeki hedefleri de bu yeni ahlâkla uyumlu davranışları ve tavırları teşvik etmek ve kuvvetlendirmektedir. [5]

Aynı yıl, yani 1980'de, IUCN'nin Genel Kurulunda Zaire'li Başkan Mobutu Sese Seka doğa için, doğayı etkileyen bütün insan faaliyetlerinin gözetleneceği ve değerlendirileceği bir bildirinin geliştirilmesini teklif etti.[6] İki yıl sonra da BM Genel Kurulu Dünya Çevre Beyannamesini kabul etti. Zaire ve gelişmekte olan 32 ülke tarafından desteklenen bu önemli doküman, sadece yeni bir ekolojik ahlâka olan ihtiyacı ifade etmenin ötesine geçerek, ihtiyaç duyulan moral içerikle ilgili bazı somut adımlar atıyordu. Bu bildirge dünyayı şöyle değerlendiriyordu: "Bütün hayat çeşitleri eşsizdir. İnsan

---

[5] Uluslararası Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği, Dünya Koruma Stratejisi: Sürdürülebilir Kalkınma için yaşayan Kaynakların Korunması (Gland Switzerland: IUCN, 1980) 13.1 bölümüne ilâveten WOS 1.2 ve 8.10'cu bölümlerde de yeni bir çevre ahlâkına çağrıda bulunmakta ve özellikle de tüm sorumluluğu ifade etmektedir.

[6] BM Genel Kurulu, Genel Sekreterin Raporu: "Dünya Doğa Bildirgesi Taslağı" 36.Toplantı, Gündem Maddesi 23, A/36/ 539, 13 Ekim 1981, ilâve I, Ek II, s 14-15.

için olan değeri söz konusu olmadan da hürmete şayan olduğu kanaatine varılmıştır."[7]

Yine 1980'de, Uluslararası Kalkınma Konuları Bağımsız Komisyonunun *Kuzey-Güney: Varolma Mücadelesi İçin Bir Program* adlı raporu yayınlandı. Üçüncü Dünya ülkelerinde hâlâ devam eden açlık ve yoksulluğun nedeni olan uluslararası ekonomik ve politik uygulamaları yeniden yapılandırmayı hedefleyen bu samimî çaba, Dünya Koruma Stratejisi (WOS)'nın çağrısına benzer, moral değerlerde bir değişim çağrısını da içeriyordu. Aradaki temel fark ise, WCS çevre konularına daha çok önem verirken, Bağımsız Komisyon ise Sosyal konulara ağırlık vermekteydi. Komisyon başkanı Willy Brandt "Değişim için Bir Çağrı'ya yazdığı girişte dünya kalkınmasının ekonomik gelişmeyle karıştırılmaması gerektiğini ve onun ekonomik bir süreçten daha fazla bir şey olduğuna işaret ediyordu. Zira dünyanın kalkınması tamamen insan dayanışmasının moral bağlılığıyla ilgili bir konuydu:

> Dünyanın yeni nesilleri sadece ekonomik çözümlere muhtaç değildir, belki onlara ilham verecek fikirlere, cesaret verecek bir umuda ihtiyaçları vardır.... Yine onların insana, insanlık onuruna, temel insan haklarına inanmaya; adalete, özgürlüğe, barışa, karşılıklı saygıya, sevgi ve cömertliğe, güçten ziyade akla inanmaya ihtiyaçları bulunmaktadır. [8]

---

[7] Wolfgang E. Burhenne ve Will A. Irwin, *The World Charter for Nature: A Background Paper* (Berlin: Erich Schmidt Verlag Gmbh, 1983)'in içindeki "Dünya Doğa Bildirgesi", s. 9.

[8] Uluslararası Kalkınma Konuları Bağımsız Komisyonu, North-South: *A Programme for Surviyal (London:Pan, 1980), 12.*

Birleşmiş Milletlerde bu gelişmeler meydana gelirken, dünyanın dini topluluklarının ve cemaatlerinin tavırlarında da benzer bir değişim ortaya çıkmaktaydı. Bilim, teknoloji ve ekonomik gelişmenin insan ve çevre üzerindeki etkisi, artan bir şekilde ahlâk ve dinin ilgi sahasına girmeye başladı.

Luter'ci teolog Joseph Sittler'in World Council of Churches'in 1961'de New Delhi'deki toplantısında yaptığı tarihi "Birliğe Çağrı" sından bu yana, Hristiyan organizasyonlarda çevre ahlâkı ve kalkınmayla ilgili birçok bölgesel ve uluslararası toplantılar yapıldı. Bunların en önemlisi ise 1979'da MİT 'Massachusettes Teknoloji Enstitusü)'de yapılan, World Council of Churches'in (WCC)İnanç, Bilim ve Gelecek adlı konferansıydı.[9] WCC'in 1990'da Seul'de "Adalet, Barış ve Yaratılışın Entegrasyonu" adlı yaptığı toplantı; 1991'de ise WCC 7. Kurulunun Konu olarak da "Kutsal Ruh Gel-Bütün Yaratılanları Yenile'yi seçmesi, bu tür faaliyetlerin devam edeceğini göstermektedir.

Ayrıca son yıllarda çevreyi korumayı ve yeni kalkınma alternatiflerini araştırmayı amaç edinmiş hareketlerin, kurumların ve eğitim programlarının bir patlaması görülmektedir. Bunlardan sadece bir kısmını sıralayacak olursak; Sri Lanka'daki Sarvorya hareketi, Taylan'daki Budist Doğa Kavramı Projesi, İtalya'daki "Terrz Mater" (Toprak Ana) ve Assisi Doğa Konseyi, Asya Kalkınma Kültür Forumu, Uruguay'daki Centro de Investrgacion Promocion y Franciscano y Ecologico, ve ABD'indeki National Council of Church'un Eko- Adalet çalışma Grubu.

Filipin ve Dominican Cumhuriyetindeki Roma Katolik din adamlarının Konferansları çevre ve gelişme ahlâkıyla ilgili konulara ait önemli mektuplar yayımladılar. Papa John Paul II'de 1988'de Ahlâkî olarak temellendirilmiş

---

[9] Paul Abrecht ve Roger L. Shinn, eds., *Faith and Science in an Unjust Worlad* (*Adaletsiz Bir Dünyada İnanç ve Bilim*), 2.cilt (Geneva: World Council of Chursches, 1980).

"Gerçek bir kalkınma" için çağrıda bulunan "Toplumsal Konularla" ilgili tamimini yayınlandı. Buna göre "gerçek kalkınma" insan haklarına saygı göstermeyi ve şunu gösteriyordu: Herkes ekonomik ihtiyaçlarına ve keyfine göre varlığın çeşitli kategorilerini (ister canlı-ister cansız hayvan, bitki ve doğal elementleri) istediği gibi kullanılmayacağı gerçeğinin bilincinde olmalıdır. Aksine, her şeyin gerçek doğası ve "kozmos" tan başka bir şey olmayan sistemdeki her şeyle olan karşılıklı ilişkisini göz önüne almalıdır.[10]

Çağdaş uygarlık için bir çevre ahlâkı oluşturmada, dünyanın belli başlı geleneklerinin başarısızlığını gören birçok filozof ve teolog yeni bir ahlâk oluşturma görevini üstlendiler.[11] Bunun bir sonucu olarak *Environmental Ethics* (Çevre Ahlâkı) dergisi 1979'da İngilizce olarak yayımlanmaya başladı.

Aynı şekilde Liberal teologlar, kalkınma ahlâkçıları ve toplumsal filozoflar arasında da egemen ekonomik kalkınma paradigmasını (modelini) eleştiren görüşler ortaya çıkmaya başladı.[12] 1987'de ise International Development Ethics Association (Uluslararası Kalkınma Ahlâkı birliği) (IDEA) David Crocker ve Mihailo Markovic tarafından kuruldu ve ilk uluslararası konferansını da Kosta Rico'da yaptı.

Bununla beraber, hayatın çeşitli kesimleri arasında ahlâka karşı gösterilen ilgiyle ilgili ancak son zamanlarda bazı araştırmalar yapılabildi. Özelde ise, araştırmacı bilim adamlarıyla, doğal kaynaklar ve kalkınma alanlarıyla ilgili

---

[10] Origins: *NC Documentary Service 17* (3 Mart 1988): 645.

[11] Bkz.: J. Ronald Engel, "Ethics" David C. Pitt 'in editörlüğünü yaptığı *The Future of the Environment: The Social Dimension of Conservation and Ecological Alternatives* (Londan: Routledge, 1988), s.23-45.

[12] Bkz. Denis Goult, *The Cruel Choise: A New Concept in the Theory of Development* (*Zalim Seçim: Kalkınma Teorisinde Yeni Bir Kavram*), (New York: Athenaeum, 1971): Reavista de Filosofia de la Universidad de Costa Rica 25, 62 (1987) 0 129-41; Godfrey Gunateilleke, Nealan Teruchelvam,and Radhika Coomaraswamy, *Ethical Dilemmas of Development.*

politikalar oluşturan grup liderleri (çevre ahlâkı ve kalkınma ahlâkı gibi yeni branşların pratisyenleri de dahil) arasında bir iletişimsizlik bulunmaktadır.

Uluslararası Koruma ve Kalkınma Konferansını Dünya Koruma Stratejisinin gelişimini gözden geçirmek ve yapılacak değişikliklerin ayrıntılarını görüşmek için 1986 yılında Ottawa'da toplandığında, bu bağlar da yapılmaya başladı. Konferans tebliğleri için seçilen_*Conservation and Equity* (Koruma ve Adalet) başlıktan da anlaşıldığı gibi, ahlâkla ilgili konular konferansta çok tartışıldı. IUCN'nın Ahlâk Çalışma Grubunun yürütmesini üstlendiği Ahlâk, Kültür ve Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisinde ahlâkla ilgili yeni bir bölümün olmasıyla ilgili konferansın oylaması da bu yeni ilişkilere dahildi. [13]

Yine 1986'da dünya tarihinde ilk defa beş dinin temsilcileri birbiriyle ve uluslararası koruma hareketlerinin liderleriyle çevreyi korumanın Ahlâkî boyutuyla ilgili görüşlerini paylaşmak ve yaratılışın yüceliğini kutlamak ve evrensel bir duaya katılmak için bir araya geldiler. Bu toplantı World Wild Fund'ın 25. yıl kutlamalarının bir parçası olarak İtalya'nın Assisi kentinde yapıldı.[*] Daha sonra WWF International din ve korumayla ilgili sürekli bir program başlattı.[14] Birleşmiş Milletler Çevre Programı da aynı şekilde dini ahlâk ile korumayı birbirine bağlamak

---

[13] Peter Jacobs ve David A. Hunro, (editörler) *Coservation with Equity: Strategies for Sustainnable Development*, (Adil Koruma: Sürdürülebilir Kalkınma için Stratejiler) Gland, Switzerland: IUC, 1987). *World Conservation Strategy*'nin gözden geçirilmiş baskısı için hazırlanan ahlâkla ilgili bölümü için bkz.: "Bir Dünya Koruma Ahlâkı İnşa Etmek". Ahlâk Çalışma Grubu tarafından hazırlanan bu çalışma IUCN'in 1988'de toplanan 17. Genel Kuruluna sunulmuştur.

[*] Bu toplantıda sunulan büyük dinlere ait deklarasyonlar ve bir değerlendirme için bkz: İbrahim Özdemir, *Çevre ve Din,* Çevre Bakanlığı yayınları, 1997, üçüncü bölüm, ss. 73-96.

[14] *The Assisi Declaration: Messages on Man and Nature from Buddhism, Chistianity, Hinduism, İslâm and Judaism*, (*Assisi Deklarasyonu: Budizm, Hristiyanlık, Hinduizm, İslâm ve Yahudiliğin İnsan ve Doğayla ilgili Mesajları*) (Gland, Switzerland: WWF International, 1986). WWF International ayrıca The New Road, A Bulletion on the WWF Network on Conservation and Religion.

için girişimlerde bulundu ve 1988 yılında da Manevî ve Siyasî Liderlerin insan yaşamının devamıyla ilgili ilk Dünya Konferansı Oxford'da yapıldı.

İşte, dünyada bugün meydana gelmekte olan insan tavırlarındaki evrensel ve derin değişmeleri gösteren kısa bir özet. Bununla beraber, Brundland'ın çevrenin korunması ve yoksulluğun da yok edilmesiyle ilgili gelişmelerde tekniğin olduğu kadar ahlâkın da, gerekli olduğuyla ilgili görüşleri dünyanın diğer liderleri tarafından gerektiği şekilde paylaşılmadı. Gerçekten de, bütün göstergeler, profesyonel uzmanlar, işadamları ve siyasî liderler arasında egemen olan görüş şuydu: Koruma ve kalkınmanın ekonomik, idari, teknik ve bilimsel boyutları hafif kuvvete dayanan bir politika ile tüketimi ve maddî gelişimi için uygun kaynakları bulmada yeterlidir. İnsanların, bir defa kötü çevre yönetiminin zararlı sonuçlarını görürse, tavırlarını değiştireceği varsayılmıştır.

Ahlâk ve moral değerlerle ilgili meydana gelen bu yeni ilgiden şüphelenmek için de iyi sebepler var. Halkta moral ilkeleri uyandırmak, kaba gerçekleri görmezlikten gelme içten ümidinden daha az önemlidir ve başka moral zeminlerde oluşturulan politikaların da gelişmesine yardım eder. Egemen ve muhalif devletlerin dünyasında en kabul edilen moral prensipleri bile geçerli kılmak çok zordur.

Bununla beraber gerçek yine de şudur: Mevcut ekonomik ve politik düzenlemelerin hâlâ muhafaza edilmesi, meşruiyetlerinin benimsenmesi ve bu düzenlemelerin nihâyette Ahlâkî olarak doğrulandıklarının kabul edilmesinde yatmaktadır.[15] Ancak tarih bize, bu Ahlâkî doğrulamalara yeni moral duyarlıklarla bir kere meydan okunduğunda, meşruiyetin geri çekildiği ve düzenlemelerin de değişmek üzere olduğunu

---

[15] Denis Goulet, *The Ethics of Power and the Power of Ethics*' (*Gücün Ahlâkı ve Ahlâkın Gücü*), *The Cruel Choise: A New Concept in the Theory of Development'in* içinde (New York: University Press of America 1985).

öğretmektedir. Gücü elinde tutanların seçeneği ise, ahlâkın gücünü kabul etmek ve içtenlikle en büyük iyiyi aramaktır. İnsanın hareketlerinde ahlâkı dışlayan bütün "realizmlerine" (gerçekçiliklerine) rağmen, insan doğasına adil davranmıyorlar. Sosyal değişmeyle ilgili hareketlerin liderleri şu gerçeği daima kabul etmişlerdir: Bir durumu değiştirmek isteyen kimse açık veya kapalı şimdi veya daha sonra maddî unsurlar kadar moral değerleri de hesaba katmalıdır.

Ahlâkın Katkısı

Ahlâk ve Ahlâkî değerlere olan bu yeni ilgi için en azından beş pratik neden vardır. Her biri bir diğerinin üzerinde temellenmekte ve hayatın her kesimden kişilerin Ahlâkî fikir ve ülkülerle ilgili sistemli düşünceleri olarak tanımlanan "ahlâkın" görevlerinden birini yapmayı ileri sürmektedirler. Beşincisi, sürdürülebilir kalkınmayla ilgili yeni bir toplumsal paradigmayı tanımladığından, daha önceki dört prensibi birleştirmekte ve bu kitaptaki yazarların da temel ilgisini oluşturmaktadır.

Birincisi, insan hareketlerinde *değerlerin rolüyle* ilgili yeni bir uyanışın olması, Sosyal bilimciler uzun zamandır insan davranışlarını etkileyen politik, sosyal ve ekonomik yanı vurgulamışlardı. Ancak son zamanlarda ilgi, kültürün "kayıp kavramı" üzerinde yoğunlaştı.[16] Bu değişim beraberinde bilimin uygulamalarında, politika oluşturmada ve meslekî çalışmalarda değer tarafsızlığı ve tarafsız objektifliğin mümkün olduğu varsayımının reddedilmesini de getirdi. Bir bilim felsefecisi olan Stephen Toulmin şöyle diyor:

> Doğaya dışarıdan yabancılar olarak bakmak yerine, şimdi kendi haya-

---

[16]Peter Worsley, *The Third Worlds: Culture and World Development*, (*Üçüncü Dünya : Kültür ve Dünya Kalkınması*),(Chicago: University of Chicago Press, 1984), 41. Ayrıca bkz. Caldwell, *International Enviormental Policy*, (*Uluslararası Çevre Politikası*), 262

> tımızın ve faaliyetlerimizin hem doğal dünyayı, hem de insanın kendi dünyasına kucaklayan doğal dünyanın bir parçası olarak nasıl çalıştığını anlamalıyız. Bundan dolayı daha koordineli (ahenkli) bir dünya görüşü geliştirmeliyiz. Sadece bilimsel anlayışımızın toparlayıcı bir anlayıştan ziyade, onu birbirine entegre edici ve aynı zamanda da pratik hayatta da birleştirici bir görüş geliştirmeliyiz Günümüzde, bilim adamları kendilerini sadece gözlemci olarak değil, belki daha çok olayların faili olarak görmekte, hareketlerimizin ve hatta bilimin uğraştığı temel şeylerin bile Ahlâkî boyutunu sorgulamaktadırlar.[17]

Bir kültürün sahip olduğu moral değerler ve kognitif inançlar, insan toplumlarının çevreleriyle olan ilişkilerini düzenlemede ve sahip oldukları ekonomik ve politik ilişkileri korumada kesin bir rol oynar.[18] Bu temel gerçek uluslararası Çevre ve Kalkınma çevrelerinde birkaç nedenden dolayı yeniden keşfedildi: Sürdürülebilir kalkınmaya olan yaklaşımların toplumun kültürel mirası ve dinî geleneklerine bağlı olarak değişmelidir anlayışının gelişmesi; ekolojik olarak sağlam bilginin yerli ve diğer geleneksel toplumların geleneksel kültürlerin bir parçası olduğunun tanınması; çağdaş kültürel değerlerin toprağın

---

[17] Stephen Toulmin, *The Return of Cosmology: Postmodern Science and Theology of Nature* (*Kozmolojiye Dönüş: Postmodern Bilim ve Doğa Teolojisi*), (Berkley: University of California Press, 1982), 255-6.

[18] Stephen Boyden, *Western Civilization in Biological Perspective: Pattens in Biohistory* (*Biyolojik Bakışacısında Batı Uygarlığı*), (Oxford:Clarendon Press, 1987): Roy Rappaport, *Ecology, Meaning and Religion* (*Ekoloji, Anlam ve Din)*, (Richmond, California: North Atlantic Books, 1979),

sürdürülebilir maddelerinin ve kaynakların kullanımını nasıl yok ettiğinin farkına varılması.[19]

Bundan dolayı ahlâktan beklenen birinci görev, kültürlerin içine nüfuz etmiş moral prensipleri anlama ve değerlendirmektedir. Bu prensipler nelerdir ve insanın birbiriyle ve dünyayla olan ilişkilerin iyileştirme veya bozmada nasıl etkin oluyorlar?

İkincisi, Ahlâkî değerlerin insanın çevresindeki dünyaya karşı bazen kişisel fedakârlıklarda da bulunarak daha duyarlı olması için motive etmesidir. Bu da, çevreci hareketlerinin insanın kendi menfaatleri için veya insan neslinin yok olacağı korkusuyla ilgili yaptıkları aşırı telkinlerinin bir sonucudur. Son zamanlardaki birçok olay çevre koruma ve alternatif kalkınmayla ilgili olarak moral değerlerin gücünün sosyal hareketleri uyandırmadaki gücüne tanıklık etmektedir.

Buna Hindistan'daki meşhur *Chipko* (ağacı kurtar) hareketi protestoları; Brezilya'daki ACANAW ("hayatı koru, şimdi ve daima harekete geç,"); Avusturalya'daki *Daintre River* yağmur ormanların kuşatılması; *Greenpeace* (Yeşil Barış) ve diğer yeşil hareketlerinin Avrupa'daki hareketleri; ve *Kenya Kadınlar Greenbelt* (Yeşil Kuşak) hareketi insanlarla ve diğer canlılarla ilgili ilişkilerimizde özlü değişmeleri meydana getirmesindeki gücün diğer kanıtları da yeşil tüketiciler, Ahlâkî yatırım ve gönüllü olarak sade yaşamayı seçen hareketlerden gelmektedir. Diğer önemli bir destek de, birçok bilim adamı, kaynak yöneticisi ve kalkınma uzmanın mesleklerine ve halka karşı moral sorumluluklarını her gün artan bir şekilde hissetmeleridir.

---

[19] Osvaldo Sunkel, *Beyond the World Conservation Strategy: Integrating Development and the Environment in Latin America and the Caribbean*, (*Dünya Koruma Stratejisinin Ötesinde: Latin Amerika ve Karaiplerde Kalkınma ve Çevreye Entegrasyonu*) Jacops and Munro'nun, *Conservation and Equity* kitabının içinde, s.37.

Böylece ahlâk, kişilerin vicdanlarına güç vermekte, Ahlâkî sezgilerini ifade etme dilini sağlamakta ve kendi duygularını başkalarıyla paylaşma gücünü vermektedir. Ayrıca bu hareketlerinin liderlerine kendi kültürel gelenek ve dini sembollerinden yaratıcı bir şekilde, gelişmeci bir sosyal değişmeyi gerçekleştirme gücü vererek, çağdaş korumacılık ve alternatif kalkınmanın moral motivasyonlarıyla tekrar ilişkiyle geçme cesareti vermektedir

Bu moral motivasyonlar ahlâkın yardımıyla en beliğ bir şekilde Henry David Thoreau, Albert Schweitzer, Mahatma Gandhi, Lourn Lebret, E.F. Schumacher ve Wangari Maathi gibi büyük insanların hayatlarında ve eserlerinde ifadesini buldu. İnsan hayatının iyileştirilmesi için sertlik yanları olmayan (çevre korumacı) hareketlere ilham vermeye de devam edecektir.

Ahlâkla ilgilenmenin *üçüncü* nedeni de, Politik karar mekanizmasındaki değerleri açıklığa kavuşturmadaki rolü ve alternatif hareket tarzları için Ahlâkî sebepler sıralamasıdır. Çağdaş çevre ve kalkınma konuları Ahlâkî sonuçlarla yüklü olup, akıllıca tercihler yapılmadan önce iyice anlaşılmalı ve tartışılmalıdır. Örneğin, halkla çalışan birçok kimse aile planlaması ve yaban hayatının korunması gibi konuları anlatmada başarılı olmak için konuyla ilgili birçok hak ve görevleri iyi düşünme ve ikna edici tarzda ifade etmeye bağlı olduğunu bilirler. Bunlar hareketlerde alışkanlık veya gelenek, kişisel tercih, politik veya teknik imkânlara göre yapılır.

Daha soyut bir seviyede ise, birçok kimse çevre ve kalkınmayla ilgili siyasî kararları oluşturan değer yargılarının ifade edilmesini şiddetle ister. Dünya Koruma Stratejisini ve Dünya Doğa Beyannamesi gibi dokümanlar "demokrasi", "adalet", ve "doğaya saygı" gibi Ahlâkî kavramlarla çekici bir hale getirilmişlerdir. Bu kavramlar

içerdikleri kesin mesaja rağmen belirsiz ve bazen de çelişkili bir şekilde kullanılmışlardır.[20] "Ekolojik bütünlük" gibi terimler bile faydalı olmakla beraber, çoğunlukla doğal dünyada bulunan birçok değeri bulanıklaştırmaktadır. Bununla beraber politik kararların iç tutarlığı ve sonuçta pratik etkileri, benimsenen değer ve tercihlerin iyice değerlendirilmesine bağlıdır. Ahlâkî (anlam) açıklığı rast gele elde edilemez. Aksine bilimsel, teknik ve hukukî alandaki çalışmalarda olduğu gibi, ciddî entelektüel bir çabayla elde edilebilir.

Dördüncüsü, ahlâk koruma ve kalkınma projelerine engel olan önemli değer çatışmalarının çözülmesine yardım eder. Bu sorunların en önemlilerinden birisi, etkinliği doğal kaynakların uzun vadede faydaya dönüştürülmesini vurgulayan "kaynak" ile doğal dünyada varolan değerlerin korunmasını vurgulayan "çevre-merkezcilik" arasındaki çatışmadır,[21] Eko-Merkezci anlayışı benimseyenlere göre, kaynak koruma anlayışı, insan-merkezci bir dünya görüşünü yansıtmaktadır. Eko-merkezci anlayış ise romantik olmak ve insan-merkezci olmamak olarak değerlendirmektedir.

Bu çatışma çevreci hareketlerin uluslararası politik demeçlerinede yansımaktadır. Örneğin The World Charter for Nature hem her türlü canlının *insan için olan değerinin dışında* saygıya değer olduğunu hem de "ekosistem ve organizmaların" sürdürülebilir optimum üretime ulaşabilmek için kullanılması" gerektiğini ileri sürmektedir.[22] Aynı ilgili eğitimden dolayı eleştirilmektedir. Halbuki Bölüm 3.1 ve 13..12 de diğer

---

[20] Bu belgedeki kavramlarla ilgili araştırmalar yapılmışsa da, hiçbirisi ahlâki bir bakış açısıyla yapılmamıştır. Bkz: R. Cosijn, *An Analysis of Key Terms of the World Conservation Strategy* (Amsterdam: Netherlands Comission for Internationl Nature Protection, 1986) ve International Coucil of Environmental Law, World Charter for Nature: Commentary (Bonn: IUCN Comission of Environmental Policiy, Law and Administration, 1986).

[21] T.D'Riordan, *Environmentalism* (London: Pion, 1981).

[22] Burhenne and Irwin. *World Charter for Nature*, 9-10. İtalikler eklenmiştir.

türlere karşı yükümlülükleri doğrudan ifade eden iki referansı bulunmaktadır. Ortak Geleceğimiz aşırı vurgusundan dolayı, "diğer canlılara karşı moral sorumluluklarımızı" entegre etmede başarısız kalmaktadır.[23]

Ahlâk bu çatışmalarda yardımcı olabilir. Bunu yaparken bir tarafı haklı, diğer tarafı haksız göstermek veya gerçekten dünyadan soyut tamamen teorik bir çözüm sunmaz. Ancak, konuyu o şekilde yeniden tanımlar ki, birbirine zıt gibi algılanan her iki durumdaki değerlerin kıymete değer olduğu anlaşılır. Böylece somut bir sonuca ulaşmayı potansiyel olarak teşvik eder. Kaynakların korunmasının ekolojik korunmaya karşı olduğu durumda bile, hem çevreci ve hem de kalkınmacı toplulukların liderleri, ahlâkla ilgili konularda iyi bilgilendirildiklerinde, şunu göstermiştir: Kaynakların korunmasını savunanların-şimdiki ve gelecek nesiller arasında dağıtıcı adalet adına -temel moral endişeleri doğal kaynaklara hizmetkârlık olduğu görülmüştür. Eğer durum buysa o zaman temel konu her ikisi de sosyal adalet ve savunulabilen ve kıymete değer kendinden değerlerle (intiristic) value faydacı (instrumental) değer arasında değildir. Her ikisi de etkili ve uzun vadede (teknik ve diğer türlü) araçlarla desteklenmeye muhtaçtır. Ayrıca her biri bir diğerinin iyileştirilmesi için kullanılabilir.[24]

---

[23] World Commission, *Our Common Future* (*Ortak Geleceğimiz*), 57.

[24] J. Ronald Engel, "Ecology and Social Justice: The Search for a Public Environmental Ethic" Warren R. Coperland ve Roger D. Hatch'in editörlüğünü yaptıkları *Issues of Justice-Social Resources and Religious Meanings* (Macon, Ga.: Mercer University Press, 1988) içinde, s. 243-67. Çağdaş koruma hareketlerinin üzerinde durdukları ikinci bir değer çatışması ise, hayvan hakları savunucuları ile, kaynakların korunması ve çevre ahlâkını savunanları da içermektedir. Tekrarlarsak, ahlâkçılar bu sorunu adilane bir şekilde çözmeye çalışırken söz konusu tüm değerlere aynı şekilde yaklaşmaya çalışıyorlar. Bkz: Mary Aanne Warren, "The Rights of Nonhuman World" Robert Elliot ve Arran Gare'in editörlüğünü yaptıkları *Environmental Philosophy: A Collection of Readins*

Ahlâkla ilgilenmenin beşinci nedeni ise, bu kitabın temel görevlerinden olan: Dünyanın her bölgesi ve kültürü için sürdürülebilir olan: Dünyanın her bölgesi ve kültürü için sürdürülebilir kalkınmayı teşvik edecek yeni sosyal bir paradigmayı açıklamada ahlâkın yapacağı yardımdır. Thomas Kuhn'un *The Structure of Scientific Revolutions* (Bilimsel Devrimlerin Yapısı) adlı eserinde "paradigmayı" kavramsal, yöntemsel ve metafizik varsayımları bir araya getiren bilimsel çalışmanın standart örneklerine işaret eder. Ahlâkçılar ve sosyal bilimciler tarafından ise "hakim sosyal paradigma" bir kültür tarafından benimsenen ve sosyal kurumlarca nesilden nesile aktarılan dünya görüşünü meydana getiren normların, inançların, değerlerin ve alışkanlıkların toplamı olarak anlaşılmaya başlanmıştır.[25] Ahlâkın bu çağdaki nihaî görevi, insanın ve çevrenin özgürleştirilmesindeki katkısı ise hakim olan çağdaş global kalkınma sosyal paradigmasını eleştirmek ve değiştirmektir.

Ottowa'daki *Koruma ve Kalkınma Konferansı* şu sonuca ulaşmıştı: Alternatif bir topluma ve yapısal değişmeye bağlanmış yeni bir kalkınmaya muhtacız. "Yeni çözümler eskiden birçok unsurları kapsamına" alırken, "... çevre sorunlarıyla ilgili somut çözümler ise büyük çapta, farklı toplulukların kültürel değerleri, yaratıcılıkları ve yeniliğe olan potansiyelleri üzerine bina edilmiş; toplumun bir bütün olarak yeni kurumsal yapısına bağlıdır". Konferans tarafından "yeni meydana gelmekte

---

(University Park: The Pennsylvania State University Press, 1983) içinde. S. 109-131. Baird Callicott, "Animal Liberation and Environmetal Ethics: Back Together Again" *In Defense of the Land Ethic: essays in Environmental Philosophy* (Albany: State University of NewYork Press, 1989) içinde. S. 49-61.

[25] Thomas Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions,* ikinci baskı (Chicago: University of ChicagoPress, 1970); dennis Pirages ve Paul Ehrlich, *Ark II: Social Repsonse to Environmental Imperatives* (San Fransisco: W.H. Freemann, 1974).

olan sürdürülebilir kalkınma" için beş kriter tanımlanmıştır:[26]

Koruma ve Kalkınmanın bütünlüğü

Temel İnsanî ihtiyaçların karşılanması.

Eşitlik ve sosyal adaleti sağlama

Toplumsal kendi kaderini tayin etme (self-determinasyon) ve kültürel çoğulculuk için gerekli önlemlerin alınması

Ekolojik bütünlüğün korunması.

Ottowa konferansı uluslararası koruma topluluklarınca açıkça paylaşılan gelişmekte olan bir konsensüsün bir diğer örneğidir. Uluslararası kalkınma topluluklarınca da artan bir şekilde benimsenmektedir. Bunun anlamı şu andaki global kalkınma modelinin sadece düzeltilmeye muhtaç olmadığı, belki çağdaş endüstriyel kalkınma modelimizin ciddî olarak ters bir yönde olduğudur. Sadece rekabet ve tüketiminin ekonomik değeri değil, belki sınırsız maddî büyüme beklentileri; sadece kaynak korumanın eko merkezciliğe, kendisi; sadece kaynak korumacılığın kalkınmaya, insanlığın doğaya, uygulamaya, kendiliğinden (içsel) değerin, dışsal değere karşı olması ikiliği değil, fakat bütün bu çıkmazların, çelişkilerin düşünülmeye olan ihtiyaçtır. Başka bir ifade ile, çağdaş sanayi döneminin başlangıcından bu yana, bilimin moral, politik ve diğer bütün soruları onu esas alarak sorduğu ve cevapladığı temel dünya görüşü veya toplumsal ve kozmik gerçeklik sorgulanmaktadır.

Birçok faktör, bu sorgulamaya katkıda bulunmaktadır. Çevre, toplum ve ekonomik ilişkilerde değişmeler oldu. Teknolojide, bilimsel yöntemlerde, metafizikte, ekonomik veri ve teoride, global politikada, hepsinde değişmeler oldu. Fakat hiçbir faktör ahlâk kadar etkili olmadı. Sebebi

---

[26] Peter Jacobs, Julia Gardner ve David Munro, "Sustainable and Equitable Development: An Emerging Paradigm" Jacobs ve Munro'nun *Conservation with Equity* içinde. S. 19-20. Vurgular eklenmiştir.

ise basitti: Çağdaş toplumun başarısızlığı temelde sürdürülebilir bir hayat tarzını sağlamadaki başarısızlığıydı. Herkes için daha güzel bir hayat.

"Modern" paradigmadan bazılarının post-modern olarak adlandırdıkları paradigmaya olan bu değişim, ahlâkın kesin eleştirel ve hem de yapıcı olması beklenmektedir. Aksi takdirde bizi kuşatan ve kültürümüzün bize empoze ettiği bir tavır nasıl takınabiliriz? Benimsediğim şey doğru mu? İnsanî olarak tatmin edici mi? Ahlâkî yaratıcılığın temelleri dışında, sürdürülebilir kalkınmanın "yeni bütüncül ahlâkını" tasavvur etmemiz mümkün mü?

Yeşil Savaşçı Gorbi*

Çevreci hareket ümitsizce bir lider ararken, bunun için çok gönüllü bir aday buldu. Amerika Birleşik Devletleri başkan yardımcısı ve *Earth at Balance* (Dengedeki Dünya) kitabının yazarı Al Gore, süper hareketli yönetim çarkında Hillary ve başkana yakın olan diğer kişilerin temposuna ayak uydurmaya çalışırken, diğer konuların içine gömülüp gitti. Norveç Başbakanı Gro Harlem Brundland, 1980'lı yılların büyük kısmını global bir çevre gündemi geliştirmeye harcamıştı. Ancak Norveç'in uluslar arası bir yasağa rağmen yeniden balina ticaretine başlamasıyla bu şöhreti azalmaya başladı.

İşte tam böyle bir sırada Mikahil Gorbaçov yeni bir görevle yeniden siyaset sahnesinde belirdi. Bu yeni misyonu soğuk savaşın sona erdirilmesi ve demokrasinin Rusya'da yerleşmesi için harcadığı çaba ve katkılarıyla kıyaslanıyor. Gorbaçov, uluslar arası yeşil Haç (uluslar arası çevreci girişimleri koordine etmeyi amaçlayan özel bir kurum) başkanı olarak gezegeni kurtaracak bir hareketin öncüsü olmaktan başka bir şey istemiyor.

Süper bir gücü yönetirken bile, Gorbaçov yeşil kalpli birisi gibi konuşuyor. 1988'de Bonn'da yaptığı bir konuşmada insanlığın "tabiata karşı saldırganlığının" durdurulması için çağrıda bulunmuştu.

---

* TIME, 6 Eylül, 1993.

Gorbaçov önemli bir konuşmasında neosfer (biosferle ilgili olarak insanın bilinçliliğini ifade eden bir terim) kavramını kullanan tek dünya lideridir.

Yeşil Haç hareketini bu yıl Japonya'nın Kyoto kentinde yapılan ve hukukçuların, dinî liderlerin, gönüllü çevrecileri ve bilim adamlarının bir araya geldiği Global Forumun toplantısında başlattı. Cesaretli konuşması bazen çelişkili ve realist olmasa da, çevre konularıyla ilgili uluslar arası tartışmalarda hakim olan sürdürülebilen kalkınma ve global konvensiyonlar'la ilgili yavan-basmakalıp lafların da çok ötesindeydi. Birçok sanayileşmiş ülkede politik intihar anlamına gelebilecek şeyler söylüyor; gelişme, ilerleme ve maddî mutluluğun hali hazırdaki anlamları gibi kutsal ineklere saldırıyordu:

> teknoloji doğa ve insan arasındaki çatışmayı azaltmada başarısız olmakla kalmamış" bu çatışmayı daha da kötüleştirmiştir... bugün medenîyetimizin şahit olduğu bunalımlar, aslında insanın her şeye kadir olduğuna olan inancın bir bunalımıdır."

Gorbaçov daha sonra, insanın tabiatı fethetme ve ele geçirmeden vazgeçmesi ve teknolojinin her şeyi halledemeyeceği esası üzerine bina edilen "*sınırlı bir felsefe*" anlayışını benimsememesi gerektiğini ifade etmiştir. İnsanlığın çevreye ne yapabileceğini bilen ilk kişi Gorbaçov'dur. Bunu şu şekilde belirtiyor: "Tehlikeyi ilk kez Sivastopol'da kötü tarım uygulamalarının sebep olduğu selin verimli toprakları alıp götürdüğünde gördüm."

Gorbaçov Kremlin'de iken, felâket felâket üstüne geliyordu. Sanayi dumanlarından kararmış gökyüzü, toksik atıklarla kirlenmiş nehirler ve kötü yapılmış barajlar yüzünden seller altında kalan tarlalar:" çiftçiler bu hadiseler karşısında isyan ettiler." Ancak o dönemin

gereği ve kumanda zincirinin etkisiyle bu sesler duyulmadı." Daha sonra ise Çernobil'deki nükleer santralde patlama meydana geldi. Bu patlama son kanıt oldu. Hepimiz nasıl bir canavar yarattığımızı çok iyi anladık." Global Forumun 1990'da Moskova'da yaptığı bir toplantıda Gorbaçov. (o zaman fiilen SSCB başkanıydı) Uluslararası Kızılhaç teşkilatına benzer, bir teşkilatın kurulmasını teklif etti. ancak bu yeni teşkilat ulusal sınırları aşan çevre sorunlarıyla da ilgilenecekti. Geçen yıl Rio'da yapılan Dünya Zirvesi uluslar arası Yeşil Haç teşkilatının kurulmasıyla ilgili bir teklifi kabul etti.

Hollanda hükümeti de gerekli işlemlerin tamamlanması için 1.1 milyon dolarlık bir yardımda bulundu. Aynı sıralarda İsveç Federal Meclisi üyesi ve çevreci Roland Wiederkehr Dünya Yeşil Haç'ını kurdu. Gorbaçov'un gücünü hesaba katan Wiederkehr, onun yaptığı daveti kabul ederek, her iki teşkilatı birleştirdiler. Ve şu anda da bu ortak teşkilatın başkanlığını yürütmektedir. Bu teşkilatın hem Lahey ve hem de Cenevre'de birer merkezi bulunmaktadır.

Teşkilatın kurulmasıyla beraber, Gorbaçov ve Wiederkehr öncelikli projeleri tespit için çevrecilerin büyük ilgisiyle karşılaştılar. Projeler arasında: Volga nehrini temizlemeyle ilgili bir teklif; balkanları kana bulayan savaştan sonra zarar gören Sırbistan ve Hırvatistan arasında bulunan Plitvicka Lakes milli parkının korunmasıyla ilgili bir teklif; merkezi Cenevre'de olmamak üzere, Hindistan'ın Bhopal kentinde 2000 kişinin ölmesine neden olan gaz sızıntısı gibi felâketlere sebebiyet vermemek için bir endüstri konseyinin kurulması; dünyadaki askeri kurumların toksik ürünlerinin sebep olduğu sorunlara daha çok dikkat edilmesiyle ilgili bir teklif.

Gorbaçov'un prestiji, Yeşil Haç'ın üyeliğini çekici hale getirdi: BM eski genel sekreteri J. Prez de Cueller, Japonya eski başbakanı Toshiki Kaifu bu üyeler arasında.

Diğer önemli üyeler ise astronom Carl Sagan'dan, İsviçre eski Başbakanı Rene Folbore kadar uzanmakta.

Gorbaçov nihai olarak da yerel, olarak bölgesel ve uluslar arası ofisler arasında bir haberleşme ağı oluşturmayı düşünüyor. Gorbaçov'un ifadesiyle bu ağ "diğer çevreci grupların çalışmalarını zenginleştirecek ve büyütecek" tir. Ona göre bu ağ aynı zamanda, insan topluluklarının "değerlerinin" değiştirilmesinde de önemli bir vasıta olacaktır. Gorbi bütün bu şevkine rağmen, hâlâ işi öğrenmekle meşgul. Ayrıca yeni görevine önemli bir ayrıcalık da ekliyor: Dünya liderlerinin saygısı. Son zamanlarda Bill Clinton'a yazdığı bir mektupta şöyle diyor: "Ben nükleer denemeleri durdurdum. Sen de yapabilirsin." Yazılarıyla Gorbi'yi çok etkileyen ve Yeşil Haç'ın yönetim kurulu üyelerinden Thor Heyerdahi ise şöyle diyor: "Uluslararası başka çevre teşkilatları olmakla beraber, benim burada olmam Gorbaçov'un kişilik, zeka ve bir şeyler yapma azminden ve girişimciliğinden dolayıdır. Tehlikenin büyük olduğunu anlaması, bana umut veriyor."

Time'ın M. Gorbaçov'la Yaptığı Söyleşi

TIME: Neden diğer liderler çevre sorununu kabul etmiyorlar?

GORBAÇOV: Bütün politika yapanlar öncelikle gündelik politikalarla bütün liderler Rio Zirvesine geldiler. Bunun anlamı çevreyle olan ilişkilerimizde bir dönüm noktasına geldiğimizi politikacılar da anlamaya başladı. Geçen Kasım ayında, aralarında 100 Nobel Ödülü almış kişinin de bulunduğu bilim adamları toplanarak, “eğer her şey olduğu gibi giderse, birkaç onlu yıl içerisinde biosfere onarılamaz zararlar verileceğini” açıkladılar. Sanırım bu anlayış politikacıların düşünme tarzını değiştirecek.

TIME: Dünyanın diğer kısmı harekete geçmeden önce, global bir felâket meydana gelecek mi?

GORBAÇOV: Halihazırda hızlı bir tren süratiyle global bir felâkete doğru gidiyoruz.

TIME: Dünyanın aldığı önlemlerin çok az ve çok geç olduğunu düşünüyor musunuz?

GORBAÇOV: Sanırım haklısınız. Kendi deneyimimle biliyorum ki çok az ve çok geç yapıyoruz. Sonuçları da biliyorum. Bunları çevre açısından global bir şekilde ifade ederseniz: Yenilenemez ve tamir edilemez sonuçlar elde edebiliriz.

TIME: İnsanlığı tehdit eden en ciddî sorunlar nelerdir?

GORBAÇOV: Tüketim model ve davranışlarımızı değiştirmek zorundayız. İnsanlık kendini tanrılaştırmayı reddetmelidir. İnsan tabiata sahip olan bir tanrı değildir. İnsan tabiatın bir parçasıdır. Ayrıca, üretimin nüfus artışına ayak uyduramadığını da göz önüne alarak, nüfus planlama yollarına baktığımızda, bu hükümetlerden değil, ancak yeni değerlerin benimsenmesinden gelmelidir. İnsanlar daha küçük kullanılmasına kesinlikle karşıyım.

TIME:Görevde olsaydınız, ne yapmak isterdiniz?

GORBAÇOV: Her şeyden önce reformları devam ettirirdim. Her şeyi halletmenin tek yolu, totalitarizmden demokrasiye yönelmektir. Sadece hür ve kendine güvenen insanlar politika üretenleri etkileyebilirler.